

Препринт статті із збірника *Княжа доба. Історія і культура*, 2. Львів 2008.

ДО ІСТОРІЇ ТИТУЛАТУРИ ВОЛОДАРІВ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ*

Я. Ісаєвич

I

Існує така закономірність: титули монархів часто, якщо не найчастіше, запозичуються з-за кордону, з мов інших, ніж мова основного населення країни. Іншомовне слово, етимологія якого непрозора, має ту перевагу, що не пов'язує статус володаря з будь-чим повсякденним, виділяє його з оточення. Загадковість титулу – один з аспектів сакралізації образу монарха. Прагнення підкреслити специфіку функцій незвичністю назви впливає на вибір найменувань не лише монархів, але й посадових осіб різних рівнів, особливо найвищих, у всіх державах, в тому числі і з республіканським устроєм. Ще однією закономірністю є тенденція через якийсь час міняти вживані титули на інші, що сприймаються як престижніші. З другого боку, зазвичай на якомусь етапі відбувається остаточне усталення титулу, перетворення його в неодмінний атрибут даної держави, складову частину шанованої традиції. Відроджені або й новостворені держави нерідко впроваджують давню номенклатуру інституцій та їхніх керівників, щоб засвідчити цим тяглість історичного процесу.

Як відомо, широко поширене у слов'янських мовах слово *князь* германського походження (ймовірно, від готського *kuniggs*). У той же час ряд джерел засвідчують, що київські князі спершу (в IX – на початку X ст.) користувалися також тюркським титулом гаган або каган (*rex chaganus vocabulo* в Бертинських анналах, *khaqan-Rus* у Ібн Русте, найменування Володимира Святославича і Ярослава Мудрого “каганами” у

* Перший варіант цієї статті було опубліковано англійською мовою: On the Titulature of Rulers in Eastern Europe. *Journal of Ukrainian Studies*, Summer-Winter 2004. vol. 29, № 1-2. s. 219-244. Дякую Тетяні Вілкул і Ярославові Книшу за їхні зауваження й поради.

“Слові о законі і благодаті” митрополита Іларіона та ін.). Існує думка, що прийняття цього терміна від хозарів мало підкреслити здобуття незалежності від хозарського кагана¹. Хоч у володарів великих кочових об’єднань ще раніше, ніж у хозарів, вживалася така сама назва володаря, запозичення її від “чистих” кочовиків вважається мало ймовірним². Збереження титулу *каган* після падіння хозарського каганату і прийняття Руссю християнства могло, як припускають, означати невизнання залежності від Візантії.

Втім, на Русі життя терміна каган (гаган) було порівняно нетривалим. Назвою володаря в Київській державі і князівствах, на які вона поділилася, надовго залишилося слово *князь*. Цей титул був самодостатнім і не потребував посилення: характерно, що грецьке слово βασιλεύς перекладалось як цар (*царь*) при титулуванні конкретного монарха і як *князь*, якщо йшлося про абстрактне поняття володаря³. Всупереч поширеним раніше поглядам істориків⁴ найменування *великий князь* спершу не було постійним титулом. Слово “великий” вживалось для прославлення князя (особливо після його смерті), могло також означати “старший”, “давній”. Узвичаєним стало називання князя великим після його смерті, як це було у Візантії щодо недавно померлих імператорів. Анджей Поппе висловив погляд, що форму *великий князь* як обов’язковий і головний елемент офіційної титулатури впровадив Всеволод Юрійович владимиро-суздальський (“Всеволод Велике Гніздо”) в кінці XII ст.⁵ Натомість Олексій Толочко вказує, що предикат “великий” щодо Всеволода запозичений Лаврентіївським літописом з т.зв. Переяславського зводу, укладеного вже після смерті цього князя. Єдиним володарем, якого його придворний літописець ще за життя називав

¹ Артамонов М.И. *История хазар*. Ленинград 1962, с.366.

² Новосельцев А.П. К вопросу о древнейшем титуле русского князя. *История СССР*, 1982, № 1.

³ Головкин О.Б. Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин. *Феодалізм на Україні*. Київ 1990, с.42-52; Його ж. *Князь Роман Мстиславович*. Київ 2001, с.212.

⁴ Stöckl G. Die Begriffe Reich, Herrschaft und Staat bei den orthodoxen Slaven. *Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte*. 5, München 1954, s. 108.

⁵ Poppe A. O tytule wielkoksieążym na Rusi. *Przegląd Historyczny*, 1984, t.75, z.3, s.430-431.

“великим князем”, був Рюрик Ростиславич київський⁶. Як доводить той же дослідник, такі визначення відображали реальне старшинство князів, виявом чого було володіння столичним містом і пов’язаним з ним уділом. Спершу йшлося лише про великих князів київських, пізніше і про головних князів земель, до складу яких входили князівства, підпорядковані великому князю. Обґрунтовано цим дослідником і тезу, що нема підстав стверджувати ранню інституціоналізацію великокнязівського титулу, як через брак джерельних звісток, так і у зв’язку з властивою ранньосередньовічній добі відсутністю чіткості й регулярності правових термінів та найменувань інститутів⁷. Наприклад, важко пояснити, чому “смоленський князь” початку XII ст., названий на печатці “великим архонтом” (μεγας αρχων), тоді як, наприклад, Всеволод Ярославич і його син Володимир Мономах, на їхніх печатках просто “архонтами”⁸.

У Галицько-Волинському літописі неодноразово називають великим князем Романа Мстиславовича, а його дружину “княгинею великою Романовою”. Це, очевидно, пов’язане з тим, що Роман володів Києвом і Київщиною⁹. Оскільки щодо них ці титули вживано лише після смерті Романа і лише в Галицько-Волинському літописі, І. Крип’якевич поставив питання, чи так себе називав сам Роман¹⁰. Але Роман фігурує як великий князь і в приписуваному новгородському архієпископові Антонію описі подорожі 1200 р. до Константинополя¹¹. Його дружина була зна-на як “велика княгиня Романова” і за її життя¹². А. Поппе доказом тривкого входження великокнязівського титулу до титулатури

⁶ Толочко А.П. *Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология*. Киев 1902, с.131.

⁷ Там само, с.129, 136.

⁸ Див.: Ведюшкин И.В. “Русь” и “Русская земля” в Повести временных лет и летописных статьях второй трети XIII в. *Древнейшие государства Восточной Европы, 1992–1993*. Москва 1995, с.108. (з покликом на працю В.Л.Яніна “Актовые печати Древней Руси XI–XV в.”, 1970, ч.1).

⁹ Толочко А.П. *Князь..*, с.134.

¹⁰ Крип’якевич І. *Галицько-Волинське князівство*. 2-е вид. Львів 1999, с.149.

¹¹ Книга Паломник. Сказания мест святых во Царьграде Антония, архиепископа Новгородского в 1200 году. *Православный палестинский сборник*. Санкт-Петербург 1899, вып.3, с.19.

¹² *Галицько-Волинський літопис*. Дослідження. Текст. Коментар. Ред. М.Ф.Котляр, Київ 2002 (далі *ГВЛ*), с.83, 84.

Всеволода Юрійовича вважав саме те, що в літописі з'явилися згадки про велику княгиню. Натомість щодо вдови Романа цей автор пише, що “недосить ясно”, чи її титул є відображенням титулу чоловіка, чи свідченням її авторитету як регентки¹³.

Згадуючи його могутність через чотири десятиріччя після смерті Романа Мстиславовича, літописець підкреслював, що він “бѣ царь в Рускои земли”¹⁴. В цьому випадку, як і в інших, раніших і пізніших, визначення *цар* теж не було елементом офіційної титулатури¹⁵. Щодо Романа і ряду інших князів застосовувалось і окреслення “самодержець” або “самовластець”. Це, як переконливо показав той же О. Толочко, означало, що князь не мав співправителів¹⁶. Але й це слово вживалося спершу лише в описових текстах, використання цієї кальки з грецького *αυτοκράτωρ* як титулу на початку документів зафіксовано пізно. Очевидно, з руських джерел потрапило це слово до україномовних грамот польського короля Казимира III 1361 р. (*мы кроль Казимир краковскои землѣ... господарь и дѣдичь вѣчныхъ землямъ тымъ самодръжець*) і Володислава Опольського 1377 р. (*мы князь... землямъ тымъ самодержець*). В україномовній грамоті 1392–1393 рр. господар Молдови найменованій *великий самодержявнѣи... гнѣю Романъ воєвода*¹⁷. Наведені тут титули не були, однак, усталеними, той самий володар міг називати себе по-різному.

У західних латиномовних наративних і актових джерелах князі усієї Київської Русі та пізніших окремих князівств часто фігурують як “королі” (*reges*)¹⁸. Це спершу не мало якогось

¹³ Poppe A. O tytule..., с.433, примітка 48.

¹⁴ ГВЛ, с.109.

¹⁵ Vodoff W. Remarques sur la valeur du terme ‘tsar’ appliqué aux princes russes avant le milieu du XV siècle. *Oxford Slavonic Papers*, 1978, vol.10, pp.1-41. Рос. переклад статті В. Водова: “Замечания о значении титула ‘царь’ применительно к русским князьям в эпоху до середины XV в.”. *Из истории русской культуры*. Москва 2002, т.2, кн.1, с.506-542.

¹⁶ Толочко А.П. Князь..., с.71-76.

¹⁷ *Akta grodzkie i ziemskie* (далі – AGZ). Lwów 1868, т.1, с.6; Розов В. *Українські грамоти*. Київ 1928, т.1, с.23-24. Див. також: *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.* (далі ССУМ). Київ 1982, т.2, с.317.

¹⁸ Див. розділ В.П.Шушаріна у кн.: Новосельский А.П., Пашуто В.Т., Черныш Л.В., Шушарин В.П., Щапов А.Н. *Древнерусское государство и его международное значение*. Москва 1965, с.420-451.

специфічно юридичного змісту, а могло означати будь-якого незалежного монарха. Відомі випадки, коли того самого володаря називали *rex* або *dux*¹⁹. Сприйняття слова князь (*dux*, *princeps*, польський варіант *książe*, чеський *kniže* і т.д.) як титулу, нижчого від королівського, утвердилося в Центральній Європі внаслідок поширення на неї західноєвропейської системи титулів і засади надання королівського статусу імператорською або папською владою. Як відповідник латинського *rex* у мовах народів Центральної Європи розповсюдились слова, що їх, за найпоширенішою етимологією (є й інші), вважають похідними від імені імператора Карла Великого (лат. *Carolus*): польське *król*, чеське *král*, хорватське *kralj*, сербське *краль*, угорське *király*, і т.д. У діалектах – предках східнослов'янських мов, назва була засвоєна у повноголосній формі *король*. Це, слід гадати, могло трапитися задовго до першої фіксації слова в такій версії на письмі. Спершу в літописах королями називали винятково західних володарів. У Галицько-Волинському літописі слово “король” до коронації Данила Романовича вживалося щодо угорського монарха без пояснення, що йдеться про Угорщину: інших королів поблизу не було.

Як видно з латиномовної грамоти від 2 травня 1189 р., титул короля Галича або Галичини (*rex Galaciae*) вперше у відомих нині джерелах вжито стосовно угорського короля Бели III, який ненадовго зайняв Галич в 1189–1190 рр., хоч прибув туди для підтримки вигнаного боярами із своїх володінь останнього з Ростиславичів – Володимира Ярославича, сина Ярослава Осмомисла. Втім, на думку М. Грушевського, “одинокість документа робить сю справу не зовсім певною, тим більше, що се документ не самого короля, а єпископський”²⁰. Натомість, цілком певним і послідовним є вживання сином Бели Андрашем II, поруч з угорським королівським титулом, титулу короля Галичини і Володимирщини (*rex Galiciae et Lodomeriae*),

¹⁹ Soloviev A.V. ‘Reges’ et ‘Regnum Russiae’ au Moyen Age. *Byzantion*. Bruxelles 1966, t.36, fasc.1, pp.157, 158.

²⁰ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Львів 1905 (репринт: Київ 1992), т.2, с.449.

починаючи з січня 1206 року, коли він взяв на себе опіку над синами Романа Мстиславовича – Данилом і Васильком²¹.

Як бачимо, в титулах, привласнених угорськими королями, слово *Galicia*, раніше (і пізніше) вживане на позначення міста Галича, застосоване щодо всього краю – Галичини. Втім, і в літописі є випадок найменування “Галичем” не міста, а регіону²². Варіанти *Lodomeria*, *Ludomiria* теж вживалися і щодо міста і щодо краю (Волині). Хоронім *Галичина*, на письмі зафіксований пізно, в усному мовленні виник, очевидно, раніше, за тією самою словотвірною моделлю, що й хороніми типу *Київщина**. В наш час *Галичина* сприймається як позачасова, не пов’язана з якимсь історичним періодом назва одного з регіонів України. Утворені від того самого кореня іншомовні визначення тієї самої території (*Galicia*, *Galizien*) доцільно передавати в українських перекладах західних джерел саме як Галичина²³. Латинізована форма *Galicja* могла виникнути під впливом назви *Galicia* (Галісія) на Іберійському півострові. Мабуть, це приклад використання в новому значенні географічних назв, відомих раніше, подібно до того, як до “русинів” застосували латинську назву кельтських рутенів (*Rutheni*).

Прибравши титул королів Галичини і Володимирщини в 1206 р., угорські королі не встановили свого панування в цих князівствах. Натомість, реально їхня влада поширилася на Галичину (але не на Володимирщину) в 1214 р., коли Андраш

²¹ Грушевський М., *Історія...*, Львів 1905, т.3 (репринт: Київ 1993), с.18; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*. Ed. G.Fejér (далі *CDH*). Buda 1898, т.3, с.31, 42.

²² *ГВЛ*, с.77.

* У словосполученні *Галичина могила* або *Галичина могила*, яке знаходимо в літописі при описі подій 1208 р., *Галичина*, ймовірно, є присвійним прикметником від антропоніма *Галиця*. Варіант *Галичина могила* зафіксовано в Хлебніковському списку (*ГВЛ*, с.79), а *Галичина могила* в Іпатіївському (*Полное собрание русских летописей*. Москва 1998, т.2, стб.722).

²³ У польській мові *Hałyczyna* стосовно періоду XIV–XVIII ст. розглядається як анахронізм (Janeczek A. *Między sobą – Polacy i Rusini na wspólnym pograniczu w XIV–XV w.. Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie*. Lublin 2000, s.38). Проте польська мовна практика також передбачає можливість ретроспективного вжитку пізніх хоронімів та етнонімів. Так, слово *Polska* застосовується нині і для ранньосередньовічного часу, для якого на письмі зафіксовано лише латинську версію *Polonia*.

настановив королем Галичини (*rex Galiciae*) свого малолітнього сина Коломана, якого коронацію, ймовірно, на початку 1216 р., проведено вже в Угорщині, після повернення Коломана з Галича²⁴. Його галицьке панування тривало два роки (1215–1216) і вдруге ще приблизно два (1219–1221), проте папа дозволив Коломанові користуватись королівським титулом до кінця його життя²⁵. Історія дальших спроб Угорщини закріпитись в Галичині (або навіть у Галичині і Володимирщині разом) не належить до нашої теми. Тут йдеться не про ці події як такі, а тільки про титулатуру, пов'язану з претензіями на галицький престол.

Якщо угорські королі були тільки більш або менш вдалим претендентами на владу в Галичині і їхнє панування в цьому краї було епізодичним, то Данило Романович став від часу дорогичинської коронації 1253 р. легітимним королем Галицько-Волинської держави. Не будемо зупинятись тут на висвітлених іншими авторами питаннях, зокрема таких, як політичний контекст первісної відмови і пізнішої згоди Данила прийняти корону²⁶. Оскільки не збереглися документи, видані від імені Данила, не зафіксовано, як він сам титулував себе. Тому питання, чи королівський титул Данила Романовича мав в основі титулатуру угорських претендентів на галицько-володимирське королівство, остаточно не розв'язане. Важливо, однак, відзначити, що в буллах 1246–1248 рр. (тобто ще до коронації Данила) папа титулує його не галицьким, а руським королем і ставить питання про прийняття під покров св. Петра королівства Русі²⁷. Натомість Василька папа називає королем Володимира або Во-

²⁴ Font M. Ungarn, Polen und Galizien-Wolhynien im ersten Drittel des 13. Jh. *Acta Slavica Hungarica*, 1993, 38/1-2, s.30-35.

²⁵ Procházková N. Postavenie haličského kralá a slavónskeho kniežatia Kolomana z rodu Arapádovcov v uherskej vnútornej a zahraničnej politike v prvej polovici 13 storočia, *Medea. Studia mediaevalia et antiqua*, 1998, 2 (www.geocities.com/medeaII/halic).

²⁶ Див., зокрема, останню працю з цього питання, видану з нагоди 150-річчя коронації Данила: Паславський І. *Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття*. Львів 2003.

²⁷ *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia*. Ed. A. Welykyj. Romae 1953, t.1, pp.33, 42.

лодимирщини²⁸. Отже, тільки у цьому випадку можна вбачати вплив угорської практики (А.Великий). У листі до великого магістра Тевтонського ордену 22 січня 1248 р. папа Інокентій IV титулує Данила королем Русі, а великого князя суздальського Олександра (Невського) – князем²⁹. Ряд авторів вважають, що папа називав Данила королем, спираючись на давню традицію папської канцелярії вважати Русь королівством, а її правителів королями. На думку Атанасія Великого, також галицький королівський титул Андрія II й Коломана пояснюється тим, що Русь вже була королівством: приєднавши Славонію, угорські королі назвали себе не королями, а князями славонськими, бо Славонія статусу королівства не мала. Той же А.Великий твердив: “Королівська гідність Данилові припадала не з нового піднесення до тієї гідності, але правом дідичення. Данило, який походив з Рюрикового роду, що володів від IX ст. Києвом, не потребував нових правних актів”³⁰. На перший погляд, пояснення переконливе. Але з ним стоїть в суперечності булла від 24 листопада Данилові – “першому руському королеві” (*excellenti viro Danieli primo regi Ruthenorum*)³¹. Доводиться визнати, що слово *rex* вживалося у той час у двох значеннях: ширше – як загальна назва достатньо потужних володарів (і звертання до них) і вужче – як юридично визначений титул легітимних, належним чином коронованих, монархів. Має свою вагу той факт, що угорські монархи внесли у свій титул хороніми Галичина й Володимирщина, але не зважились на той час найменувати себе королями Русі. Слід гадати, їм було відомо, що на королівство Русь (*regnum Russiae*) має законне право саме династія Рюриковичів.

²⁸ Грушевський М. *Історія...*, т.3, с.70-71; Великий А.Я. Проблема коронації Данила, *Корона Данила Романовича (Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ), т.164. Відбитка із Записок Чина св. Василя Великого, т.2, зош.1-2). Рим 1955, с.14-16.*

²⁹ *Documenta Pontificum...*, т.1, р.40.

³⁰ Великий А.Г. Проблема коронації Данила., с.11-12.

³¹ Грушевський М. *Історія...*, т.3, с.73. Висловлений недавно погляд, що після слова *primo* слід розуміти кому і перекладати наведений зворот як “Данилові першому, королеві русинів”, непереконливий. Нумерація володарів була впроваджена пізніше істориками, а в джерелах XIII ст. не зустрічалася.

Як відомо, Данило настановив київським митрополитом Кирила, якого деякі дослідники ідентифікують з печатником Кирилом. За спостереженнями В. Водова і О.П. Толочка, у літописах називали царями князів, які привласнювали собі належне візантійським цісарям право інвеститури митрополитів³². На думку О.П. Толочка, одним з мотивів найменування літописцем Данилового батька Романа царем була демонстрація прав Данила на спадкову королівську владу³³.

Хоч сам Данило, як гадав М.Грушевський, “королівському титулу не надавав особливого значення, його оточення, видно, досить високо цінило цю відзнаку”³⁴. Те, що від часу коронації літопис послідовно називав Данила королем, засвідчує наявність при його дворі сановників і книжників, які позитивно ставилися до інновацій, пов’язаних із заходом. Королівський титул настільки злився з особою Данила, що в титулатурі його сина – “Се азъ князь Мъстислав, сынъ королевъ, внук Романов”³⁵ – сан короля вказано на тому місці, де в традиційній інституційній формулі виступало ім’я батька. Для пізніших істориків королівський титул Данила мав, напевне, ще більше значення, ніж для сучасників. Автор Хроніки Львова Варфоломій Зиморович запозичив від М.Стрийковського опис коронацій Данила³⁶ (яких, на думку цього автора, було дві)³⁷. У Феодосія Софоновича є окремий невеликий розділ “О приманю послов от папежа римського і о принесеню през них корони королевской і скиптера князю Даниилу і о коронованю его на королевство

³² Толочко А.П. *Князь...*, с.135.

³³ Там само, с.138.

³⁴ Грушевський М. *Історія...*, с.73.

³⁵ *ГВЛ*, с.150 (грамота 1289 р.).

³⁶ Хомишин М.Я. В.Зиморович про питання історії Київської Русі і Галицько-Волинського князівства, *Київська Русь: культура, традиції*. Львів 1982, с.112. Див. також: Зиморович Б. *Хроніка міста Львова*. Львів 2003.

³⁷ Джерелом версії про дві коронації стало неправильне зрозуміння Мацеєм Меховським інформації з рукопису Хроніки Длугоша. При праці над своїм твором цей історик первісний, об’єктивніший, опис події замінив іншим, з негативною оцінкою “відступника” Данила. Меховський вмістив обидва варіанти під різними датами, не помітивши, що перший з них викреслений. Від Меховського це запозичив М.Стрийковський, додавши від себе, що місцем коронації був Київ.

Руское”³⁸. Важливо відзначити, що український історик, який найширше використовував хроніки М. Стрийковського, щодо коронації Данила не пішов за польськими авторами, натомість досить адекватно переклав на тодішню українську книжну мову відповідний текст з літопису (який Ю.А. Мицик вважає особливою редакцією, що походить від спільного протографа Хлебниковського та Іпатіївського літописів або від оригіналу Південноруського зводу кінця XIII ст.)³⁹. Єдині істотні додатки, крім заголовку, це твердження, що Данило був предком князів Острозьких і підкреслення, що він “укоронований от своїх православных епископов, зостал всея Руси на полудню лежачей королем”⁴⁰. Отже, для Софоновича було очевидне те, що було неістотним для Данилового літописця: якщо король, то він володар конкретного королівства (“кролевство Руское” в заголовку розділу, згадка про короля “всея Руси на полудню лежачей” у підсумку цього розділу). Чогось подібного у Галицько-Волинському літописі щодо Данила не простежується.

Таким чином, нема джерел, які засвідчили б, що королівський сан Данила був сприйнятий ним самим і його оточенням як перетворення його володінь у королівство, державний статус котрого не залежатиме від титулатури володаря. Ідея королівства як постійної територіально визначеної структури не змогла реалізуватись і в наступні десятиріччя після смерті Данила і Василька, коли галицько-волинські землі було розподілено між їхніми спадкоємцями. Гадаємо, що передумови для виникнення концепції Руського королівства почали формуватись, коли за Юрія I (1301–1308) була відновлена єдність Галицько-Волинського князівства. Як відомо, процеси подолання політичної роздрібненості були характерні в цей час і для сусідніх країн. Польща була об’єднана спершу під владою Вацлава II чеського з династії Пржемисловичів, який коронувався на короля в 1301 р., і знову – цим разом надовго – під владою Владислава Локєтка, який став королем з 1320 р. У боротьбі з Вацлавом за краківський престол Локєтко отримував допомогу також від галицько-волин-

³⁸ Софонович Феодосій. *Хроніка з літописців стародавніх*. Підготовка тексту, передмова, комент. Ю.А. Мицика, В.М. Кравченка. Київ 1992, с.151.

³⁹ Передмова. У кн. Софонович Ф. *Хроніка*, с.23.

⁴⁰ Там само, с.152.

ських володарів. Як показали даліші події, об'єднаних процеси в Польщі були набагато тривкішими, ніж у галицько-волинських землях. Тим не менше, і на ці землі, особливо на їх північну і північно-західну частини, можна поширити висновок польських істориків про вплив економічного піднесення (зовнішня торгівля, зростання великих міст) і соціальних трансформацій (рух в напрямі формування станової монархії) на процес подолання політичного роздрібнення і відновлення об'єднаних держав⁴¹. Консолідації під владою Юрія I значних територій мало сприяти встановлення для них окремого митрополита. Невипадково сміливий план утворення нової митрополії реалізував єдиний, після Данила, володар, який назвав себе королем.

Не можна виключити, що королівський титул Юрій I міг прийняти з власної ініціативи: відомо, що великого князя литовського Гедиміна, про коронацію якого нема відомостей, називали “королем литвинів і русинів” (*rex Letwinorum et Ruthenorum*) або “литвинів і багатьох русинів” (*Letwinorum et multorum Ruthenorum*)*. Однак факт коронації Юрія I, а не лише його королівський сан засвідчує печатка з написом *S[igillum].Domini.Georgi.Regis.Rusie* (печатка господаря Юрія, короля Русі). Володар зображений на троні в мантиї з короною на голові та скіпетром у правій руці. З іншого боку печатки напис *S[igillum].Domini.Georgi.Ducis.Ladimerie* (печатка господаря Юрія, князя Володимирщини) та зображення вершника на коні в лицарському обладунку зі щитом у лівій руці; на щиті зображення лева⁴². Як буде показано далі, в українських грамотах середини і другої половини XIV ст. слово *господар* відповідало латинському *dominus*. Ймовірно, так було вже і за правління Юрія I. Протиставлення “король Русі” – “князь Володимирщини” найприродніше витлумачити в той спосіб, що

⁴¹ Dąbrowski J. *Korona Królestwa Polskiego w XIV wieku*. Wrocław, Kraków 1956, s.66, 83; Sieradzki J. *Regnum Russiae. Polityka ruska Kazimierza Wielkiego: Krytyka dotychczasowych poglądów i zarys nowej konstrukcji. Kwartalnik Historyczny*, 1958, № 2, s.498.

* До речі, Гедимін, подібно як раніше Юрій, домігся створення православної митрополії (Віленської, яка функціонувала до 1330 р.) для підпорядкованих собі земель

⁴² *Болезлав-Юрий II, князь всей Малой Руси*. Сб. материалов и исследований. Санкт-Петербург 1907, с.241-252; Piekosiński F. *Pieczęcie polskie wieków średnich*. Kraków 1899, cz.1, s.222, nr. 386, fig. 260.

під Руссю розумілася Галичина, і що саме ця частина об'єднаної держави Юрія I мала статус королівства. Хоч печатка привішена до документа Юрія II, навряд чи мають рацію ті, що пов'язують її виникнення з ним.⁴³ Справа в тому, що Юрій II титулував себе не королем, а лише “князем” або “князем, спадкоємцем королівства”. В той же час, можна навести багато прикладів, коли монархи користувалися печатками своїх попередників. Ніяких документальних даних про коронацію Юрія I нема, не дійшли до наших днів і жодні документи з його королівської канцелярії⁴⁴. Тільки Ян Длугош повідомляє про буллу папи Климентія V, з нагадуванням “королеві русинів” (*rex Ruthenorum*), ім'я якого не вказано, про його невиконану обіцянку прийняти церковну унію*. Хоч, як пише М. Грушевський, нема певності, чи йшлося справді про Юрія і чи переговори з папою були пов'язані з його королівським титулом⁴⁵, таке припущення ймовірне.

Сини Юрія I у своїх грамотах титулюють себе князями. У спільній грамоті Андрія і Лева Юрійовичів від 9 серпня 1316 р. вони фігурують як *Dei gratia duces totius terre Russie, Galicie et Ladimirie*. У двох грамотах Андрія він названий не зовсім однаково, в одній *dux Ladimirie et dominus Russie*, в іншій *Dei gratia dux ladomiriensis et dominus terre Rusie*. Як і в Юрія I, Русь тут може йти від титулатури Данила, Галичина і Володимирщина – від угорської традиції. Це, звичайно, лише гіпотеза, але цілком певно, що протиставлення “князь Володимирщини” і “господар Руської землі” натякає на різний статус Волині й Галичини. В якомусь сенсі, статус Галичини – не цілком зрозуміло чому – був вищим від статусу Волині: “галицькими” князями називали Романа й Данила також і після

⁴³ Так вважали, зокрема, А. Бельовський, Ф. Пекосінський, О. Лаппо-Данилевський і Ю. Серадзький (А. Лаппо-Данилевский. Печати последних галичско-волинских князей и их советников. *Болеслав-Юрий II*, с. 241-252). Див. про це також: Гавриленко В. *Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографії*. Київ 1977, с. 89.

⁴⁴ Купчинський О. Із спостережень над розвитком документа та діяльністю князівської канцелярії галицько-волинських земель XIII – першої половини XIV ст., *ЗНТШ*, 1996, № 231, с. 94-95.

* Була датована 1309 р. Я. Книш вважає, що її адресатом міг бути Лев Юрійович: на думку цього дослідника, він розпочав своє правління з 1308 р.

⁴⁵ Грушевський М. *Історія...*, т.3, с. 113-114.

об'єднання ними Галичини й Волині. Титул *галицького* надано трохи згодом митрополитові.

У варіанті “князь всієї Руської землі, Галичини і Володимирщини” не зовсім ясно, чи “вся Руська земля” включає Галичину і Володимирщину, чи вона тотожна лише з Галичиною. Подібні питання виникають і при інтерпретації титулів останнього володаря з династії Романовичів – Юрія II (Болеслава Тройденевича). Від нього збереглося п'ять документів, кожен з іншою титулатурою: “*Nos Georgius Dei gracia dux Russiae*”, “*Georgius Dei gracia dux Terrae Russiae, Galiciae et Ladimeriae*”, “*Georgius, ex dono dei natus dux et dominus Russiae*”, “*Nos Georgius dei gracia natus dux totius Russiae Minoris*”^{*}. Як здається, зміни йшли в напрямі зростання авторитету володаря: спершу князь Русі, тоді “князь Руської землі, Галичини і Володимирщини”, “уроджений князь і господар Русі”, “уроджений князь усієї Малої Русі”. Напрошується висновок, що у цих випадках “уся Мала Русь” і “Русь” – це синоніми на позначення не тільки Галичини, а усієї території Галицько-Волинського князівства.

Істотну еволюцію концепції влади засвідчує щойно останній акт Юрія II, виданий 20 січня 1339 р. у Володимирі – про надання вйтівства в Сяноку слугі князя (*fideli nostro servitori*) Барткові із Сандомира. Володар Галичини й Волині називає себе тут “Божою милістю князем і дідичем королівства Русі” – *nos Georgius dei gracia dux et heres Regni Russie*⁴⁶. Отже те, що князь не наважився прийняти королівський титул, не вплинуло в цьому випадку на рішення окреслити статус Русі як королівства. Це дуже важлива зміна способу осмислення співвідношення статусу володаря і статусу держави. Дотепер державу уособлював володар, князівство (“княженіє”) сприймалось як влада конкретного князя

^{*} Термін *Russia Minor* (Мала Русь) вперше зафіксований в формі *Μικρα Ρωσση* в грецькомовних документах константинопольської патріархії. В сучасній Україні поширилася думка про виникнення терміну Мала Русь за аналогією з опозицією понять “*Μικρά Έλλάς*” (корінна Греція) – “*Μεγάλη Ηελλας*” (Велика Греція, тобто грецькі колонії на Апеннінському півострові). Не відкидаючи такої можливості, треба врахувати, що істотною могла бути й аналогія між Малою Руссю і Малопольщею (*Polonia Minor*) – тодішнім ядром польського королівства. Інший погляд див.: Соловьёв А. Великая, Малая и Белая Русь. *Вопросы истории*, 1947, №7, с.24-38.

⁴⁶ *Болеслав Юрий II.*, с.76.

і, вже як щось похідне, – також як підвладні йому землі, його волость. Нагадаємо, що слово “волость” мало два значення – “влада” і “територія, на яку ця влада поширювалася”. Те, що Данило Романович і Міндаугас особисто отримали право користуватись королівським титулом, не перетворило їхніх володінь в королівства, хоча, – треба підкреслити, – було однією з передумов такої еволюції уявлень про державу. Умови для цього, повторюємо, стали сприятливішими за Юрія I, особливо ж під кінець правління Юрія II. Йдеться тут не так про оцінку статусу королівства зовнішніми чинниками, як про вплив назви на розуміння своїх прав і обов’язків місцевими елітами. Якщо чітко визначеним ставав статус держави, незалежний від політики і можливостей її конкретного володаря, це означало і вимогу лояльності не тільки до особи короля, але й до королівства-держави. Подібні зміни відбувалися, розуміється, послідовніше і в чіткішому юридичному оформленні, в ряді країн Західної і Центральної Європи, що було пов’язане, зокрема, з етапом станових монархій⁴⁷. На наш погляд, князівство Юрія II також еволюціонувало в напрямі оформлення в стану монархію, що зокрема засвідчують його правові акти, видані з участю (а не лише в присутності) верховних сановників – загальнодержавних і придворних. Більше того, грамоту 1334 р. скріплено не тільки печаткою володаря, але й печатками єпископа, судді двору та п’яти бояр, а грамоту 1335 р. – печатками двох бояр без подання їх посад, судді двору і воєвод (палатинів, лат. *palatinorum*) белзького, перемиського, львівського, луцького. Луцький воєвода репрезентував Волинь, отже поняття Королівства Русі у цій грамоті включало і цю “полуотчину”. Слово (*natus*) в сенсі “природний, спадковий, уроджений”, за слушним спостереженням О. Купчинського, мало підкреслити правно-спадковий статус князя, не порушуваний зростанням ролі бояр в управлінні державою⁴⁸.

Титул, вжитий Юрієм II в акті 1339 р. – трохи більше, як за рік до його смерті – не був випадковістю. Польський хроніст

⁴⁷ Dąbrowski J. *Korona...*, s.20, Plisiecki P. *Korona królestwa. Encyclopædia Katolicka*. Lublin 2002, t.9, s.871.

⁴⁸ Купчинський О. *Із спостережень...*, с.103-104.

Янко з Чарнкова, колишній краківський підканцлер, дуже компетентний в юридичній термінології, назвав його докладно так само, пишучи про напад польського короля Казимира з великим військом на королівство Русь в 1340 р. (*Kazimirus... regnum Russiae potenter ingressus*) “після смерті ясновельможного... Юрія князя всього Руського королівства” (...*mortuo magnifico principe Kazimiro* dicto Georgio totius regni Russiae duce...*)⁴⁹ Натомість швейцарський хроніст Іоан Вінтертурський (який, до речі, називав королями також Андрія і Лева II Юрійовичів) згадував, маючи на увазі Юрія II, короля русинів (*rex Ruthenorum*). Слід гадати, що цей хроніст, пишучи на підставі розповіді одного з Казимирових воїнів, навів титул, як його сприймали ті, хто не володів юридичними тонкощами настільки, як Янко з Чарнкова.

Припущення деяких польських істориків, що в 1338 р. на з'їзді у Вишеграді Юрій II запевнив Казимирові право на свій престол у випадку своєї смерті без чоловічого нащадка⁵⁰, не мають джерельних підстав. Похід 1340 р. був короточасним набігом, під час якого Казимир прихопив скарбницю галицько-волинських князів, після чого – за словами того ж Янка з Чарнкова – “повернувся до себе” (*ad propria*). Як видно з тодішньої титулатури польського короля, в наступні роки підпорядкування Галичини його владі не відбулося. Тим не менше, Польське історичне товариство планувало провести черговий з'їзд польських істориків у Львові в 1940 р. для

* Тут в оригіналі описка. Пишучи перед тим про короля Казимира, Янко механічно міг поставити це ім'я замість Болеслав. Напевне, під кінець правління Юрія II його первісне ім'я не було широко вживаним.

⁴⁹ *Monumenta Poloniae Historica*, Lwów 1872, t.2, p.620-621.

⁵⁰ Wyrozumski J. “Polska – Węgry i sprawa Rusi Halicko-Włodzimierskiej za Kazimierza Wielkiego”. *Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów*. Toruń 1997, s.118.

* Найменування Галичини “Червенською землею” давало змогу поширювати на весь цей регіон джерельну звістку про належність “ляхам” напередодні Володимирового походу 981 року Червена і Червенських градів. Насправді ж, Червенські гради обіймали частину теренів землі, пізніше названої Холмською. Тій же меті служило перенесення в давнину пізнішого книжного словосполучення “Червона Русь” і ідентифікація Червоної Русі з “Червенською”. Див.: Исаевич Я.Д. О происхождении названий Червен, Червенские города, Червонная Русь. У кн.: Исаевич Я.Д. *Україна давня і нова*. Львів 1996, с.78.

відзначення 600-річчя приєднання “Червенської землі” (під якою мали на увазі Галичину*) – до Польської держави.

Дмитро Детько, який правив у Галицькій землі з 1340 р., не вживав ні князівського, ні, тим більше, королівського титулу. Сам себе він називав *provisor seu capitaneus terrae Russie*, угорський король Людовик адресував лист до нього *fideli suo viro magnifico comiti Dechk capitaneo Ruthenorum*⁵¹. До нашої теми не належить вияснення, чи Детько був залежним від Людовика, чи, швидше, від Дмитра-Любарта волинського. Напевне, скромність титулу Детька пов’язана з необхідністю лавірувати між сильнішими сусідами, щоб зберегти якийсь ступінь самостійності. Після смерті Дмитра Детька (не раніше травня 1344 р.) у Галичині, ймовірно, встановилася влада Дмитра-Любарта, який мав підстави вважати себе легітимним спадкоємцем галицько-волинських князів. Щойно 1349 р. Казимир, за словами Янка з Чарнкова, рушив на Галичину “з великим військом, зайняв усю землю з містами й замками, залишивши Любартові лише Луцьк і околиці”⁵². Проте, в наступні роки Любарт робив більш або менш успішні походи в Галичину. Непевний щодо можливості втримати її власними силами, Казимир звернувся до свого племінника, угорського короля Людовика, виплатив йому 100 тис. флоринів і зобов’язався, що після смерті Казимира Руське королівство має перейти до Угорщини; поки що це королівство Людовік віддавав Казимиру “у довічне володіння”.

Цілком зрозуміло, що Угорщина не була зацікавлена, щоб Галицько-Волинська земля влилася в Польське королівство як його інтегральна частина (“земля”). Тому в угорських документах послідовно вживалися терміни, які підкреслювали окремішність і суверенність краю: “королівство Русі” (*regnum Russiae*) або “королівство русинів” (*regnum Ruthenorum*)⁵³. Так, угодою 1350 р. Угорщина зобов’язувалася допомагати Польщі проти хрестоносців та інших ворогів у справах, що стосувалися

⁵¹ Грушевський М. *Історія...*, т.4, с.29; Болеслав Юрпій II., с.79.

⁵² Грушевський М. *Історія...*, т.4, с.29; Abraham W. *Początki arcybiskupstwa łacińskiego we Lwowie*. Lwów 1908, s.8; Paszkiewicz H. *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*. Warszawa 1925, s.122-133.

⁵³ Wyrozumski J. *Kazimierz Wielki*. Wrocław, Warszawa 1982, s.85.

королівства Русі (*super factis duntaxat regni Ruscie*)⁵⁴. В акті 1351 р. йшлося про те, що королівство Русь лежить поблизу меж Волині (*prope metas Volchyniae*), натомість в акті 1352 р. відзначалося, що Белз входить до Руського королівства⁵⁵. У 1355 р. згадувався борг польського короля у зв'язку зі справами в королівстві русинів (*occasione regni Ruthenorum*). В документі 1361 р. для кошицьких купців фігурували “іноземні купці з королівств Польщі і Русі та їхніх провінцій, які приходять до нашого королівства Угорщини”⁵⁶.

Документи 1351 і 1352 рр. важливі тим, що засвідчують дальше закріплення поняття “Королівство Русь” за Галичиною. Нагадаємо, що напис на печатці Юрія I природно розуміти таким чином, що Русь – це королівство, а Волинь – князівство. У грамотах Андрія Юрійовича те саме протиставлення: він князь Володимирщини і господар (*dominus*)* Руської землі. Але у ранішій спільній грамоті Андрія і його брата Лева титул “князі всієї Руської землі, Галичини і Володимирщини” можна тлумачити як включення в Русь і Володимирщини. Такий же зміст понять “Русь”, “Руська земля”, “Мала Русь” і “Руське королівство” у грамотах Юрія II. Хоч після 1340 р. розійшлися історичні долі Волині (якою з 1340 р. стабільно правив безпосередньо Любарт-Дмитро Гедимінович) і Галичини (яка переходила з рук до рук), і Любарт волинський, і Казимир польський, і Людовик угорський після 1349 р. вели боротьбу за всі галицько-волинські землі. Але, за оцінкою М. Грушевського, сили були нерівними, і Галичина вже від 1349 р. була втрачена для Любарта⁵⁷. Оскільки він був і залишився князем Волині, “Руським королівством”, за яке змагались Угорщина й Польща, стала винятково Галичина, разом з Белзькою і Холмською землями. Це й зафіксувала згадана грамота 1350 р. про те, що Волинь – за межами королівства. Втім, випадки зарахування Володимирщини до Русі траплялися

⁵⁴ Sieradzki J. *Regnum...*, s.504.

⁵⁵ Там само; Грушевський М. З облоги Белза, *ЗНТШ*, 1906, т.73, с.158.

⁵⁶ Dogiel M. *Codex Diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*. Vilnae 1758, t.1, 37; Balzer O. *Królestwo Polskie 1295–1370*. Львів 1919, t.2, s.488.

* Як буде далі висвітлено у цій статті, латинське *dominus* вживалося як відповідник українського *господар*.

⁵⁷ Грушевський М. *Історія...*, т.4, с.62.

й пізніше. Так, Ян Длугош писав про Юрія II як про “князя Русі, тобто львівського і володимирського” (*duce Russiae, videlicet Leopoldis et Wladimirensi*). До речі, Львівське королівство (*Regno de Leon*) згадане в іспаномовній “Книзі знань”^{*}. З другого боку, встановлення Галицької православної митрополії, а потім Галицької католицької архієпископії, відбивало традиційні уявлення про Галич як центр Галичини-Русі.

Очевидно, саме у вужчому значенні термін “королівство Русь” трапляється в польських документах 1350–1358 рр. Ряд польських істориків (корифей польської історіографії Освальд Бальцер, Генрик Пашкевич, Ян Домбровський) вважали, що вживання у Польщі термінів *rex Russiae* і *regnum Russiae* було випадковим, з’явилося лише під угорським впливом і не дає підстав для якихось істотних висновків про політико-правовий статус Галичини під владою Польщі⁵⁸. Інший погляд обґрунтував Юзеф Серадзький у вже цитованій спеціальній розвідці про поняття *Regnum Russiae* і в монографії про Польську державу в XIV ст.⁵⁹ Ті випадки, коли король Казимир після приєднання до своїх володінь Галичини і далі називав її “королівством Русі”, а себе титулував не лише королем Польщі, а й королем Русі, цей історик пояснює невирішеністю на той час питання про статус новоздобутого краю. Ймовірно, Казимир вважав вигіднішою персональну унію двох рівнорядних королівств – Польщі і Русі. Це розширювало б можливості монарха: Руссю він міг би правити більш самовладно, а в Польщі його компетенції на той час були вже обмежені необхідністю рахуватися з магнатами. Досить швидко, однак, перемогла тенденція до інкорпорації – беззастережного включення Руської землі (*terra Russiae*) до Польського королівства, куди вже входили й інші землі (*terrae*). На наш погляд, Казимир міг прийняти в цьому питанні точку

* Див. про це: Книш Я. Львівське королівство. *Ратуша*. Львів 2003, №129, с.10. Повніше ця проблема висвітлена у статті: Книш Я. Держава Романовичів за короля Юрія і виникнення Галицької митрополії. *Княжа доба: історія і культура* (друкується).

⁵⁸ Balzer O. *Królestwo Polskie...*, t.2. Lwów 1919, s.489, 490; Paszkiewicz H. *Polityka ruska...*, s.15, 148, 151-152; Dąbrowski J. *Korona...*, s.95.

⁵⁹ Sieradzki J. *Regnum...*, s.497-510; Idem. *Polska wieku XIV*. Warszawa 1959, s.29-30, 126-127.

зору групи впливових малопольських магнатів також і тому, що не мав нащадків і був зацікавлений у відстоюванні магнатами єдності держави після його смерті, коли трон мав перейти – на підставі вже згадуваної угоди з 1350 р. – до угорського короля Людовика Анжуйського.

Полемізуючи з Ю.Серадзьким, Ян Башкевич висловив думку, що тенденції до персональної унії королівств Польщі й Русі, хоча й існували, були дуже слабкими порівняно з інкорпораційними тенденціями⁶⁰. Втім, в контексті цієї статті істотне не співвідношення сил прибічників різних вирішень, а сам факт існування традиції вважати Русь окремим королівством. У цьому плані поруч з численними актами Казимира III, де “Руська земля” фігурує в переліках князівств і земель, які входять до королівства Польщі, важливі саме ті його документи, де Русь – не складова частина Польщі, а окрема земля чи королівство. По-перше, це українськомовні грамоти, в яких Казимир виступає як “король... краковский і куявский, господар руско҃ земли” (після 1349 р.)⁶¹ або, де його згадано як “великого короля краковского... і господаря Руско҃ земли” (1351). Далі, акт від 22 серпня 1352 р. про те, що “ніякий суд згаданого королівства Русі не має судити кметів і поселенців села Малі Винники”⁶² (в оригіналі *Maly Wzupuk* – йдеться про Виннички поблизу львівського приміського села Винників). У п’ятьох актах 1350-1358 рр. Казимир має титул *rex Poloniae et(ac) Russiae*, акт 1354 р. містить зворот “... *pro communi bono regni nostri Poloniae et terre Russiae*”⁶³. Особливої уваги заслуговує лист Казимира III до константинопольського патріарха Філофея Коккіна, датований часом бл. 1370 р. Звертаючись до православного патріарха, Казимир поштиво називав себе його сином: “від сина твого короля Землі

⁶⁰ Baszkiewicz J. Polska czasów Kazimierza Wielkiego. *Kwartalnik Historyczny*, 1960, №1, s.171.

⁶¹ *Грамоти XIV ст.*, с.27.

⁶² Срезневский И.И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Санкт-Петербург 1893, т.1, с.563; *AGZ*. 1870, t.2, nr. 1, s.3

⁶³ Перелік публікацій цих актів: Sieradzki J. *Regnum...*, s.501; Balzer O. *Op. cit.*, 2, s.489, 493, 495.

Ляхів і Малої Русі” (*Мікра Росіа*)⁶⁴. Як вже згадувалось, Малою Руссю (*Russia Minor*) свою державу називав і Юрій II.

Прагнення Казимира III бути королем не одного, а двох порівняльних за статусом королівств засвідчує і геральдичний суперекслібрис на рукописі коментарів св. Августина до Івана Євангеліста, що його свого часу Ян Длугош заповів монастиреві павлинів на Скалці у Кракові; пізніше цей манускрипт опинився в Російській імператорській публічній бібліотеці (тепер Російська національна бібліотека) у Санкт-Петербурзі, був у міжвоєнний час повернений у Польщу і загинув у роки війни у Варшаві*. В оточенні орнаментики на обкладинці рукопису повторюються орел (герб Польщі), лев (герб Галицької Русі) і літера “К” (*Kazimirus*)⁶⁵. Літера *K* й зображення лева фігурують і на монетах, що їх Казимир карбував спеціально для Руського королівства. На аверсі монети напис *Moneta d[omi]ni Russiae*, на звороті *Moneta Regis Poloniae*⁶⁶. Як добре відомо, карбування окремої монети дуже часто впливає з мотивів престижу, прагнення заявити про статус монарха як володаря окремого політичного утворення⁶⁷. Якщо б Казимирові вдався задум реалізувати персональну унію Польщі з Руссю, то, стисло кажучи, на Русі він був би не третім, а першим Казимиром.

Після смерті Казимира (1370) Галичина, згідно з угодою 1350 року, перейшла під владу угорського короля Людовика Анжуйського. Щоправда, Людовик одночасно став королем Польщі, проте “Руське королівство” вважав окремим державним утворенням, з’єднаним персональною унією з іншими

⁶⁴ В тексті слово Русь (*Rosia*) вживається як синонім Малої Русі (*Мікра Росіа*), а її володарі, спорідненість з якими Казимир підкреслює, названі королями. Див.: *Monumenta Poloniae Historica*, t.2, p.616-627; *Acta Patriarchatus Constantinopolitensis*, ed. Miklosich et Müller. Vindobonae 1860, t.1, p.577.

* Дякую М.М. Ніколаєву (Російська національна бібліотека) за інформацію про долю рукопису.

⁶⁵ Копера Ф. *Opis oprawy na książce XIV w. z biblioteki Długosza. Sprawozdania Komisji do badań nad historią sztuki w Polsce*, 1902, №7, s.XXXVI-XXXVII. У Петербурзі рукопис мав шифр Lat.F.v.1, N58.

⁶⁶ Котляр М.Ф. *Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст. Історико-нумізматичне дослідження*. Київ 1968, с.59-64.

⁶⁷ Там само, с.59-64.

володіннями угорської династії⁶⁸. В 1372 р. Людовик передав Галичину своєму родичеві палатинові Володиславові, онімеченому князеві Опольського князівства в Сілезії, який раніше був на службі в імператора Карла IV. Володислав Опольський вважався васалом угорського короля, проте титулував себе “господарем Руської землі, вічним дідичем і самодержцем”, також папа адресував свої листи як “князеві Опольському і володареві Русі” (*duci Opuliensi et principi Rusciae*)⁶⁹. Доказом тенденції Володислава маніфестувати окремішність Русі було карбування ним монети з гербом Львова і Галичини – левом⁷⁰. В 1377 р. в результаті походу Людовика на холмсько-белзького князя Юрія Наримунтовича, який був піддався Литві бл. 1370 р., влада Володислава поширилася також на територію Холмщини. Однак незабаром, признавши Володислава Опольського своїм намісником в Польщі, Людовик вважав необхідним замінити йому Галичину на Добжинську землю в Польщі, щоб уникнути об’єднання в одних руках правління Польським і Руським (Галицьким) королівствами. Тому з 1379 до 1385 р. Галицька земля й Холмщина управлялися безпосередньо угорськими урядовцями, причому найменування Руське королівство зберігалось. Лише в 1385 р., вже після смерті Людовика, ця земля знову перейшла в “довічне володіння” Володислава Опольського, а в 1387 р. вона була захоплена Польщею із застосуванням зброї. Ослаблена Угорщина обмежилася лише дипломатичними протестами. За польсько-угорськими угодами 1412, 1415 і 1423 рр., остаточне вирішення питання про Галичину відкладалось на майбутнє⁷¹. В одному з листів польський король Владислав Ягайло заявляв, що вважає обов’язком повернути спірні землі Угорщині у встановлений угодами термін⁷², однак згодом ці обіцянки були забуті, і Галичина залишилася під польською владою, хоч угорські

⁶⁸ Puttkamer E. Die polnisch-hungarische Grenze im Mittelalter. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. München 1956, s.384.

⁶⁹ *Documenta Pontificum Romanorum...*, t.1, p.93-94.

⁷⁰ Котляр М. *Галицька Русь...*, с.59-63.

⁷¹ Matijów J. Der polnisch-ungarische Streit um Galizien und Lodomerien. *Jahresbericht des k.k. II. Obergymnasiums in Lemberg für das Jahr*; 1886, s.28-30.

⁷² Raczyński E. *Kodeks dyplomatyczny Litwy*. Wrocław 1845, s.373-374.

королі продовжували титулувати себе “королями Галичини і Володимирщини”.

Після першого поділу Польщі австрійська монархія штучно об’єднала зайняті нею українські землі з південною частиною польських воєводств в окремий коронний край – так зване королівство Галичини (“Галіції”) і Володимирщини (“Лодомерії”) із столицею у Львові. Українською мовою цю провінцію до 1918 р. називали Галичиною, а українську її частину – Східною Галичиною. В наш час під Галичиною розуміють історичний регіон України, але в працях, що стосуються часу імперії Габсбургів розрізняють провінцію Галичину (*Galizien, Galicja*) (яка неофіційно ділилася на Східну і Західну Галичину) від географічної назви Галичина (“Східна Галичина” за термінологією XIX – початку XX ст.). Не маючи серйозніших аргументів для виправдання територіальних придбань, австрійський уряд покликався на свої “історичні права” на ці землі саме на тій підставі, що угорські королі, спадкоємицею яких себе вважала монархія Габсбургів, з XIII ст. титулували себе королями Галичини і Володимирщини⁷³.

Оцінюючи напрям змін політичної термінології в Галицько-Волинському князівстві, можемо ствердити наявність в його устрої впродовж XIII ст. тенденцій до поєднання інституцій місцевого походження і запозичень із Заходу, причому перші, як здається, переважали⁷⁴. У першій половині XIV ст. намітилась певна зміна політичного устрою, аналогічна до змін у державах Центральної Європи: “королівство” починає усвідомлюватись як суб’єкт міжнародного права, а не як проста проекція патримоніальних прав короля. Проте дальшу еволюцію князівства було перервано. 1349–1387 рр. – перехідний період, коли правителі-іноземці використовували у своїх цілях концепцію Руського королівства, що почала формуватися ще за останніх Романовичів. Після 1387 р. традиції Руського

⁷³ Desewffy A. *De jure Hungaricae Coronae in terris Russiae Rubrae*. Pestini 1831; Engel Ch. *Geschichte von Halitsch und Wladimir bis 1772. Verbunden mit Auseinandersetzung und Vertheidigung der Oesterreichisch-Ungarischen Besitzrechte auf diese Königreiche*. Wien 1792, t.1.

⁷⁴ Исаевич Я. Культура Галицко-Волынской Руси. *Вопросы истории*, 1973, №1, с.92-107.

королівства сприяли збереженню елементів окремішності регіону, який до нього раніше входив. Врешті, “Королівство Галичини й Володимирщини” в офіційній титулатурі монархів з династії Габсбургів – приклад використання давніх титулів для обґрунтування експансії, що була здійснена в інших умовах. У наш час нагадування про королівський сан Данила зайняло певне місце в аргументації тези про важливість західного компонента українських історичних традицій.

II

Цікавим прикладом міграції титулатури володарів у Східній Європі є історія поширення титулу *господар*: з Галичини до Великого князівства Литовського (далі: ВКЛ) і Молдови, а врешті до Росії, де *господар* і *господарство* трансформувалися в *государь* і *государство*. Як це сталося, докладно висвітлено в праці угорського славіста Андраша Золтана, присвяченій впливові “західноруської” (українсько-білоруської) актової мови Великого князівства Литовського на російську актову мову Великого князівства Московського. Філігранний філологічний аналіз, врахування історичного контексту мовних явищ і вичерпне використання писемних джерел забезпечують переконливість висновкам дослідника⁷⁵.

Як вже вказувалося, в латиномовних грамотах останніх галицько-волинських князів, виступає титул *dominus Russiae*: “Andreas Dei gratia dux Ladomiriae et dominus Russiae” (1320) “Georgius ... ex dono Dei natus dux et dominus Russiae”⁷⁶ (1334). Аналогічний титул привласнює собі король Казимир III, приєднавши до своїх володінь Галицьке князівство: “nos Casimirus dei gratia rex Poloniae dominusque terre Russie” (1349)⁷⁷. Важливо, що в майже одночасній з цією грамотою

⁷⁵ Золтан А. *Западнорусско-великорусские языковые контакты в области лексики в XV в. (К вопросу о западной традиции в деловой письменности Московской Руси)*. Автореферат дис. на соиск. степени канд. ист. наук. Московский гос. ун-т, 1984; Його ж. К предыстории русского *государь*. *Acta Slavica Hungarica*, 1983, № 29, s. 71-110 (передруковано в кн.: *Из истории русской культуры*. Москва 2002, т. 2, кн. 1, с. 554-590). Подальший виклад ґрунтується на цих працях з мінімальними покликами на конкретні сторінки; подано лише посилання на деякі з використаних А.Золтаном публікацій джерел.

⁷⁶ *Болеслав-Юрій II.*, с. 150-153

⁷⁷ *Там само*, с. 80.

українськомовній грамоті титулові *dominus* відповідає титул *господар*: “А се я король Казимир краковѣский и куявский и господарь рускоѣ землѣ” (після 1349)⁷⁸. Участь в укладанні тексту українськомовних грамот польського короля писарів з колишньої канцелярії Юрія засвідчує те, що від латинських вони відрізняються формуляром. Зокрема, вжита щодо Казимира початкова формула “А се я” відповідає формулі “Се аз”, знаній вже з 1130 р. і наявній, зокрема, у безсумнівно автентичних грамотах у складі Галицько-Волинського літопису*. Як обережно висловлюється А.Золтан, ймовірно, титул *господар* стосовно монарха міг виникнути не в канцелярії Казимира III, а раніше, в канцелярії галицько-волинських князів, з якої і перейшов у канцелярську практику при дворі Казимира III⁷⁹. Всі три відомі українські грамоти Казимира вийшли з-під пера однієї особи, яка продовжувала в краківській королівській канцелярії навики, здобуті в канцелярії останніх галицько-волинських князів⁸⁰. Титул “господар Руської землі” вживав Володислав Опольський, який був володарем Галичини на правах васала угорського короля: “бжыєю мл(с)тью. Мы князь Володиславъ Ополскоѣ земли и Рускоѣ землѣ, господарь и дѣдичь вѣчныи землям тѣм самодержець”⁸¹. Ставши одночасно великим князем Литовським і королем польським, Владислав Ягайло, титулував себе “король польський, литовський і руський, інших земель господар” (rex Poloniae Lithuaniae, Russiae et aliarum plurimarum terrarum dominus). Таким чином, як вказує той же А.Золтан, “вживання слова *господар* як відповідника латинського *dominus* у титулатурі литовських князів є одним з галицьких за походженням елементів, які перейшли в ділову мову ВКЛ внаслідок об’єднання литовської канцелярії з польською за Ягайла. Такий шлях розповсюдження титулу *господар* точно

⁷⁸ Грамоти XIV ст..., с. 27.

* Така формула виникла під впливом формуляра візантійських приватних актів. Див.: Золтан А. Се азъ... К вопросу о происхождении начальной формулы древнерусских грамот. *Russian Linguistics*, 1987, №11, pp.179-186.

⁷⁹ Золтан А. К предыстории..., с. 78.

⁸⁰ Там само, с. 76. Пор. Kuraszkiewicz W. *Gramoty halicko-wołyńskie. Studium językowe*, Kraków 1934, s. 5.

⁸¹ Грамоти XIV ст..., с. 59.

збігається із загальним напрямом розвитку західноруської ділової мови, біля джерел якої бачимо саме південноукраїнський говір, а не [...] один з білоруських; риси білоруської мови здобувають перевагу у великокнязівських грамотах лише під кінець XV ст.⁸² Також у титулатурі господарів Молдови *господар* є українізмом, запозиченим з Галичини. А. Золтан наводить і приклади вживання цього слова в удільних князівствах на теренах України й Білорусії. В кінці XIV ст. це слово у ВКЛ виступало як титул володаря цього князівства, а також і в загальному значенні “монарх, верховний володар” держави чи автономного утворення.

У московській діловій мові слово *господарь* в політичному сенсі зафіксовано з 30-х рр. XV ст., а в офіційну титулатуру московських великих князів почало входити з кінця 40-х рр. XV ст. (напис “осподарь земли руской” на монетах Дмитрія Шемяки, до 1447 р.)⁸³. У другій половині XV ст. вживав таку титулатуру великий князь тверський, а як колективний титул – Великий Новгород. Великими князями московськими самовизначення “господар” було прийняте за зразком великих князів литовських; оскільки ініціатива щодо цього належала православній ієрархії, то “господар” у значенні “верховний правитель” могло сприйматись як церковнослов’янizm⁸⁴. Отже і тут мотивація, про яку вже йшлося: престижне те, що має чуже походження. Було запозичено титул володарів іншої держави, а слово спершу сприймалося не як розмовне, а як елемент “високого стилю”. До речі, форма “осподарь”, яка є на монетах Івана Грозного, а також зафіксована іноземними відвідувачами Москви транскрипція *hospodar* можуть засвідчувати, що спершу і в Москві слово вимовляли так, як у Великому князівстві Литовському – з “h”, а не з “g”. В цьому можна вбачати аналогію до “освіченої” вимови слова “бог” з кінцевим “h” для виокремлення його з орфоепічної системи повсякденного, буденного мовлення.

До титулатури великих князів московських, починаючи з Івана III, увійшло і словосполучення *отчич и дѣдич*. Слово

⁸² Золтан А. К. *предыстории...*, с. 87.

⁸³ Там само, с. 94.

⁸⁴ Там само, с.96.

дѣдич зафіксоване під 1190 р. у Київському літописі при описі галицьких подій, слово *отчич* у Галицько-Волинському літописі під 1208 р. А. Золтан висловив досить правдоподібне припущення, що тавтологічний вислів “отчич и дѣдич” виник внаслідок тлумачення прийнятого з польської мови слова *дѣдич* власне староукраїнським словом *отчич*⁸⁵. На наш погляд, форма *отчич* і *дідич* як відповідник латинського *haeres* генетично могла бути пов’язана із звичаєм вказувати у врочистих випадках не лише ім’я батька, але й ім’я діда: *Я, князь Володимир, син Василька, внук Романов*⁸⁶. Якщо так, то слово *дідич* функціонувало не в сенсі польського *dziedzic* (спадкоємець взагалі), а в ймовірному первісному значенні – внук, спадкоємець діда. Так чи інакше, в московській титулатурі *отчич* и *дѣдич*, як і *государь*, було запозиченням з іншої мовної системи. На російському ґрунті *господарь* трансформувалося в *государь*, спершу в розмовній мові, а потім і на письмі. Очевидно, це трапилося наприкінці XVI – на початку XVII ст.; хронологію зміни важко уточнити у зв’язку з поширеністю скорочених написань “гѣдрь” (в багатьох російських публікаціях вони безпідставно передані як “государь”). У російській мові слово *государь* (<*господар*) досить швидко стало вживатися не тільки як титул правителя, але й як поширена форма ввічливого звертання.

Своє дослідження про долю титулу *господар* > *государь*, А. Золтан завершує висновком про походження російського *государство* (<*господарство*) від західноруського *господарство* – відповідника польського *państwo* і латинських слів *dominium* і *dominatio**. Отже, російське *государство* в остаточному підсумку є семантичним латинізмом (сприйнятим через ВКЛ і Польщу), в той час як українське *держава* (російське *держава* з іншим відтінком значення) і білоруське *дзяржава* – семантичними грецизмами, – вони утворені за тією ж моделлю, що грецьке

⁸⁵ Там само, с. 97; Золтан А. *Из истории русской лексики*. Будапешт 1987, с. 48. Приклади вживання *отчич* и *дѣдич* або *дѣдич* и *отчич* у значенні “спадкоємець взагалі”, *ССУМ*, т. 1, с. 336, т. 2, с. 112.

⁸⁶ *ГВЛ*, с. 142.

* Варто відзначити, що *господарство* в значенні держави зустрічається в документах Богдана Хмельницького. Див.: Крип’якевич І. Нарис методики історичних досліджень. *Український історичний журнал*, 1967, №7, с. 122.

кратос⁸⁷. Додамо, вслід за Г. Штеклем, що це слово в мовах усіх православних слов'янських народів, крім російської, утворено від того самого кореня *держ*⁸⁸.

Врешті, спроба загального підсумку. До Галицько-Волинського князівства титул *король* прийшов зі заходу – в широкому розумінні слова. Також поширення титулу *господар* з Галичини до Великого князівства Литовського і далі до Молдови й Москви було рухом із заходу на схід. Наскільки сприйняття нової титулатури монархів було пов'язано із змінами функціонування державних структур – це питання вимагає розгляду в кожному окремому випадку.

⁸⁷ Золтан А. К предыстории..., с. 107-108; Його ж. *Из истории...*, с.43.

⁸⁸ Stöckl, *op. cit.*, S.118. Приклади вживання слова *державна* у різних значеннях в україномовних пам'ятках XIV–XVII ст. див. ССУМ, т.1, с.295; *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* Львів 2000, вип.7, с.236.

СОЮЗ ВІЗАНТІЇ ТА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА ДИНАСТІЇ АНГЕЛІВ

Через стан джерельної бази проблема контактів Візантії з руськими князівствами у історичній літературі розглянена недостатньо. Окремі висновки базуються більше на політичних поглядах авторів, ніж на ґрунтовних дослідженнях. Візантія завжди приділяла велику увагу Нижньому Подунав'ю, через яке різноманітні кочовики вторгалися в причорноморські та болгарські області, що перебували під її контролем. Область у межах річки Дністра та Серета і Нижнє Подунав'я були воротами між морем і Карпатами, через які в XI–XII ст. степовики проникали на Балкани. Не маючи сил зайняти цю територію, Візантія, на слушну думку відомого російського візантиніста Г. Літаврїна, не заперечувала проти її опанування сильним галицьким князем, виокремляючи відносини з ним від контактів з Києвом¹.

Тїсний союз Візантії з Галицьким князівством сформувався у XII ст., починаючи з 20 липня 1104 р., коли дочка Володаря Ростиславича – Ірина вийшла за сина василевса Олексїя Комнєна – Ісаака². До того часу володіння галицьких князїв наблизилися до Нижнього Подунав'я. Відома грамота князя Івана Ростиславича месемврийським купцям від 20 травня 1134 р., де згадуються його володіння в Пониззі Дністра та Дунаю, в числі яких Малий Галич (Галац), Бирлад і Текуч³. Автєнтичність грамоти визнавали П. Голубовський⁴, М. Дашкевич⁵, П. Мутаф-

¹ Литаврин Г. Г. Русь и Византия в XII веке. Литаврин Г. Г. *Византия и славяне*. Санкт-Петербург 1999, с. 505-506.

² Войтович Л. *Княжа доба на Русі: Портрети еліти*. Біла Церква 2006, с. 333.

³ *Памятники русского права*. Москва 1953, вып. 2, с. 26.

⁴ Голубовский П. В. *Печениги, торки и половцы до нашего времени татар. История южнорусских степей IX–XII вв.* Киев 1884, с. 207.

⁵ Дашкевич Н. П. Грамота Ивана Ростиславича Берладника 1134 г. *Сборник стат. по истории права, посвящ. М. Ф. Владимирскому-Буданову его учениками и почитателями*. Под ред. М. Н. Ясинского. Киев 1904, с. 366-369.

чієв, М. Грушевський⁶, В. Пашуто⁷, О. Насонов⁸, М. Левченко⁹, А. Фроловський¹⁰, О. Зимін¹¹, В. Потін¹², М. Брайчевський¹³, Р. Рабінович¹⁴, Л. Войтович¹⁵ та О. Майоров¹⁶. Прихильники версії щодо фальсифікату вагомих аргументів не висунули (І. Богдан¹⁷, О. Соболевський¹⁸, П. Панаїтеску¹⁹, М. Мохов²⁰, М. Котляр²¹, П. Павлов²², В. Спіней²³, С. Каштанов²⁴, Б. Пер-

⁶ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Львів 1905, т. 2, с. 421-422.

⁷ Пашуто В. Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Москва 1950, с. 169-171; Його ж. *Внешняя политика Древней Руси*, с. 194.

⁸ Насонов А. Н. "Русская земля" и образование территории Древнерусского государства. Москва 1951, с. 143.

⁹ Левченко М. В. *Очерки по истории русско-византийских отношений*. Москва 1956, с. 437-438.

¹⁰ Фроловский А. В. Чешско-русские торговые отношения X–XII вв. *Международные связи России до XVII в.* Москва 1961, с. 75.

¹¹ Зимин А. А. Историко-правовой обзор. Грамота Ивана Ростиславича Берладника. *Пам'ятники русского права*. Москва 1966, вып. 2, с. 30-31.

¹² Потин В. М. *Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв.* Ленинград 1968, с. 228-229.

¹³ Брайчевський М. Ю. Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. (з коментарів до "Слова о полку Ігоревім"). *Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць*. Київ-Галич 1998, с. 26-27.

¹⁴ Рабинович Р. А. Призрачная Берладь. О достоверности одной фальсификации. *Stratum plus*. Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса 1999, № 5, с. 357-407.

¹⁵ Войтович Л. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, політична і суспільна роль*. Львів 2000, с. 152.

¹⁶ Майоров А. В. *Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община*. Санкт-Петербург 2001, с. 220-222.

¹⁷ Богдан И. И. Грамота князя Ивана Ростиславича Берладника 1134 г. *Труды VIII Археологического съезда*. Москва 1897, т. 4, с. 163-164.

¹⁸ Соболевский А. И. Грамота кн. Ивана Берладника 1134 г. *Труды VIII Археологического съезда*. Москва 1895, т. 2, с. 173-176.

¹⁹ Panaitescu P. P. Diploma barladeana din 1134 si hrisovul lui lung Koriatovici din 1347. *Revista istorica Romana*, 1932, т. 2, v. 1.

²⁰ Мохов Н. А. *Молдавия эпохи феодализма*. Кишинев 1964, с. 82-83.

²¹ Котляр М. Ф. Русь на Дунаї. *Український історичний журнал*. 1969, № 9, с. 20-22; Його ж. *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв.* Киев 1985, с. 78-82.

²² Павлов П. За руското присъствие на Долни Дунав и българо-русские връзки през XI–XII. *Добруджа*. 1986, сб. 3, с. 12-13.

²³ Spinei V. *Moldova in secolele XI–XIV*. Chisinau 1994, p. 21.

²⁴ Каштанов С. М. *Из истории русского средневекового источника. Акты X–XVI вв.* Москва 1996, с. 71-72.

хавко²⁵). Як вірно зазначив у своєму блискучому дослідженні Р. Рабинович, всі вони, починаючи з І. Богдана, виходили з постулату, що звенигородський князь Іван Ростиславич не міг володіти Бирладом і Пониззям Дністра та Пруту²⁶.

Але цей постулат легко заперечується. Грамоту вперше ввів у науковий обіг відомий румунський історик і філолог-славист Богдан Петричейку Хаждеу (1836–1907). Оригінал і первинна копія грамоти втрачені ще у ХІХ ст. Противникові автентичності грамоти відомому лінгвістові О. Соболевському вдалося довести лише те, що її текст написаний у ХІV–ХV ст. в орфографічних і лінгвістичних традиціях молдовських і болгарських документів того часу²⁷. Але це тільки дозволяє говорити, що до Б. Хашдеу потрапив список з грамоти, виготовлений у ХІV–ХV ст., або ж фальсифікат зроблений у цей період, при фабрикації якого були використані вірогідні джерела і звістки. Необхідністю перепіски грамоти в “молдовські” часи було прагнення продовжити традицію торговельних пілґ для деяких міст, як слушно зауважив Р. Рабинович²⁸.

Найдошкульнішим місцем грамоти противники її автентичності вважають фразу “князь Бирладський від стола Галицького”. Якщо вважати Івана Ростиславича звенигородським князем, столиця якого знаходилася у Звенигороді на Білці на території Володаревичів, то ця фраза позбавлена сенсу. Але існувало кілька Звенигородів саме у Тербовельському князівстві, яким володів батько Івана Ростиславича – Ростислав-Григорій Василькович.

Л. Махновець вважав, що столицею першого уділу Івана Бирладника міг бути Звенигород на лівому березі Стрипи, лівої притоки Дністра, городище якого збереглося біля сучасного с. Звенигорода Бучацького р-ну Тернопільської області, або ж Звенигород на лівому березі Дністра біля правого берега ріки

²⁵ Перхавко Б. В. Князь Иван Берладник на Нижнем Дунае. *Восточная Европа в древности и средневековье. Политическая структура Древнерусского государства. VIII Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Паушто.* Москва 1996.

²⁶ Рабинович Р. А. Призрачная Берладь..., с. 357-358.

²⁷ Соболевский А. И. Грамота..., с. 173-174.

²⁸ Рабинович Р. А. Призрачная Берладь..., с. 377-379.

Дзвенячки, городище якого збереглося поблизу нинішнього с. Дзвенигорода Борщівського р-ну Тернопільської області²⁹.

У тому ж районі між впадінням Серету та Збручу трохи ближче до першого на високому мисі околиці с. Більче-Золоте того ж Борщівського р-ну знаходиться велике городище XI–XIII ст., біля якого було селище (знищене котлованом) та могильник. З напільного боку городище півколом захищене трьома рядами валів та ровів. Тут знайдено енкалпійон із зображенням чотирьох євангелістів по кутах, бронзовий браслет, застібку, срібну пряжку, багато залізних ножів, сокирок та наконечників стріл, два фрагменти скляних браслетів, уламки посуду. Спеціальних розкопок тут не проводилося, лише закладалися розвідувальні шурфи³⁰. Ще один Звенигород за переказами знаходився за Збручем на городищі в урочищі Княже Замчисько поблизу с. Гольнищева Чемерівецького р-ну Хмельницької області. Вали городища збереглися висотою до 6 м., частина урочища носить назву Дівечі, де за переказами був жіночий монастир.

У котрому із Звенигородів була столиця уділу князя Івана Бирладника? Судячи з опису бойових дій 1144 р.³¹, коли київське та галицьке війська рушили до Звенигорода, йдучи берегами Серету і стали біля міста, будучи цією рікою розділені³² (що виключає Звенигород на Білці, тепер у Пустомитівському р-ні Львівської обл.), це місто знаходилося ближче до впадіння Серету у Дністер. Тому найкраще підходить городище біля с. Більче-Золоте Борщівського р-ну. Городище на високій горі поблизу с. Дзвенячка того ж району, початки якого сягають IX ст., могло бути більш раннім містом, перенесеним у XI–XII ст. до нинішнього с. Більча-Золота. Розміри тутешнього городища та знахідки на ньому під час звичайних археологічних розвідок, дозволяють припускати саме тут наявність столиці уділу Івана Бирладника.

²⁹ *Літопис Руський*. Київ 1989, с. 551.

³⁰ Ратич О. О. *Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР*. Київ 1957, с. 60; Свешніков І. К. *Археологічні роботи Львівського історичного музею в 1952–1957 рр.* Львів 1959, с. 12-13; Раппопорт П. А. *Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв.* Ленинград 1967, с. 12.

³¹ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 318-319.

³² *ПСРЛ*, т. 1, стб. 311.

Ростислав-Григорій Василькович помер між 1127/1141 рр., ближче до першої дати; його брат Ігор-Іван Василькович – у 1141 р.³³. Теробовельський князь міг виділити своєму синові уділ з центром у Звенигороді на Дністрі, куди ввійшло все Пониззя Дністра та Пруту аж до Дунаю. Після смерті брата Ростислава Ігор приєднав його частку, а звенигородський князь залишився його васалом (звідси і формула “князь Бирладський від стола Галицького”). Навіть, якби грамота від 20 травня 1134 р. була датована 1144 р., як вважав М. Грушевський (що більш ніж сумнівно), то це би могло означати тільки, що після того як Володимирко захопив галицьку і теробовельську частки, його племінник залишився васалом тепер вже князя всієї Галицької землі.

Про давню належність цих територій до Галицької землі свідчить і низка інших аргументів, зокрема топонімічних³⁴, а також приналежність вірменських парафій у Сереті, Сочаві (Сучаві) та Молдові до львівської вірменської єпископії у кондаку від 13 серпня 1388 р. католікоса Теодороса II, із згадкою про Львів, як “найблагодословеннішу, що охороняється Богом, столицю, славу матір міст християнських королів”, що відбиває часи Галицько-Волинської держави³⁵. Зрештою давні молдовські грамоти писані староукраїнською мовою, а молдовські літописи – церковнослов'янською (аж до реформи господаря Василя Лупу у 1636 р. ця мова залишалася офіційною). Якщо слов'янську церковну номенклатуру (поп, вечерня, утренья і т.д.) у румунській церкві ще можна пояснювати давньоболгарськими впливами на цей регіон³⁶, то використання мови в діловодстві нічим окрім давньої і довгої політичної приналежності Нижнього Подністров'я і Попруття до Галицького князівства пояснити не вдасться. Археологічні знахідки в дельті Дунаю, зокрема

³³ Войтович Л. Княжа доба на Русі..., с. 334.

³⁴ Ці аргументи були зібрані у доповіді Андріяна Шийчука (Румунія) “До питання південних кордонів Галицької Русі (за матеріалами візантійської історіографії)”, виголошеній на П'ятому міжнародному конгресі українців у Чернівцях 28 серпня 2002 р. на засіданні секції “Галицько-Волинське князівство”. На жаль, вони залишилися неопублікованими.

³⁵ Дашкевич Я. Давній Львів у вірменських та вірмено-кипчацьких джерелах. *Україна в минулому*. Київ–Львів 1992, вип. 1, с. 10-11.

³⁶ Grecu A. Panowanie bułgarskie na północ Dunaju w IX–X w. *Postępy Archeologii*. 1956, N 5, s. 211-258.

у Діногетії поблизу Галаца (малого Галича) містять елементи руської матеріальної культури і датуються широким діапазоном X–XII ст.³⁷.

Візантійський хроніст Іоанн Кіннам вважав галицького князя Володимирка Володаревича союзником василевса Мануїла I на початку 1150-х рр.³⁸. Після втечі у 1164 р. у Галич Андроніка Комнена, сина Ірини Володарівни, вже в наступному році відбувся обмін посольствами. Галицький єпископ Кузьма їздив в Константинополь, де отримав не тільки гарантії для Андроніка, але й підтвердження союзу³⁹. Наслідком цієї поїздки було розширення володінь руського монастиря на Афоні у 1169 р.⁴⁰, а також згадка Русі у візантійсько-генуезькій угоді 1169 р.⁴¹. Євстафій Солунський згадує про часті посольства галицького князя до василевса Мануїла⁴². “Скіфська кіннота”, яка брала участь у нещасливій битві проти сельджуцького султана Килидж-Арслана II при Миріокефалоні 17 вересня 1176 р.⁴³, була, напевно, галицького походження⁴⁴.

Останнім часом з новою силою розгорнулася дискусія навколо автентичності “Слова о полку Ігоревім”. З цього приводу я вже висловлював свою думку, вказуючи на вразливі місця в аргументації Е. Кінана⁴⁵. Оpubлікована через сорок років після

³⁷ Barnea I. Elementy dawnej kultury materialnej ruskiej i wschodniej (X–XII w.) w Dinogetia koło Gałacu. *Postępy Archeologii*. 1956, N 5, s. 211-258.

³⁸ Ioannis Cinnami. *Epitome rerum...* Rec. E. Meineke. Bonnæ 1836, p. 115.18-19.

³⁹ Войтович Л. *Княжа доба на Русі...*, с. 343.

⁴⁰ Мошин В. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. *Byzantinoslavica*. 1950, т. 11, s. 32-60.

⁴¹ Miklosich F., Müller J. *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*. Vindobonnae 1865, bd. 3, p. 35.26-34.

⁴² Бибииков М. В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII–XIII вв.). *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1980 г. Москва 1981, с. 76.

⁴³ Choniatae Nicetae. *Historia*. Rec. I.A. van Dieten. Berolini 1975, p. 247; Ioannis Cinnami. *Epitome rerum...*, p. 267; Из хроники Михаила Сирийца. *Письменные памятники Востока*. Москва 1984, с. 83; Lilie R.-J. Die Schlacht von Myriokephalon (1176): Auswirkungen auf das byzantinische Reich in ausgehenden 12. Jahrhundert. *Revue des Etudes Byzantines*. 1977, t. 35, p. 257-275.

⁴⁴ Назаренко А.В. *Древняя Русь на международных путях...*, с. 636.

⁴⁵ Войтович Л. Кілька реплік з приводу дискусії про автентичність “Слова о полку Ігоревім”. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ 2006, вип. 6, с. 595-608.

написання книга О. Зиміна також не вирішує низки проблем, зокрема “мечів харалужних” чи топографічних реалій околиць Пліснеська в “мутному сні Святослава”⁴⁶. Вийшли нові ґрунтовні дослідження в підтримку автентичності “Слова”⁴⁷. Отож, на сьогодні немає підстав відкидати свідчення “Слова” як наративного джерела кінця XII ст. Тоді: “По Дунаю гради укріпив, купцями населив, торгуючими через море во Греки...” – результати діяльності Ярослава Володимировича в Нижньому Подністров’ї та Подунав’ї. Саме в цей час, ймовірно, і розцвіли такі міста, як Малий Галич (нині Галац) неподалік від впадіння Сирета у Дунай, Бирлад та інші міста, згадані у переліку “Міст далеких і близьких”.

Конфронтація між Візантією і Галицьким князівством настала лише після загибелі Андроніка Комнина (1185), але й тоді військовим діям передувало галицьке посольство⁴⁸. Не знайшовши порозуміння з Ангелами, Ярослав вирішив підтримати повстання в Болгарії. Спочатку повстання Асенів в Болгарії підтримали бродники⁴⁹, а вже потім галицькі війська Ярослава Осмомисла⁵⁰.

Відновлення візантійсько-галицькою союзу відбулося в часи Романа Мстиславича близько 1200 р., коли Добриня Ядрейкович бачив в Константинополі галицьке посольство у складі Твердяти Остромирича, Недана, Домажира і Негвара. М. Котляр навіть вважає, що угода була укладена раніше – у 1197 чи 1198 рр.⁵¹

Цієї угоди стосується проблема походження матері короля Данила – другої дружини Романа Мстиславича. Дискусія з цього питання ще далека від завершення⁵². Але поки не буде знайде-

⁴⁶ Стаття з цього приводу готується до друку в черговому томі “Записок НТШ”.

⁴⁷ Зализняк А. А. *Слово о полку Игореве. Взгляд лингвиста*. Москва 2004; Чернов А. Три имени автора “Слова о полку Игореве”. Текст как оттиск личности автора: кто укрылся под псевдонимом Ходына. 2005, chernov-trezin.narod.ru

⁴⁸ Choniatae Nicetae. *Historia...*, s. 323-325.

⁴⁹ Бибииков М. В. *Византийские источники по истории Руси...*, с. 77.

⁵⁰ Войтович Л. Кілька реплік..., с. 597-598.

⁵¹ Котляр М. Ф. *Історія дипломатії Південно-Західної Русі*. Київ 2002, с. 82.

⁵² Войтович Л. *Княжа доба...*, с. 481-487; Його ж. Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д. Домбровського). *Княжа доба: історія і культура*. Львів 2007, вип. 1, с. 45-58.

но задовільного пояснення, звідки взялася ціла група грецьких імен у нащадків Романа (Данило, Саломея, Іраклій, Лев); звідки ще могли потрапити до коронаційних регалій польських королів візантійські сакральні предмети (Казимир III у 1340 р. пограбував скарбницю королів Русі у Львові); чому угорський король Андрій II та краківський князь Лешек Білий вважали її братовою (ятрівкою), а перший прийняв Данила Романовича “як сина рідного”; чому Роман Мстиславич загинув під Завихвостом (йшов на допомогу швагрові німецькому королю Філіпові IV Гогенштауфену, одруженому з Іриною, старшою сестрою Анни, згідно з домовленістю між обома під час особистої зустрічі в Ерфурті, де Роман пожертвував монастирю бенедиктинців 20 гривень срібла, польські князі перегородили йому дорогу, виконуючи доручення папи – противника Гогенштауфенів); чому Романові дозволили другий шлюб при сумнівному розводі з Предславою Рюриківною, дочкою на той час київського князя; а також ціла низка інших співпадінь, випадковий характер яких був би фантастичним, найбільш вірогідним виглядає візантійське походження Анни. Найпевніше вона була дочкою василевса Ісаака II Ангела та його другої дружини Маргарити-Марії, дочки угорського короля Бели III.

Маргарита-Марія народилася у 1175 р., восени 1185 р. вона видана за василевса Ісаака II Ангела⁵³. Це була красива і активна жінка, яка після осліплення та ув'язнення мужа у 1195 р. не зійшла з політичної арени і Олексій III Ангел, який скинув брата, мусив з нею рахуватися. Ісаак II помер наприкінці січня 1204 р., повернувшись на трон у 1203 р., 2 червня 1204 р. Маргарита-Марія вийшла заміж вдруге за одного з вождів хрестоносців Боніфация, маркграфа Монферрату, який при розділі Візантії отримав Фессалоніки, але прагнув здобути імператорську корону, однак загинув на війні з болгарським королем Калояном у 1207 р. Анна (якщо вона не була дочкою Ісаака II від першого шлюбу) могла народитися вже у 1187 р., але сумнівно, що це трапилося пізніше 1189 р. Г. Граля датував її шлюб з Романом 1199 р., який навряд відбувся пізніше 1200 р. За Галицько-

⁵³ Успенский Ф. И. *История Византийской империи*. Москва 2002, т. 4, с. 389-390; Дашков С. Б. *Императоры Византии*. Москва 1997, с. 263.

Волинським літописом, після загибелі батька Данилові було чотири роки, тобто він народився у 1201 р. Проте немає впевненості, що цей запис не відноситься до 1206 р., коли почався похід на Галич Рюрика Ростиславича. Крім того, у “Повісті про битву на Калці”, яка знаходиться у цьому літописі, сказано, що Данилові було 18 років на час битви, тобто він народився не раніше 1204 р. Судячи з опису деталей битви, автором “Повісті” був її учасник, або особа, яка безпосередньо отримала інформацію від учасника (учасників) цієї битви. Отже, народження Данила Романовича в кінці 1201 або на початку 1202 р. (на свято Івана Хрестителя) не є певним. Данило Романович міг народитися на початку 1204 р., а Василько – у 1205 р. Але точної дати ми не знаємо. Це питання й надалі залишається дискусійним.

Союз Ангелів з Романом Мстиславичем приніс величезну вигоду імперії. Були розгромлені половці, які загрожували її володінням. Нормалізувалися стосунки з Угорщиною та іншими державами. У світлі цих стосунків по-іншому виглядає епізод з відмовою від прийняття королівської корони з рук папських посланців. При всьому скепсисі до інформації В.Татищева⁵⁴, питання користування якою залишається дискусійним⁵⁵, цей епізод добре вписується в контекст тодішніх політичних стосунків. Папа простив “пілігримів” за штурм християнської столиці і санкціонував утворення Латинської імперії⁵⁶. В нових реаліях на унію з Римом пішла болгарська церква⁵⁷. Курія поспішала використати переваги несподіваного успіху і радо роздавала балканським православним правителям королівські корони. Переговори папи Іннокентія III з Романом Мстиславичем⁵⁸ цілком

⁵⁴ Толочко О. П. Конституційний проект Романа Мстиславича 1203 р.: спроба джерелознавчого дослідження. *Український історичний журнал*. 1995, № 6, с. 22-36.

⁵⁵ Толочко А. П. “История Российская” Василия Татищева: Источники и известия, Киев 2005; *Rossica Antiqua. Исследования и материалы*. 2006. Санкт-Петербург 2006, с. 387-391.

⁵⁶ Заборов М. А. Папство и захват Константинополя крестоносцами в начале XII века. *Византийский временник*. 1952, т. 5.

⁵⁷ Василевский В. Г. Обновление болгарского патриаршества при царе Иоанне-Асене II в 1235 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1885, ч. 238, март-апрель, с. 1-56, 206, 233.

⁵⁸ Татищев В. Н. *История...*, т. 3, с. 173.

відповідали політиці курії, тим більше у світлі позиції папи щодо боротьби Гогенштауфенів з Вельфами. Пропозиція папи була досить вигідною. Але мотивованою виглядає і відмова Романа: вороги папи – Ангели та Гогенштауфени були його союзниками і родичами. Тому, приймаючи до уваги слушні зауваженнями П.Кралука щодо тенденційності зображення Романа як захисника православ'я в протигагу його синові Данилу⁵⁹, і вважаючи, що релігійні проблеми тут не відігравали жодної ролі, не можна повністю відкидати можливість подібних переговорів.

Заслуговує на увагу й інший епізод, що стосується Ангелів. На авантюру, пов'язану зі здобуттям Константинополя у 1204 р., хрестоносців підбив не стільки дож Венеції Енріко Дандоло, як родич Романа візантійський претендент Олексій Ангел, син Ісаака Ангела. За Длугошем, який використав невідоме латинське джерело⁶⁰, та Густинським літописом, імператор Олексій III Ангел втік у Галич до Романа Мстиславича⁶¹. Аналіз джерел, що збереглися, не дозволяє зовсім відкинути таку версію⁶². Для візантійського володаря, безперечно, був сенс шукати допомоги проти латинян у наймогутнішого з православних правителів, яким був Роман. Відзначимо, що, втікаючи на північ ближче до гирла Дунаю, він просто не мав іншого вибору – лише безпечний шлях до Галича.

Союз Візантії з Галицько-Волинською державою був, безперечно, чи не найбільшим зовнішньо-політичним успіхом династії Ангелів.

⁵⁹ Кралуок П. *Роман Мстиславич...*, с. 5-6.

⁶⁰ Semkowicz A. *Krytyczny rozbiór dziejów Jana Długosza*. Kraków 1887, s. 203.

⁶¹ Котляр М. Ф. До питання про втечу візантійського імператора в Галич у 1204 р. *УДЖ*. 1966, N 3, с. 112-117.

⁶² Kotliar N. F. Calician-Volhynian Rus' and Byzantium in the Twelfth-Thirteenth Centuries: Real and Imaginary Relations. *Act XVIIIth International Congress of Byzantine Studies. selected papers: main and communications*. Moscow, 1991. Shepherdstown 1996, p. 319-326.

ЗНАЧЕННЯ КОРОНАЦІЇ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА ДЛЯ ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Коронацію князя Данила Романовича без перебільшення можна вважати однією з найважливіших подій у середньовічній історії Волині. Вона означала інтеграцію Волинської землі як складової частини Волинсько-Галицької держави до тогочасної європейської спільноти. Це було так само актуально в той далекий час, як і тепер.

Здається, в цьому не мало би бути жодних сумнівів, однак, як і кожна видатна подія, коронація Данила також трактується неоднозначно. Висловлюється думка, що вона начебто була інспірована папою Римським з метою інтеграції тодішньої Української держави до католицького політикуму з перспективою поширення в ній католицизму. Нерідко стверджується, що особисто Данило ставився байдуже до коронації або, що зробив він це під тиском політичних обставин, чи, що це більше вигідно було Риму, ніж Русі, висловлюється також сумнів у тому, що однією з істотних причин коронації була татарська загроза тощо. З деякими з цих думок можна погодитись, інші – викликають несприйняття, чи бодай сумнів.

Однак звернімося до першоджерел і передусім до повідомлення про цю важливу для нашого краю подію в Галицько-Волинському літописі, де при описі подій 1253 року вміщено такий досить докладний запис. “У той же час прислав папа послів достойних, що принесли (Данилові) вінець, і скіпетр, і корону, які означають королівський сан, кажучи: “Сину! Прийми од нас вінець королівства”. Він бо перед цим прислав (був) до нього біскупа веронського і каменецького (Якова Браганця), кажучи йому: “Прийми вінець королівства”. Але він (Данило), у той час не прийняв був (вінця). Сказавши: “Рать татарська не перестає. Зле вони живуть із нами. Та як можу я прийняти вінець без підмоги твоєї?”. Тим часом Опізо (посол папський) прийшов, несучи вінець (і) обіцяючи: “Ти матимеш поміч од папи”. Але він, (Данило), все одно не хотів, та умовила його мати його (Анна), і (князі лядські) Болеслав (Стидливий) та Самовит (син

Конрада), і бояри лядські, кажучи: “Прийняв би ти вінець, а ми (готові) єсмо на підмогу проти поганих”. Він, отож, прийняв вінець од Бога, од церкви Святих Апостолів, від престолу святого Петра, і від отця свого, папи (Ін)нокентія, і від усіх єпископів своїх. (Ін)нокентій же проклинав тих, що хулили віру грецьку православну, і збирався він собор учинити про істинну віру (і) про возз’єднання церкви. Прийняв же Данило од Бога вінець у городі Дорогичині, коли він ішов на війну (проти ятвягів) із сином Левом і з Самовитом, князем лядським”¹.

Цей досить довгий уривок ми навели зумисне, щоб мати змогу звіритися з ним, докладніше аналізуючи наведені вище припущення, і з’ясувати значення коронації Данила для Волині і не лише для неї.

Однією з причин (хоч і не основною), які спонукали Данила Романовича прийняти королівську корону, була постійна татарська загроза і необхідність боротьби з нею².

Існує й інша думка, а саме, що боротьба з татарами мало цікавила Рим, натомість, надсилаючи корону Данилові, Святий Престол мав на меті залучити Русь до церковної унії³.

Попри те, що факт коронації Данила Романовича, засвідчений записом у Галицько-Волинському літописі, не викликає сумніву, окремі запитання, пов’язані з цією подією, як бачимо, продовжують виникати. Ця тема повертає нас до витоків “європейської орієнтації” України-Русі та Волинсько-Галицької держави, в складі якої знаходилась і Волинська земля. Питання про титул України як королівства має тривалу історію⁴. Припускають, що Данило Романович не був єдиним серед руських князів, які були удостоєні коронації. Деякі історики, і серед них відомий дослідник ватиканських архівів Атанасій Великий, звертають увагу на посольство 1000 року, те саме, що коронувало Стефана Угорського і разом з угорськими та чеськими послами прибуло до Києва. Вчений вважав, що воно привезло корону для Володимира, свояка німецького імператора Оттона III. На

¹ *Літопис Руський*. Пер. Л. Махновець. Київ 1989, с. 412-413.

² Див. напр.: Ісаєвич Я. *Галицько-Волинська держава*. Львів 1999, с. 21.

³ Крип’якевич І. *Галицько-Волинське князівство*. Львів 1999, с. 133.

⁴ Бадяк В. Корона. *Дзвін*. Львів 2001, № 10, с. 118-124.

думку А. Великого, якщо Оттон посприяв у отриманні корони Стефану Угорському, то мав тим більше підстав зробити це для посвяченого Володимира. Отже, якщо Папа коронував великого київського князя у 1000 році, то за традицією папської курії Русь-Україна вважалася королівством і в силу цього її спадкові володарі, так би мовити, автоматично ставали законними королями. З реконструкції А. Великого виходить, що починаючи з 1000 року, в Римі Україну-Русь вважали королівством. Свідченням того є такий промовистий факт. Коли в 1075 р. син Ізяслава Ярославича Ярополк звернувся до Григорія VII з питанням про успадкування київського престолу папа назвав його королем і передав йому королівську корону. Цим Апостольська столиця визнала право Ярополка Ізяславича на батьківський престол, якого позбавили Ізяслава його брати. Зауважимо, що усунення від престолу Ізяслава було порушенням заповіту Ярослава Мудрого своїм бунтівливим синам. Передача папою корони онукові відомого в усій Європі правителя могутньої держави Ярослава була просто фактом констатації законних прав спадкоємця королівської влади. І коли майже через двісті років по тому Данило Романович зосередив у своїх руках усю повноту влади в державі, Рим, надсилаючи йому корону, без жодних сумнівів визнав за ним право на роль єдиного законного правителя Русі-України. Саме тому папа Інокентій IV ще перед актом коронації називає Данила королем, а його державу королівством. При цьому римський понтифік, очевидно, спирався на документи ватиканської канцелярії. Королівська гідність Данилові припала не з його нового піднесення, а була правом династичного спадку. Данило, який походив з Рюрикового роду, що з IX століття володів Києвом, не мав потреби в нових юридичних актах. Корона була надіслана йому Апостольським престолом як засіб визначення з-поміж претендентів юридичного спадкоємця киево-руського престолу. Цим самим Рим визнав, що Київське королівство перейшло не на Північ звичайному князеві Олександрові Суздальському, а в західноукраїнські землі⁵.

⁵ Великий А. Проблема коронації Данила. *Корона Данила Романовича 1253–1953. Доп. Римської сесії II Наук. конф. НТШ (Рим, 18 грудня 1953 р.)*. Рим–Париж–Мюнхен 1955, с. 15-16.

Отже, в грудні 1253 р. Данило Романович був визнаний королем Волинсько-Галицької держави, яку в Європі називали Королівством Русі. Але що ж сприяло цьому, чому на нашу землю стали звертати в тодішньому політикумі таку пильну увагу? Процес, який передував фактові коронації, розпочався ще в 40-их роках XIII ст. Перемога над рицарями Добжинського ордену під Дорогичином над Бугом, яку здобув Данило в 1238 році⁶, а потім і нищівний розгром ним польсько-угорського війська під Ярославом над Сяном 1245 р.⁷ наочно засвідчили, що в Східній Європі з'явилась потуга, з якою слід рахуватися. Незаперечний авторитет тодішнього західного світу Папа Римський, здається, першим звернув на це увагу і вже з 1246 р. постійно титулує Данила і Василька “королями”⁸. Врешті-решт, після переговорів, що тривали сім років, видатний князь погодився, начебто під певним тиском рідних і близьких, прийняти королівську корону. Щоправда, незрозуміло, чому цей процес так затягнувся.

Варто зауважити, що з уваги на тодішню міжнародну обстановку коронація була більше вигідна папському престолові, ніж Русі. В цей час папа виношував ідею створення антитатарської коаліції, до якої планувалося залучити Польщу, Чехію, Моравію, Померанію та Сербію. При цьому найбільшу надію Рим покладав на Волинсько-Галицьку Русь, як на силу, яка чи не єдина в той час справді здатна була стримувати натиск татар. Щоправда, Данила тоді мало цікавила війна з татарами. Судячи з даних Руського літопису, в той час він приділяв більшу увагу північним сусідам: ятвягам і литовцям, які регулярно нападали на Волинське Полісся. Мали місце конфлікти із західними сусідами – поляками. Це також видно з літописних повідомлень. За таких умов Данилові було вигідніше підтримувати добрі стосунки як із східними, так із західними сусідами. Отже, попри те, що ініціатива коронації виходила від папи і Данило, добре усвідомлюючи, що вона дасть більше користі Риму, який боявся просування татар на захід, ніж Русі, все ж таки пішов на цю акцію. Однак зробив це не стільки перед загрозою татарських

⁶ *Літопис Руський...*, с. 392.

⁷ *Там само*, с. 402-404.

⁸ Крип'якевич І. *Галицько-Волинське князівство...*, с. 149.

нападів, скільки під тиском політичних обставин, що склалися довкола нього в 1252–1253 рр. Першою такою обставиною була участь Данила у війні католицьких монархів за австрійську спадщину з метою посадити на престол сина Романа, одруженого з спадкоємницею престолу герцогинею Гертрудою. У цій боротьбі Данило виступав як рівний королю Угорщини Белі IV, чи королю Чехії Пржемислу II, не кажучи вже про польських князів Владислава Опольського і Болеслава Мазовецького чи герцога Баварського. Волинсько-галицький правитель дійшов з військом аж до Чехії⁹. Участь у коаліції засвідчила високий авторитет не лише його самого, а й його держави. Другою обставиною, яка стимулювала Данила Романовича коронуватися, стала війна з Литвою, верховний правитель якої Міндовг незадовго перед тим прийняв католицизм і також коронувався. Цікаво, що коронація Данила була здійснена в північному місті Волинської землі – Дорогичині, на русько-польсько-литовському пограниччі. Цим новий король мав показати і литовцям, і полякам, і тевтонцям, що як Дорогичин, так і навколишні землі є його законними володіннями. Гадаємо, що попри різні застереження, що їх роблять окремі історики, Данило все ж прагнув стати королем, адже цей титул підносив його над численними князями, баронами чи герцогами. Дуже важливим політичним наслідком коронації Данила Романовича було те, що він став рівним з іншими коронованими особами тодішньої Європи. З цього часу він постійно і послідовно в літописі іменується королем. Необхідно наголосити, що й сам Данило, і його наступники мали атрибути королівської влади, зокрема корону, скіпетр, королівську печатку. Під впливом зв'язків із західними державами ці ознаки влади набули особливого значення. Сама ж Волинсько-Галицька держава сусідами називалась “Королівство Русі”.

Звичайно ж, коронація Данила справила вплив і на зовнішньополітичні стосунки держави. Уже в 1254 р. було підписано державний договір з Литвою, скріплений династичним шлюбом сина Данила Шварна з дочкою Міндовга¹⁰. Авторитет короля Данила продовжував діяти навіть після його смерті в 1264 р.

⁹ *Літопис Руський...*, с. 411-412.

¹⁰ *Там само*, с. 414.

Наступники докладали чимало зусиль для поліпшення відносин з Литвою. Особливо тісне зближення обох сторін відбулося за правління сина Міндовга Войшелка, який, прийнявши християнство за східним обрядом, у своїй політиці дотримувався виразної проруської орієнтації. Проте врегулювати до кінця відносини з Литвою так і не вдалося. Добросусідські стосунки періодично змінювалися станом крайньої напруженості або навіть військових конфліктів. Через двадцять років після укладення договору русько-литовський союз остаточно розпався. Новий правитель Литви – Тройден уже в 1274 р. “грабував як злодій” Волинську землю¹¹. Ворожнечу, що наступила у волинсько-литовських відносинах, використали татари, які вже в 1277 р. примусили волинян брати участь у своїх походах проти Литви¹².

Останнього піднесення Волинська земля в складі Королівства Русь зазнала за внука Данила Романовича – короля Юрія I Львовича (1301–1315), який був гідним продовжувачем справ свого славного діда. Столицею держави стало місто Володимир. Зображення Юрія збереглося на державній печатці. Він з короною на голові і скіпетром у руці. Напис на печатці повідомляє що це “Руський король, принцепс Володимирі”¹³. Авторитет короля Юрія був такий високий, що він створив самостійну митрополію з центром у Володимирі¹⁴. Продовжувався розвиток держави за одного з наступників Юрія I, його зятя Болеслава Тройденовича, одруженого з дочкою Марією. Останній під іменем Юрія II був на престолі з 1325 по 1340 р.¹⁵ і в зовнішніх відносинах проводив досить гнучку політику. Так, він уклав союз з німецькими рицарями, і водночас підтримував добрі відносини із Золотою Ордою. Однак після перемог литовців над хрестоносцями він змінив орієнтацію і встановив дружні стосунки з Литвою. У 1331 р. Юрій II навіть одружився з донькою Гедиміна Офкою¹⁶.

¹¹ Там само, с. 428.

¹² Там само, с. 430.

¹³ Цинкаловський О. *Стара Волинь і Волинське Полісся*, Вінніпег 1984, т. 1, с. 55.

¹⁴ Крип’якевич І. *Галицько-Волинське князівство...*, с. 140.

¹⁵ Ржежабек И. Юрий II – последний князь всей Малой Руси. *Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований*. Санкт-Петербург 1907, с. 1-66.

¹⁶ Крип’якевич І. *Галицько-Волинське князівство...*, с. 142.

В час його правління столий град Володимир був одним з важливих центрів дипломатичних відносин. Зокрема, у 1331 р. місто відвідав київсько-московський митрополит Феогност¹⁷. Дипломатичні контакти король мав і з Ватиканом.

Необхідно наголосити, що коронація (як зрештою і вся діяльність Данила) дуже позитивно позначилася на історичній долі Волинської землі в складі Волинсько-Галицької держави. В часи короля Данила і його наступників Волинь була найрозвиненішим регіоном як у політичному, так і в суспільно-економічному, військовому та культурному аспектах. Свідченням суспільно-економічного розвитку краю цього часу є наявність доволі великих міст, яких тут нараховувалось понад 40. Слід наголосити, що якщо в цілому по Україні в той час містом було кожне шосте городище, то на Волині – кожне четверте, а це є яскравим показником прогресу розвитку регіону в часи Данила Романовича. Від початку і до 70-х рр. XIII ст., крім подальшої розбудови вже існуючих, таких як Володимир, Белз, Дорогобуж, Луцьк та інші, йшов процес формування нових міст: Угровська, Холма, Більська, Каміня, Любомля. Показово, що концентруються вони в західному і північному районах Волинської землі з метою їх залюднення, адже навколо міст обов'язково групувалися селища. До того ж чим більше їх було, тим місто було сильнішим.

Міста були осередками монументальної архітектури, причому в часи Данила та його наступників розквітла волинська архітектурна школа¹⁸. Її репрезентували, зокрема, храми, споруджені або лише оздоблені Данилом Романовичем¹⁹. З його активною будівничою діяльністю можна впевнено пов'язувати і палату, залишки якої відкриті на Високій Гірці в Холмі²⁰.

¹⁷ Ісаєвич Я. Д., Мартинюк А. І. *Володимир-Волинський. Історико-краєзнавчий нарис*. Львів 1983, с. 13.

¹⁸ Каргер М. К. Вновь открытые памятники зодчества XII–XIII вв. во Владимире-Вольнском. *Ученые записки ЛГУ*, № 252. Серия исторических наук. Ленинград 1958, вып. 29, с. 25-28.

¹⁹ *Літопис Руський...*, с. 418-420.

²⁰ Gurba J., Kutylowska I. Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego grodziska w Chełmie Lubelskim. *Sprawozdania Archeologiczne*. 1970, t. 22, s. 231-241.

З розвитком волинських міст великі зрушення відбулися в економіці краю і зокрема в металургійно-ковальському та ювелірному ремеслах. На прикладі погоринського міста Дорогобужа можна наочно простежити стрімку динаміку розвитку залізорозного ремесла: якщо раніше тут засвідчено не більше 24 найменувань залізних виробів, то в часи Данила Романовича їх кількість зросла до 71 найменування, тобто майже втричі. У ювелірному ж ремеслі йшов процес становлення волинської мистецької школи, що підтверджується великою кількістю специфічних суто місцевих прикрас²¹. Високого розвитку досягли гончарство та інші ремесла, зокрема деревообробне, каменеобробне, косторізне, чинбарське які представлені матеріалами з археологічних розкопок середньовічних міст і селищ Волинської землі в період XIII – перших десятиріч XIV ст.

В час правління короля Данила і його наступників увага державної адміністрації зосереджується на освоєнні північних поліських земель і на розвитку основної галузі тогочасної економіки – сільського господарства. Картографування поселень свідчить, що загалом з другої половини XIII до середини XIV ст., густина населення тут досягла оптимальної для давньоруського часу величини. Волинське Полісся стало відігравати велику роль у житті держави. Розвивалася торгівля, особливо зовнішня, яка знаходилася під патронатом верховної влади. Через Волинь пролягали міжнародні торговельні шляхи. В середині – другій половині XIII ст. важливими центрами зовнішньої торгівлі були Володимир, Луцьк і Холм в центрі Волинської землі і Дорогичин – на її північно-західній околиці. Перелік іноземних купців, що мешкали в 1289 р. у Володимирі (німці, сурожці, новгородці), вказує напрямки волинської зовнішньої торгівлі – Центральна Європа, Крим, Північна Русь.

Для забезпечення Волинської землі від нападів литовців та ятвягів з півночі і ляхів із заходу король Данило та його наступники почали будувати міцні укріплення. З ініціативи влади споруджуються оборонні вежі-донжони в Холмі, Білавині і

²¹ Прищепа Б. А., Нікольченко Ю. М. *Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII ст.* Рівне 1996, с. 24; Орлов Р. С. Ювелірне ремесло. *Археологія Української ССР.* Київ 1986, т. 3, с. 431-432.

Стовп'ї, а також в Угровську та Бересті. Архітектурно-археологічні дослідження засвідчують їх значну потужність. Поява нового типу фортифікаційних споруд свідчить, що навіть після татаро-монгольського погрому оборонне будівництво на Волині не припинилося. Озброєння волинян не поступалося перед західноєвропейським – це засвідчують доволі численні археологічні знахідки мечів, булав, списів, стріл, кольчуг, шоломів, шпор, стремен тощо. Про високий рівень військової справи говорить і літопис. Так, у зв'язку з походом війська Данила на ятвягів перераховуються різні види зброї. “Щити їх як зоря були, а шоломи їх – як сонце на сході. А списи їх погойдувалися в руках, як безліч тростин. А стрільці обабіч ішли і держали в руках луки свої, наклавши на них стріли”. Під 1259 р. говориться, що в Холмі були кваліфіковані зброярі – “лучники і сагайдачники”²².

Зі сказаного вище видно, що Волинська земля в силу об'єктивних причин знаходилася на високому економічному і оборонному рівні розвитку. Важливу роль у цьому відіграв і суб'єктивний фактор особисто – король Данило Романович. Зміцнення обороноздатності Волині продовжувалось і за його наступників. Так, Володимир Василькович як спадкоємець корони побудував потужну обронну вежу в Кам'янці²³, а його наступник Мстислав Данилович 1291 р. – цегляну вежу в Чорторійську²⁴. При ньому ж почалося спорудження Луцького цегляного замку з трьома вежами. Завдяки входженню в європейську спільноту архітектура Волинської землі розвивалася під впливом західних сусідів. Слід зауважити, що навіть після того, як у центральних регіонах України-Русі капітальне будівництво на довгий час припинилося, на Волині воно тривало.

Завершуючи з'ясування питання про значення коронації видатного державного діяча доби середньовіччя Данила Романовича для історії Волині, варто зауважити, що своїм коронуванням він підтвердив статус Волинсько-Галицької держави як королівства, як гідної спадкоємниці Київської Русі. Ця держава під проводом шанованих на Волині правителів зі старшої лінії

²² *Літопис Руський...*, с. 408, 418.

²³ *Там само*, с. 447.

²⁴ *Там само*, с. 452.

Мономаховичів зайняла своє місце серед держав регіону. Необхідно сказати, що саме в добу Данила яскраво намітилась різниця між західною орієнтацією Волинсько-Галицької Русі і східною – Владимиро-Суздальського князівства. У цій короткій статті ми торкнулися лише деяких фактів, які свідчать про значення цієї видатної події для Волинської землі, але й вони стверджують, що коронація Данила є знаковою подією в історії України.

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ДАНИИЛА РОМАНОВИЧА В СЕРЕДИНЕ 1230-х ГОДОВ

Вокняжение в Галиче в 1235 г. черниговского князя Михаила Всеволодовича послужило толчком к новому витку борьбы за галицкий стол с вовлечением в нее внешнеполитических сил. Инициатором этого стали Даниил Романович и его брат Василько. Сразу после изгнания из Галича Даниил отправился в Венгрию. “Даниил, узнав об их (галичан. – *А. М.*) крамоле, ушел в Венгрию”¹. Летопись умалчивает о его пребывании при королевском дворе. Однако ряд важных подробностей сообщают венгерские источники.

В самой Венгрии в это время происходили значительные политические перемены. 21 сентября 1235 г. умер старый король Андрей (Эндре) II, и вскоре в городе Секешвехерваре состоялась интронизация его сына Белы IV, который стал королем еще при жизни отца, в 1214 г., в качестве соправителя². В так называемом “Венгерском хроникальном своде” XIV в. (*Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*), именуемом также “Иллюстрированной” или “Венской хроникой” (*Chronicon pictum Vindobonense*), сообщается об участии Даниила в коронационных торжествах.

Из описания церемонии явствует, что Даниил, названный “истинным русским князем”, во время торжественной процессии вел коня Белы, а бывший галицкий король Коломан (Кальман) нес его меч: “Сын его (Андрея II. – *А. М.*) король Бела был коронован в первый праздник перед октябрьскими идами в кафедральном соборе блаженного Петра на Эльбе, который он сам освятил, [во время коронации] Коломан, брат [Андрея II], торжественно нес рядом [с королем] его меч, [а]

¹ “Данилови, оуведавшоу крамолоу ихъ, изииде (во) Оугры”. *Полное собрание русских летописей* (далее – *ПСРЛ*). Москва 1998, т. II, стб. 774.

² Подр. см.: *Chronicon Henrici de Műgeln Germanice conscriptum. Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. E. Szentpétery (далее – *SRH*). Budapestini 1938, vol. 2, p. 207; Thuróczy J. *A magyarok krónikája*. Budapest 1978, old. 210; См. также: *Magyarország történeti kronológiája*. Budapest 1981, k. 1, old. 46, 131.

Даниил, истинный русский князь, со всей почтительностью вел впереди [королевского] коня”³. Это сообщение впоследствии повторяет в своей “Венгерской хронике” (*Chronica Hungarorum*) Янош Туроци⁴.

Венгерские известия давно привлекли к себе внимание исследователей. Еще Н. М. Карамзин, воспринявший их с полным доверием, увидел в поступке Даниила стремление во что бы то ни стало получить военную помощь венгров: “Вероятно, что он тогда, надеясь с помощью Андреева преемника удержать за собою Галич, дал ему слово быть данником Венгрии: ибо, участвуя в торжественных обрядах Белина коронавания, вел его коня (что было тогда знаком подданства)”⁵. Примерно так же оценивали поступок беглого русского князя венгерские историки⁶.

В дальнейшем, однако, возобладало критическое отношение к венгерским данным, прежде всего хроники Яноша Туроци, которой и пользовались тогда историки. Венгерский хронист, писавший свой труд во второй половине XV в., был заподозрен в излишней тенденциозности и “патриотической гордости”. Первым такой взгляд высказал Д. И. Зубрицкий, писавший: “...мы сомневаемся и в утверждении Туроца, и в предположении Карамзина... Дела Данииловы не находились тогда в столь затруднительных обстоятельствах, чтобы он с унижением прибегал к сомнительной иностранной помощи”⁷.

³ “Rex Bela filius eius coronatus est pridie Idus Octobris feria prima in cathedrali ecclesia beati Petri Albe, quam ipse consecrare fecit, Colomano duce fratre eiusdem ensem regalem ad latus ipsius honorifice tenente, Daniele vero duce Ruthenorum equum suum ante ipsum summa cum reverentia ducente”. – *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. SRH*. Budapestini 1937, vol. 1, p. 467; См. также: *Chronikon Pictum Vindobonense. Historiae Hungaricae Fontes domestici*. Ed. M. Florianus. Lipsiae 1883, p. 223; См. также: *Chronicon Posoniense. SRH*, vol. 2, p. 42.

⁴ Thuróczy J. *A magyarok krónikája*. Budapest 1978, old. 210.

⁵ Карамзин Н. М. *История Государства Российского*. Москва 1991, т. 2-3, с. 505.

⁶ См.: Szalay L. V. *Geschichte Ungarns*. Pest 1869, bd. 2, s. 33; Pauler Gy. *Geschichte der ungarischen Nation unter den Arpaden*. Budapest 1900, bd. 2, s. 189.

⁷ Зубрицкий Д. И. *История древнего Галичско-Русского княжества*. Львов 1855, ч. 3, с. 124.

Мнение Д. И. Зубрицкого поддержали его последователи⁸. Особо бурные эмоции вызывала фраза венгерской хроники о том, что Даниил вел королевского коня “со всей почтительностью” (*summa cum reverentia*): “Это, – писал Н. П. Дашкевич, – несогласно с свидетельством нашей летописи и с Данииловым характером. Даниил никогда бы не унизился до того, чтобы признать себя вассалом венг[ерского] короля”⁹. С еще большей ажитацией высказывался на этот счет сам Д. И. Зубрицкий: “Кто только внимательнее всмотрелся в благородный величавый характер нашего героя, тот убедился, что он скорее лишился бы последней пяди земли, как чтобы решился быть чьим-либо конюхом”¹⁰. Свидетельство же Туроци, продолжает исследователь, “кажется нам быть хвастовством ревностного Мадьярского патриота”¹¹.

Не отрицая факт поездки Даниила в Венгрию, историк предложил связывать ее с другим сообщением Ипатьевской летописи, совершенно противоположным по тону известиям Туроци. Это сообщение также говорит о поездке в Венгрию и на первый взгляд дублирует предыдущее: “В том же время Даниил пошел с братом своим [Васильком] в Венгрию к королю [Беле], ибо тот звал его на честь”¹². Однако на самом деле приведенное сообщение, несомненно, относится к событиям более позднего времени и говорит о совсем другой поездке Даниила, теперь уже вместе с братом¹³. И сам летописец, как представляется, ясно дает понять, что речь идет о разных визитах, помещая известия о них в разных статьях.

⁸ Szaranewicz I. *Die Hypatios-Chronik als Quellen-Beitrag zur österreichischen Geschichte*. Lemberg 1872, s. 123; Дашкевич Н. П. *Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям*. Киев 1873, с. 48, прим. 2.

⁹ Дашкевич Н. П. *Княжение...*, с. 48, прим. 2.

¹⁰ Зубрицкий Д. И. *История...*, ч. 3, с. 125.

¹¹ Там же.

¹² “Даниль же в то время шель со братомъ своимъ (во) Оугры ко королеви, бе бо звалъ его на честь”. *ПСРЛ*, т. II, стб. 776.

¹³ Пашуто В. Т. *Внешняя политика Древней Руси*. Москва 1968, с. 257, 351; Горский А. А. Проблемы изучения “Слова о погибели Русской земли” (К 750-летию со времени написания). *Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы*. Ленинград 1990, т. 43, с. 27.

Тем не менее, в работах современных историков можно встретить по преимуществу осторожное отношение к венгерским известиям, на основании которых признается только факт поездки Даниила в Венгрию и его обращения к новому королю за военной поддержкой или всего лишь с просьбой о нейтралитете в предстоящей борьбе за Галич¹⁴.

Нам представляется, что известия венгерской хроники заслуживают большего доверия. В результате специальных источниковедческих исследований венгерских средневековых памятников и в том числе хроникального свода XIV в. было установлено, что его создатель, монах из Секешвехервара Марк Кальти, начавший свой труд в 1358 г., пользовался ранними аутентичными источниками XI–XIII вв.¹⁵ Согласно Б. Хоману, воссоздавшему общую картину истории летописания в Венгрии, труд Марка Кальти составлен на основе “Хроники венгров” (*Chronica Hungarorum*) первой половины XIV в., являвшейся продолжением свода, созданного при короле Андрее (Эндре) III (1291–1292 гг.), который в свою очередь основывался на “Деяниях венгров” (*Gesta Hungarorum*) придворного священника Шимона Кезаи (1282–1285 гг.)¹⁶.

Источниковедческие наблюдения, сделанные еще в конце XIX – начале XX в., повысили степень доверия к “русским” известиям свода. Скорректировал свою первоначальную точку зрения на венгерские известия о взаимоотношениях Даниила и

¹⁴ Włodarski B. *Polska i Ruś. 1194–1340*. Warszawa 1966, s. 108; Dimnik M. *Mikhail, Prince of Chernigov and Grand Prince of Kiev, 1224–1246*. Toronto 1981, p. 100; Хрусталева Д. Г. *Русь: от нашествия до “уга” (30–40-е гг. XIII в.)*. Санкт-Петербург 2004, с. 46.

¹⁵ Mályus E. *Királyi Kancellária és krónikairás a középkori Magyarországon*. Budapest 1973; Szusc J. *Társadalomelmélet, politikai teoria es történetiszemlelet Kézai Gesta Hungarorumában. Nemzet és történelem*. Budapest 1974.

¹⁶ Höman B. A. *Szent László-kori Gesta Ungarorum és XII–XIII. századi lészarmazói*. Budapest 1925, old. 69, 72, 93; См. также: Шушарин В. П. Древнерусское государство в западно- и восточноевропейских средневековых памятниках. Новосельцев А. П. (и др.). *Древнерусское государство и его международное значение*. Москва 1965, с. 431–432; Назаренко А. В. Западноевропейские источники. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. Под ред. Е. А. Мельниковой. Москва 1998, с. 350.

Белы Н. П. Дашкевич¹⁷. “Нет никакой причины, – писал М. С. Грушевский, – отбрасывать эти известия”¹⁸. Тем самым был вновь подтвержден уже сделанный ранее вывод: “участие Даниила в коронационном параде... означало признание определенного превосходства (если не верховенства) венгерского короля”¹⁹. Целью поездки русского князя было уладить свои отношения с Венгрией, и он “отдался под протекторат короля, чтобы положить конец вмешательству Венгрии в галицкие дела”²⁰.

Есть все основания согласиться с теми исследователями, кто принимает этот вывод²¹. Дополнительным подтверждением ему служит соответствие описанных в хронике церемониальных действий, в которых участвовал волынский князь, с практикой установления вассально-сюзеренных отношений между римскими папами и императорами Священной Римской империи²².

Данное объяснение ни в коей мере не противоречит “характеру” Даниила, чрезмерная героизация которого, идущая от придворного летописца, нередко подхватывается историками без должного критического анализа. Вспомним, что даже его отец, грозный Роман Мстиславич, нуждаясь в помощи, легко мог связать себя обязательствами “покорности”, “вечным подданничеством” и “вечным данничеством”²³. В годы своего малолетства и борьбы за Галич Романовичи и их мать постоянно обращались за помощью к венгерскому и польскому правителям, которые предоставляли ее, разумеется, не бескорыстно, – с 1206 г. венгерский король стал официально титуловать себя “королем

¹⁷ Дашкевич Н. П. *Данные для древнерусской истории в Monumenta Poloniae historica*. Lwow 1884, Киев 1885, с. 8.

¹⁸ Грушевський М. С. *Історія України-Руси*. Київ 1993, т. 3, с. 53.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Ліхтей І. Австро-угорсько-чеське протистояння 30–50-х рр. XIII ст. *Carpatica – Карпатика*. Ужгород 2003, вип. 21. с. 119–120; Волошук М. М. *Військово-політичні стосунки Угорського королівства з Галицьким і Галицько-Волинським князівством (кінець XII–XIII ст.)*: Дис. ... канд. іст. наук. Чернівці 2005, с. 119.

²² Волошук М. М. *Військово-політичні стосунки...*, с. 120.

²³ Хроника магистра Винцентия Кадлубка. Щавелева Н. И. *Польские латиноязычные средневековые источники. Текст, перевод, комментарий*. Москва 1990, с. 105, 110.

Галичины и Володимирии” (rex Galitiae et Lodomeriae)²⁴. Этим титулом не преминул воспользоваться и Бела²⁵.

Потерпев новое сокрушительное поражение в борьбе за Галич, старший Романович, подобно своему отцу, вполне мог формально признать себя вассалом нового венгерского короля. “Старшим по отношению к Даниилу, – полагает М. С. Грушевский, – считал короля и галицкий летописец, что проскальзывает в его дальнейшем повествовании”²⁶. Общий анализ дипломатической практики Даниила Галицкого, проведенный новейшим исследователем, также свидетельствует о неравноправном характере политических отношений галицко-волынского князя с венгерским королем²⁷.

Возможно, что целью Даниила являлось именно получение венгерской помощи, без которого вести борьбу за Галич с черниговскими князьями было бы крайне трудно. Распространенное среди исследователей мнение, будто Романович всего лишь хотел добиться от короля невмешательства в галицкие дела²⁸, выглядит не вполне убедительно. Примерно за года два до описываемых событий король сам отрекся от Галича. Произошло это вскоре после крупной победы русских войск над венграми. Статья 1233 г. в “Истории Российской” В. Н. Татищева начинается словами: “Даниил Романович, имея о Галиче с королем венгерским войну тяжкую и победа венгров в горах, учинил с ним мир. Отрекся король по грамоте Мстиславлей Галича”²⁹.

Произошло это еще при жизни старого короля Андрея, но его сын Бела, официальный король-соправитель, естественно,

²⁴ *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Ed. G. Fejér. Budae 1829, т. 3, р. 31-32.

²⁵ *Codex diplomaticus Árpadianus. Árpád-kori oklevelek 1095–1301*. Pest 1867, k. 1, s. 17; *Hazai Oklevéltár 1234–1536*. Szer. I. Nagy, F. Deák, Gy. Nagy. Budapest 1879, s. 8, 11.

²⁶ Грушевський М. С. *Історія України-Руси...*, т. 3, с. 53, прим. 2.

²⁷ Bartnicki M. *Działalność dyplomatyczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. Король Данило Романович і його місце в українській історії. Мат-ли Міжнарод. наук. конф-ції (Львів, 29-30 листопада 2001 р.)*. Львів 2003, с. 32.

²⁸ Соловьев С. М. *История России с древнейших времен*, т. 3. Соловьев С. М. *Сочинения: В 18-ти кн.* Москва 1988, кн. 2, с. 130; Пашуто В. Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Москва 1950, с. 217.

²⁹ Татищев В. Н. *Собрание сочинений: В 8-ми т.* Москва 1995, т. 2-3, с. 228.

не мог не принимать в этом участия. Именно король Бела в последние годы жизни своего отца играл наиболее активную роль в борьбе за Галич. Галицко-Волынская летопись под 6737 (1229) г. отмечает другой его поход на Галич, причем события тогда также разворачивались “в горах Угорских”³⁰.

Хотя известие В. Н. Татищева о мирном договоре Даниила и Белы не находит прямого подтверждения в летописях и других средневековых источниках, они могут быть подтверждены некоторыми косвенными данными и вполне вписываются в восстанавливаемую исследователями общую канву военно-политических событий, происходивших в Галицкой земле в начале 1230-х годов. О войне Даниила с Белой “в горах”, – делает вывод современный историк, – “следует говорить в период, когда Даниил осаждал Андрея в Галиче, то есть в 1233 или 1234 гг., как это и обозначено у В. Н. Татищева. Именно мир с Венгрией (и отказ с ее стороны от претензий на Галич) обеспечил Даниилу спокойствие в период дальнейших походов на Чернигов и против половцев”³¹.

У Даниила Романовича была еще одна важная предпосылка рассчитывать на успех своих переговоров с новым королем Венгрии. Кроме соображений политического характера обратиться за помощью к Беле, старшего Романовича располагали, надо думать, их давние личные отношения. Венгерский король и волынский князь были сверстниками и провели детские годы при венгерском дворе, где нашли убежище изгнанные из Галича малолетние Даниил и Василько со своей матерью³².

Правда, было и серьезное препятствие. С конца 1220-х годов между черниговским князем Михаилом, ставшим главным соперником Романовичей в борьбе за Галич, и венграми сложились какие-то союзнические отношения. Как говорит летопись, сидевший в Галиче королевич Андрей-Младший “миръ имяше” с киевским и черниговским князьями – Владимиром

³⁰ ПСРЛ, т. 2, стб. 760; Подр. см.: Майоров А. В. *Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община*. Санкт-Петербург 2001, с. 527-530.

³¹ Хрусталева Д. Г. *Русь: от нашествия до “ига”...*, с. 46, прим. 3.

³² Дашкевич Н. П. *Княжение...*, с. 48; Котляр М. Ф. *Данило Галицкий*. Київ 1979, с. 92.

Рюриковичем и Михаилом Всеволодовичем³³. Союз венгров с Черниговом поддерживался также союзническими отношениями со смоленскими князьями и половцами³⁴.

Вероятно, это обстоятельство вынуждало волынского князя проявлять особую лояльность в отношении нового венгерского короля. Однако выиграть войну за Галич лишь с помощью венгров Даниил тогда не рассчитывал. Одновременно с поездкой в Секешвехервар старшего Романовича его младший брат отправился в Польшу и, как говорит летопись, “поима Ляхы” для похода на Галич³⁵. Это лишний раз подтверждает, что свою главную ставку братья сделали тогда на иностранную военную силу, предоставление которой, разумеется, связывалось с определенными политическими условиями.

Если Василько удалось справиться со своей задачей, то миссия Даниила прошла не столь успешно, если не сказать, что она потерпела полный провал. Источники ничего не сообщают о венгерской помощи Романовичам или хотя бы о каком-либо обещании короля предоставить ее в будущем. Этот вывод можно сделать из лаконичного, но достаточно красноречивого сообщения летописи о том, с какими военными силами, готовыми к походу на Галич, Романовичи вернулись из своих заграничных поездок: “Когда же наступила зима, пошел Василько на Галич, взяв ляхов, Даниил же в то время пришел к брату своему из Венгрии”³⁶. Заметим, что Даниил пошел на Галич не “съ Оугры”, а “изо Оугорь”. Значит, несмотря на все усилия старшего Романовича, венгерский король ничего не сделал для своего новоиспеченного вассала. Этот факт давно признается исследователями³⁷. По предположению М. С. Грушевского, Бела опасался слишком самостоятельного и непокорного нрава Даниила³⁸. Более того, свою негативную роль сыграло и то обстоятельство,

³³ ПСРЛ, т. 2, стб. 753.

³⁴ Kristó Gy. *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest 1986, old. 116; Idem. *Magyarország története 895–1301*. Budapest 1998, old. 223.

³⁵ ПСРЛ, т. 2, стб. 774.

³⁶ “Зиме же приспевши, иде Василко Галичю, поима Ляхы, Даниль же в то время приде ко братоу си изо Оугорь”. Там же.

³⁷ Дашкевич Н. П. *Княжение...*, с. 48; Котляр М. Ф. *Данило Галицкий...*, с. 92.

³⁸ Грушевський М. С. *Історія...*, т. 3, с. 53.

что среди венгерской феодальной элиты по-прежнему сильными оставались стремления к овладению Галицкой землей, что находит некоторое документальное подтверждение в источниках первой половины 1240-х годов³⁹.

Тем не менее, в конце 1235 г. Романовичи предприняли отчаянную попытку отбить город. Но под руководством своего нового князя Михаила Всеволодовича жители днестровской столицы успешно отразили эту атаку, не подпустив врагов к Галичу: “И воевали они (Даниил и Василько. – А. М.) [Галицкую землю, но], не дойдя [до] Галича, вернулись оба домой”⁴⁰. После этой победы инициатива перешла к галичанам. Весной следующего 1236 г. они совершили ответный поход на Волынь: “Пришли галичане к [городу] Каменцу и все болоховские князья с ними. И повоевали [они землю] до [реки] Хоморы, и пошли к Каменцу. Взяв добычу великую, [они] пошли [обратно]”⁴¹. Галичане, как видим, в летописном сообщении выступают на первый план: они осаждают Каменец и берут “полонъ великъ” в Волынской земле. Это подчеркивает межволостной характер конфликта. Именно жители Галича, городская община и ее военная организация стали главной опорой Михаила Всеволодовича в борьбе с Романовичами. Галичане, следовательно, отдавали предпочтение черниговскому князю перед волынским.

Новый галицкий князь Михаил Всеволодович также усиленно готовился к войне с Романовичами. Он сколотил широкую коалицию и “возвелъ” на Даниила “Ляхъ, Роусь и Половецъ множество”⁴². На сторону Михаила встал даже недавний союзник Романовичей Конрад Мазовецкий⁴³. Союзные войска начали поход на Волынь, готовясь нанести удары с нескольких

³⁹ Font M. Ungarn, Polen und Galizien-Wolhynien im ersten Drittel des 13. Jh. *Studia Slavica Hungariae*. 1993, № 1-2, s. 36.

⁴⁰ “И воиваша, не дошедше Галича, воротистася домовь”. *ПСРЛ*, т. 2, стб. 774.

⁴¹ “Придоша Галичане на Каменец и вси Болоховьсции князи с ними. И повоеваша по Хомороу, и поидоша ко Каменцу, вземши полонъ великъ, поидоша”. *Там же*.

⁴² *Там же*, стб. 775.

⁴³ Подробнее о перемене политики Конрада см.: Włodarski B. 1). *Rola Konrada Mazowieckiego w stosunkach polsko-ruskich*. Lwów 1936, s. 47-53; 2) *Polska i Ruś*, s. 108-111.

сторон. Конрад с войсками встал, “где ныне город Холмъ стоит”, и отправил оттуда отряд “ко Червьноу воевати”⁴⁴. Михаил тем временем стоял на Подгорье (галицкое Прикарпатье), “хотящу снятися с Кондратомъ и ожидающю Половци со Изяславомъ”⁴⁵.

Но пересечь границу Волыни и начать вторжение с юга галицкому князю так и не удалось. Виной тому были половцы, обманувшие Михаила и Изяслава. Вступив в пределы Галицкой земли, они “не восхотеша ити на Данила”, а повернули оружие против галичан, и пока те готовились к походу на Волынь, степняки, “вземшю всю землю Галичькоюу, возвратишася”. Как полагают исследователи, половцы, скорее всего, были перекуплены волынскими князьями⁴⁶. Узнав об этом, Михаил ни с чем “возвратися в Галичь”⁴⁷.

Провалом закончилось и наступление польских войск на западе. Отряд, посланный Конрадом к Червену, был разбит “Василковичами” (очевидно, воинами Василька Романовича⁴⁸), при этом последние захватили в плен “лядские бояре”, и привели их к Даниилу⁴⁹. Когда же полки Михаила Всеволодовича после измены половцев вернулись в Галич, войска Конрада обратились в паническое бегство: “А Конрад побежал [с войском] в Польшу ночью, и утонуло множество его воинов в [реке] Вепре”⁵⁰. Эти события следует датировать осенью 1236 г., до наступления ледостава⁵¹.

⁴⁴ ПСРЛ, т. 2, стб. 775.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Грушевський М. С. Історія..., т. 3, с. 54; Котляр Н. Ф. Галицко-Волынская летопись (источники, структура, жанровые и идейные особенности). *Древнейшие государства Восточной Европы. 1995 г.* Москва 1997, с. 105.

⁴⁷ ПСРЛ, т. 2, стб. 775.

⁴⁸ Взрослых сыновей, способных командовать войсками у Василька, родившегося в 1203 г., по-видимому, еще не было. Возможно, вместо “Василковичем же сретившимъ е” в летописи следует читать “Василком же сретившимъ е” (Włodarski В. *Polska i Ruś*, s. 111).

⁴⁹ ПСРЛ, т. 2, стб. 775.

⁵⁰ “А Кондрать побеже до Ляховъ чересь ношь, и топился (переправлено на *потопилися*. – А. М.) бяшеть от вои его во Вепрю множество”. Там же.

⁵¹ Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Львів 1901, т. 41, с. 26.

В следующем 1237 г. военные действия развернулись с новой силой. Теперь в наступление перешли волынские князья – Даниил и Василько: “[Когда] же наступило лето, [Даниил и Василько], собравшись, пошли на Галич, на Михаила и [сына его] Ростислава. [Они] же [оба] затворились в городе, и венгров было у него (у Михаила. – *А. М.*) множество”⁵². “Множество венгров” – это, очевидно, военная помощь, предоставленная Михаилу и его сыну Ростиславу венгерским королем Белой IV. Такую помощь совсем недавно искал Даниил, ездивший ради этого в Венгрию и изъявивший готовность стать вассалом нового короля. Черниговские князья в этом отношении оказались гораздо удачливее: титул “галицкого князя” (*dux Galiciae*) король в итоге признал за Ростиславом Михайловичем и обещал даже выдать за него свою дочь⁵³.

Выбор короля объясняется традиционной политикой венгров в отношении Галича, сложившейся еще в XII в. В 1152 г. венгерские вельможи и архиепископ, по свидетельству В. Н. Татищева, говорят своему королю: “Лучше нам, что русских князей больше, а не один, и они, в несогласии друг друга воюя, нам не вредят, и нам их бояться не будет причины...”⁵⁴. По верному наблюдению Н. П. Дашкевича, венгры и теперь, почти столетие спустя, по-прежнему “не желали образования сильного государства в их соседстве”⁵⁵, иначе говоря, – объединения Волыни и Галичины под властью одного князя.

Видимо, новый венгерский король Бела IV, в целом меньше прилагавший усилий к удержанию галицкого стола, чем его покойный отец, попросту решил вернуться к старой испытанной тактике. Важную роль, разумеется, сыграл и уже упоминавшийся союз черниговского князя с венграми, существовавший с конца 1220-х годов. Не только как своим союзникам, но и будущим родственникам Бела предоставил Михаилу и Ростиславу упомянутую военную помощь, и вместе с венгерскими войска-

⁵² “Летоу же наставшоу, собравъшася, идоста на Галичь на Михаила и Ростислава. Затворила бо ся беаста во граде, и Оугоръ множество бяшетъ оу него”. *ПСРЛ*, т. 2, стб. 776.

⁵³ См.: Грушевський М. С. *Історія...*, т. 3, с. 53.

⁵⁴ Татищев В. Н. *История...*, ч. 2, главы 19-39, с. 39.

⁵⁵ Дашкевич Н. П. *Княжение...*, с. 49, прим. 1.

ми последние успешно отразили наступление Романовичей, заставив их отойти от Галича. Через некоторое время стороны заключили перемирие: “Той же осенью примирились они оба (Даниил и Василько. – *А. М.*) [с Михаилом]”⁵⁶.

Дальнейший рассказ летописи, до крайности сбивчив и противоречив, перебивается несколькими лаконичными вставками, которые вредят последовательности и цельности рассказа⁵⁷. Сообщив о походе Романовичей на Галич летом 1237 г., летописец вскоре вновь обращается к этому событию и говорит о нем как о новом походе: “Даниил же в том же году пошел на Михаила на Галич”⁵⁸. Хотя в этом новом сообщении старший Романович фигурирует как единственный участник похода, и тем самым возникает ощущение какого-то нового мероприятия, исследователи Галицко-Волынской летописи справедливо полагают, что на самом деле оба раза речь идет об одном и том же походе, поскольку в противном случае нарушается вся последовательность событий 1237–1238 гг., восстанавливаемая по нескольким источникам⁵⁹.

В другом сообщении совершенно по-новому выглядят итоги похода. Оказывается, что перемирие Михаил и Ростислав выпросили у своего грозного противника, пойдя ради этого на значительные территориальные уступки: “И они (Михаил и Ростислав. – *А. М.*) просили мира [у Даниила и] дали ему Перемышль”⁶⁰. Летописец не говорит о причинах, заставивших галицких князей пойти на подобные условия, которые могли возникнуть только вследствие крупного поражения. Объяснить случившееся, на наш взгляд, можно лишь учитывая роль венгерских правителей в отношении галицкого стола, а также внимательно присмотревшись к активной внешнеполитической деятельности, развернутой Романовичами в конце 1236–1237 гг.

⁵⁶ “Тое же осени оумириастся”. *Там само*, стб. 776.

⁵⁷ Котляр Н. Ф. Галицко-Волынская летопись..., с. 106.

⁵⁸ “Данилови же в томъ же лете пошедьшоу на Михаила на Галичь”. *ПСРЛ*, т. 2, стб. 776.

⁵⁹ Грушевський М. С. Хронологія..., с. 26; *Літопис руський*. Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ 1989, с. 392, прим. 9; Котляр Н. Ф. Галицко-Волынская летопись..., с. 106.

⁶⁰ “Овем же мира просящим, даша емоу (Даниилу. – *А. М.*) Перемышль”. *ПСРЛ*, т. 2, стб. 776.

Не получив поддержки нового венгерского короля Белы IV, Даниил еще в 1235 г., сразу после участия в коронационных торжествах завязал какие-то отношения с врагом Белы австрийским герцогом Фридрихом II Бабенбергом, враждовавшим тогда с Германией⁶¹. Сохранилось письмо германского императора Фридриха II Гогенштауфена чешскому королю Вацлаву (Венцеславу) I, датированное июлем 1235 г., в котором изложены многочисленные провинности герцога перед императором, в том числе и такая: “он (герцог. – *А. М.*) приказал... отнять дары, отправленные нам с послами князем Руси”⁶².

М. С. Грушевский видел в упомянутом здесь “русском князе” Даниила Романовича⁶³. Но такое решение не согласуется с союзническим характером отношений волынского князя и австрийского герцога, о чем свидетельствует Галицко-Волынская летопись. Иное объяснение предлагает В. Т. Пашуто: “Соединение в одних руках Чернигова, Киева и Галича едва ли соответствовало видам Венгрии, и князь Даниил тогда завязал с ней, а также с Австрией переговоры с целью добиться невмешательства короля в волынско-черниговский конфликт. Может быть, еще в 1235 г. Даниил начал переговоры с австрийским Фридрихом II, если допустить, что именно черниговских послов с подарками к императору перехватил в Вене герцог Бабенберг”⁶⁴. Точку зрения В. Т. Пашуто принимает А. В. Назаренко⁶⁵.

В скором времени Даниил и Василько собрались в поход в помощь своему новому союзнику. Летопись говорит об этом так: “В то же время пошел Фридрих-цесарь (германский император Фридрих II Гогенштауфен. – *А. М.*) на герцога (австрийского герцога Фридриха II Бабенберга. – *А. М.*) с войной, и хотели идти Даниил с братом Васильком герцогу на помощь, но король (венгерский король Бела IV. – *А. М.*) запретил им, [и] они воз-

⁶¹ Грушевський М. С. *Історія...*, т. 3, с. 53; Пашуто В. Т. *Внешняя политика...*, с. 257.

⁶² “...xenia quoque per ducem Rossiae nobis transmissa a nunciis ejus in contumeliam et injuriam nostram feci auferri”. *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*. Ed. C. J. Erben. Pragae 1855, t. 1, № 765, p. 360; См. также: *Monumenta Germaniae Historeca*. Hannover 1897, t. 2, p. 272.

⁶³ Грушевський М. С. *Історія...*, т. 3, с. 53-54, прим. 3.

⁶⁴ Пашуто В. Т. *Внешняя политика...*, с. 257.

⁶⁵ Назаренко А. В. *Западноевропейские источники...*, с. 396-397.

вратились в землю свою⁷⁶⁶. Это летописное известие является отражением драматических событий, вылившихся в масштабный военный конфликт, который охватил несколько центрально-европейских государств, в том числе и соседнюю с галицко-волынскими землями Венгрию.

Австрийский герцог Фридрих II, отличавшийся необыкновенной предприимчивостью и жестокостью и получивший прозвище Фридриха Воинственного, вел бескомпромиссную борьбу со своими внутренними и внешними врагами. Его активная внешняя политика привела к обострению противоречий с соседними государствами, особенно с Баварией, Чехией и Венгрией. Заключив военный союз, венгерский и чешский короли – Андрей II и Вацлав I – в 1235 г. совершили поход против Фридриха и подвергли австрийские земли жестокому разорению. В 1236 г. Фридрих предпринял ответный поход в Венгрию, но потерпел поражение от нового короля Белы IV⁶⁷.

В дело вмешался также император Священной Римской империи Фридрих II Гогенштауфен, заподозривший соучастие австрийского герцога в недавнем заговоре своего сына Генриха, низложенного германского короля. Кроме того, к императору со всех сторон поступали бесчисленные жалобы на воинственного герцога не только от правителей соседних с Австрией государств, но и от многих австрийских дворян, городов и церкви, а также от его собственной матери, бежавшей в Богемии. В том же 1235 г. герцог был вызван в Майнц на суд к императору, решением которого был объявлен вне закона. По этому поводу император издал специальный манифест, в котором свел воедино все пункты жалоб на герцога, признав правоту жалобщиков⁶⁸.

⁶⁶ “В то время пошель бяше Фридрихь цесарь на герцика воиноу, и восхотеста ити Даниль со братомъ Василкомъ герцикови во помощь, королеви же возвратишюу, има возвратистася во землю свою”. *ПСРЛ*, т. 2, стб. 776-777.

⁶⁷ Дворник Ф. *Славяне в европейской истории и цивилизации*. Москва 2001, с. 51-52; Zöllner E. *Geschichte Österreichs*. Wien 1984, s. 75-77.

⁶⁸ Brunner K. Zum Prozeß gegen Herzog Friedrich II. von 1236. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*. Innsbruck 1970, bd. 78; Hausmann Fr. Kaiser Friedrich II. und Österreich. *Vorträge und Forschungen*. Sigmaringen 1974, bd. 16.

В 1236 г. в Вену прибыли посланцы императора – чешский король Вацлав и баварский герцог Оттон, – объявившие решение суда. Австрийский герцог был покинут практически всеми своими подданными и лишился власти, сохранив за собой лишь герцогский замок. Однако Бабенберг не собирался сдаваться и усиленно искал новых союзников для продолжения борьбы, в частности, среди ломбардийских городов, а также обратился за помощью к римскому папе⁶⁹.

В этот период, вероятно, и могло произойти выступление Романовичей. М. С. Грушевский датирует его весной 1237 г.⁷⁰. На наш взгляд, австрийский поход волынских князей должен был произойти несколько раньше – в конце 1236 г. Дело в том, что император Фридрих Гогенштауфен, узнав о намерениях свергнутого, но по-прежнему непокорного герцога, выступил против него в военный поход. В конце 1236 г. император занял Штирию и большую часть Австрии, а в январе 1237 г. был уже в Вене⁷¹.

Вершиной успехов императора стало избрание новым королем Германии его сына Конрада (Конрада IV), состоявшееся в Вене ранней весной того же 1237 г. Однако дальнейшее обострение отношений с папой и выступление Ломбардийского союза вынудили императора уйти из Австрии, – в апреле он был уже в Северной Италии, где его ждала новая затяжная кампания. Изменившейся расстановкой внешнеполитических сил успешно воспользовался герцог Бабенберг для восстановления своей власти в Австрии. Начавшееся вскоре татаро-монгольское нашествие примирило его с другими врагами, в частности с венгерским королем⁷².

⁶⁹ См.: Ficker A. *Gerzog Friedrich II., der letzte Babenberger*. Innsbruck 1884.

⁷⁰ Грушевський М. С. *Хронологія...*, с. 27; См. также: Котляр М. Ф. Коментар до літопису *Галицько-Волинський літопис. Дослідження, текст, коментар*. Київ 2002, с. 228.

⁷¹ Huber A. *Geschichte Oesterreichs*. Gotha 1885, bd. 1, s. 414-415.

⁷² История конфликта императора с австрийским герцогом, происходившего в более широком контексте общеевропейской политики, имеет обширную литературу; См., например: Raumer F. von. *Geschichte der Hohenstaufen*. Leipzig 1878, bd. 5-6; Juritsch J. *Geschichte der Babenberger und ihrer Länder*. Innsbruck 1894; Jastrow J., Winter G. *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Hohenstaufen*.

Если военная помощь Фридриху Бабенбергу со стороны Романовичей так и не была оказана, можно предположить, что волынскими князьями был предпринят какой-то дипломатический демарш в поддержку опального австрийского герцога. Б. Влодарский обратил внимание на свидетельство одной немецкой хроники, где говорится о том, что к императору во время его пребывания в Вене прибыли послы некоего “короля Руси”. Последнего историк склонен отождествлять с Даниилом Романовичем, сопоставляя известие немецкой хроники с сообщением Галицко-Волынской летописи о приготовлениях Романовичей к австрийскому походу⁷³.

Дружественные отношения Даниила с австрийским герцогом выразились со временем в династическом браке: племянница герцога Фридриха Гертруда была выдана за сына Даниила Романа, что дало последнему право претендовать на австрийский престол после смерти Бабенберга, не оставившего прямых наследников⁷⁴. Пока же венгерский король, союзник германского императора, как говорит летопись, “возбранил” Романовичам вести войска в Австрию, заставив их вернуться “в землю свою”.

Но усилия Романовичей не пропали даром. Цель их акции, насколько можно судить, сводилась к оказанию давления на венгерского короля демонстрацией военного союза с австрийским герцогом. И эта цель была достигнута: король оказался вынужден пойти на определенные уступки волынским князьям, скорректировав свою позицию в отношении Галича.

Летом 1237 г. сразу после неудачной попытки захватить Галич Даниил и Василько отправились в Венгрию по пригла-

Stuttgart 1901, bd. 2; Hampe K. *Deutsche Kaisergeschichte in der Zeit der Salier und Staufer*. Leipzig 1909.

⁷³ Włodarski B. *Polska...*, s. 136-137. Исследователь, к сожалению, не указывает, какой именно источник он имеет в виду; разыскать и проверить это известие нам пока не удалось.

⁷⁴ Пашуто В. Т. Древняя Русь и Австрия. *Ost-West-Begegnung in Österreich: Festschrift für E. Winter zum 80. Geburtstag*–Wien–Köln–Graz 1976, s. 237-238; См. также: Назаренко А. В. Русско-немецкие связи домонгольского времени (IX – середина XIII вв.): состояние проблемы и перспективы дальнейших исследований. *Славяно-германские исследования*. Москва 2000, т. 1-2, с. 28, 59.

шению короля, звавшего их, по словам летописи, “на честь”⁷⁵. О переговорах Романовичей с королем Белой ничего не известно, но результаты этих переговоров, как нам представляется, достаточно очевидны.

Сразу же после возвращения Романовичей из Венгрии состоялся мирный договор Даниила с галицким князем Михаилом, пользовавшимся военной поддержкой венгров. Не потерпев военного поражения, Михаил вынужден был пойти на значительные территориальные уступки, причем передаче Романовичам подлежала непосредственно граничащая с Венгрией “горная страна Перемышльская”. Ясно, что подобное решение могло быть принято только в результате политического давления, обусловленного кардинальными изменениями в расстановке внешнеполитических сил, участвующих в конфликте.

Подтверждением этому служит и отказ короля от обещания выдать свою дочь замуж за сына Михаила Всеволодовича Ростислава⁷⁶. Исследователи отмечают, что Бела IV на несколько лет вообще отказался от какого-либо вмешательства в галицкие дела, предоставив тем самым Романовичам полную свободу действий. Этому решению венгерский король следовал вплоть до окончания татаро-монгольского нашествия на Европу⁷⁷.

⁷⁵ ПСРЛ, т. 2, стб. 776.

⁷⁶ “Король же не вдасть девкы своей Ростиславоу и погна и прочь”. ПСРЛ, т. 2, стб. 783.

⁷⁷ Пашуто В. Т. *Внешняя политика...*, с. 258; См. также: Грушевський М. С. *Історія...*, т. 3, с. 54

ДЕРЖАВА РОМАНОВИЧІВ У СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ РИМСЬКОЇ КУРІЇ 40–50-х РОКІВ XIII ст.

Глобальна монгольська експансія в першій половині XII ст. не тільки призвела до кардинальних, в цілому негативних, змін у житті численних країн та народів Азії і Європи, а також сприяла трансформації системи міжнародних відносин в тодішньому світі. Внаслідок утворення величезної Монгольської імперії значно поширилися інформаційно-комунікаційні зв'язки між народами. В Європі кардинально змінюються уявлення про далекі східні країни. В ході широкомасштабних військових кампаній монголи не тільки були добре обізнані про ситуацію в близьких і далеких від них країнах, але і їх потенційні суперники володіли значною інформацією про дії нащадків Чингіз-хана.

В середині XIII ст., за образним висловлюванням англійського дослідника Дж. Райта, відбулося відкриття європейцями Азії. До цього часу уявлення в Європі про цей величезний континент були досить туманними. Зокрема, на картах європейців в східній частині світу розміщувався рай. В XII ст. на Заході було поширено уявлення про існування в Азії могутньої монархії, очолюваної пресвітером Іоанном. Виникнення цієї легенди, вірогідно, пов'язано з поширенням у азійських народів кереїтів та оногутів християнства несторіанського толку. В XIII ст. папи та королі хотіли вступити в союз з пресвітером Іоанном, а пізніше з монголами, щоб використати їх у боротьбі з мусульманами, які воювали на Близькому Сході проти хрестоносців¹.

В історичній літературі до кола “вічних” можна віднести тему політики римської курії щодо держав та народів Східної Європи в умовах становлення та розвитку в нижньому Поволжі держави монголів – Золотої Орди. Слід зазначити, що цю політику не можна розглядати тільки в контексті релігійного несприйняття католицьким світом загарбників, які на початку 40-х років XIII ст. становили серйозну загрозу для багатьох країн Центральної

¹ Райт Дж. К. *Географические представления в эпоху крестовых походов. Исследование средневековой науки и традиции в Западной Европе*. Москва 1998, с. 235-242.

Європи. Попри останнє, на специфіку поведінки римської курії стосовно монголів впливав той фактор, що кочівники безпосередньо не загрожували римській курії, але водночас інколи вели боротьбу проти заклятих ворогів католицької церкви. На Близькому Сході до останніх належали мусульманські країни, які відвоювали на той час майже всі колишні володіння хрестоносців на Близькому Сході (в 1244 р. хрестоносці остаточно втратили Єрусалим), а у Східній Європі монгольські орди воювали проти схизматиків та язичників, щодо яких римська курія, починаючи з XII–XIII ст., з понтифікату папи Інокентія III, провадила експансивну релігійно-політичну діяльність. Ця політика зводилася до підтримки хрестоносців (у Фінляндії, в Прибалтиці, в Половецькому степу) та пошуку активних дипломатичних контактів з володарями та ієрархами православних країн з вимогами відмовитися від “грецької віри” та підкорення владі римського понтифіка, організації діяльності католицьких місіонерів (особливо домініканців і францисканців) у східноєвропейських народів, а також закликів до католицького населення Центральної Європи, де заборонялися шлюби, торгівельні зв’язки та інші контакти зі схизматиками.

Природно, що історія взаємин вищого духовно-релігійного та політичного центру католицького світу – римської курії – до країн і народів Східної Європи має велику історіографію², проте ця тема через різні причини ще не знайшла необхідного більш-менш однозначного та повного висвітлення. На формування поглядів істориків впливала їх причетність до тієї чи іншої наукової школи та конфесійна приналежність. Необхідно відзначити, що в історичній науці давно точиться дискусія щодо “римської” політики галицько-волинського князя Данила. Якщо в першій спеціальній роботі на цю тему київського дослідника М. П. Дашкевича, опублікованій 1884 р., спостерігається досить критичне ставлення до дій

² Guzman G. Christian Europe and Mongol Asia; First Medieval Intercultural Contact Between East and West. *Essays in Medieval Studies*. 1985, № 2, p. 227-244; Дашкевич Н. П. Переговори пап с Даниилом Галицким об унии юго-западной Руси с католичеством. *Киевские университетские известия*. Киев 1884, № 8, с. 136-181; Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка* (далі – ЗНТШ). Львів 1917, т. 123/124, с. 1-56; Пашуто В. Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Москва 1950, с. 238-276; Рамм Б. Я. *Папство и Русь в X–XV вв.* Москва 1957; Свідерський Ю. Ю. *Боротьба південно-західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст.* Київ 1983.

римської курії щодо Галицько-Волинської держави, хоча автор і визнавав певне бажання папи Інокентія IV допомогти Данилові³, тоді як на початку XX ст. український історик М. Чубатий дещо тенденційно у схвальних тонах висвітлює взаємини Рима з холмським володарем. Він вважає переговори Данила з Римом одним з етапів просування України до унії⁴. Навпаки, російський дослідник, послідовник євразійства Г. Вернадський в одній із своїх статей протиставляє політику Олександра Ярославича Невського, який відмовився підтримувати контакти з папством, та Данила Романовича. Діяльність останнього науковець визначає як історично невиправдану⁵. Пізніше Г. Вернадський дає виваженішу характеристику системи міжнародних взаємин як Данила, так і Олександра. В книзі “Монголи і Русь” дослідник пише, що Північно-Східна Русь була ближче до монгольських володінь, ніж Південно-Західна. Данилові набагато легше було встановити союз із своїми західними сусідами (Польщею і Угорщиною), з якими галицько-волинські землі мали тісні стосунки, ніж Олександрю, адже останній перебував у князівстві, яке межувало з західними державами, що дуже вороже ставилися до Русі – Тевтонським орденом та Шведським королівством⁶.

На жаль, у сучасній науковій літературі часто зустрічаються не дуже коректні або спрощені оцінки політики римської курії, яка представляється заздалегідь ворожою, підступною тощо. Політика центральноєвропейських країн розглядається лише в контексті так званої експансії католицизму щодо Східної Європи⁷. В. Т. Пашуто, позитивно оцінюючи політику Олександра Ярославича суздальського, упереджено вважає, що передавши Русь під владу монголів, суздальський князь захистив її від натиску Заходу⁸. В цьому відношенні погляди відомого радянського історика близькі до позиції Г. Вернадського. Водночас, представники протилежної школи – автори низки статей, що вийшли до 700-

³ Дашкевич Н. П. Переговори пап с Даниилом Галицким об унии юго-западной Руси с католичеством..., с. 136-181.

⁴ Чубатий М. Західна Україна..., с. 54-56.

⁵ Вернадский Г. В. Два подвига св. Александра Невского. *Евразийский временник*. Берлин 1925, т. 4, с. 313-337.

⁶ Вернадский Г. *Монголы и Русь*. Тверь 1997, с. 165.

⁷ Рамм Б. Я. Папство и Русь...; Свідерський Ю. Ю. *Боротьба...*

⁸ Пашуто В. Т. *Очерки...*, с. 274-275.

річчя коронації Данила Романовича – ідеалізують діяльність папства в Східній Європі, в них наголошується думка про постійне щире прагнення курії допомагати Романовичам у їх боротьбі проти монголів, яке не знайшло підтримки у володарів держав Центральної Європи⁹. Такі упереджені підходи, при тому, що позиції авторів робіт є протилежними, заважають створенню науково коректних уявлень з означеної складної теми. Зараз в пошуках нових підходів до аналізу минулого України існують всі умови для формування об'єктивнішої оцінки системи взаємин папства з народами та державами Східної Європи, в тому й з державою князів Романовичів, відмови та подолання невинуватих стереотипів.

Інформація про монголів почала поширюватися в Європі задовго до того часу, коли полчища кочівників пройшли через карпатські перевали і вторглися до Центральної Європи. Не тільки на Русі, але і в країнах католицького світу було відомо, що впродовж першої половини 30-х років XIII ст. монголи воювали проти половців, саксинів, волзьких болгар, інших народів Східної Європи. Звістки про ці події певною мірою спонукали угорського короля в другій половині 30-х років послати у тривалу подорож угорських місіонерів-домініканців на Русь та Поволжя¹⁰. З моменту нападу монголів на Волзьку Булгарію, а згодом на Русь кочівники сприймалися західноєвропейцями як породження безодні, у зв'язку з чим в хроніках монголів (татар) називали “тартарами”¹¹.

У грудні 1240 р. монгольські війська захопили Київ, розорили Волинь і Галичину. Сучасник подій угорський хроніст Рогерій у своїй “Скорботній пісні” (написана в 1244 р.) пише, що під кінець цього місяця до Угорщини прийшло повідомлення про підкорення монголами сусідньої Русі¹². Але, можливо, що бої в західноруських землях продовжувалися і в січні 1241 р., після чого кочівники почали бойові дії проти центральноєвропейських країн. У 1241 та на початку 1242 рр. монгольські полководці воювали безпосередньо з військами католицьких країн, а саме

⁹ Корона Данила Романовича. *ЗНТШ*. Рим–Париж–Мюнхен 1955, т. 164.

¹⁰ Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе. *Исторический архив*. Москва–Ленинград 1940, т. 3, с. 71–112.

¹¹ Див. огляд західноєвропейських джерел: Магузова В. И. *Английские средневековые источники*. Москва 1979.

¹² Epistola magistri Rogerii im Miserabile Carmen. *Scriptores rerum Hungaricarum*. Ed. Em. Szentpetery. Budapestini 1937, v. 1, p. 552–553.

з полками правителів Польщі, Угорщини, Чехії та Німеччини¹³. Необхідно відзначити, що тут, як і на Русі, у противників монголів не було єдності. Внутрішні протиріччя між монархами Центральної Європи виявилися сильнішими від бажання об'єднати спільні зусилля для боротьби зі страшною небезпекою. В той час потужні політики Європи – римський папа Григорій IX та імператор Священної Римської імперії Фрідріх II, незважаючи на загрозу зі сходу, вели виснажливу боротьбу за владу. Великопольським та сілезьким рицарям, яким допомагали невеликі загони хрестоносців: тамплієрів, іоаннітів, тевтонців, на підтримку йшов лише чеський король Вацлав, але він на день запізнився. 9 квітня 1241 р. під Легницею монголи відсвяткували чергову перемогу.

Угорщина, незважаючи на всі заклики її короля Бели IV, будь-якої допомоги ані від імператора, ані від папи також не отримала. Однак навіть близька смертельна небезпека для Німеччини не змусила імператора Фрідріха II покинути Італію. Імператор посилав туди лише інструкції щодо протистояння навалі монголів. А його суперник майже столітній папа Григорій IX в цей час розробляв плани використання ситуації, що склалась у центрі Європи, на свою користь. У папи виникла ідея вступити в тісні контакти з монголами, але його смерть 21 серпня 1242 р. не дала можливості для реалізації цих намірів.

У грудні 1241 р. монголи вийшли на берег Адріатики, звідки були змушені повернутися на схід. 11 грудня помер великий каан (“великий хан”) Угедей, що вимагало участі Бату та його наближених у виборах нового володаря¹⁴. Цей відхід розпочався весною 1242 р., коли монголи отримали інформацію про події на сході. Проте, як вважає В. Л. Єгоров, повернення кочівників відбувалося дуже повільно. Тільки зимою 1242–1243 рр. монгольські орди знову з'явилися в причорноморських та прикаспійських степах¹⁵. У другій половині XIII ст. монгольські хани неодноразово нападали не тільки на руські, а й на польські землі. Небезпека залишалася і для інших країн

¹³ Пашуто В. Т. Монгольский поход вглубь Европы. *Татаро-монголы в Азии и Европе*. Москва 1970, с. 241-262.

¹⁴ Вернадский Г. *Монголы...*, с. 65.

¹⁵ Егоров В. Л. *Историческая география Золотой Орды XIII–XIV вв.* Москва 1985, с. 27.

католицького світу, більше того, загроза існувала для головних прибічників курії – духовно-рицарських орденів у Прибалтиці.

У 1243–1245 рр. в нижньому Поволжі сформувалося державне утворення монголів на чолі з ханом Бату, яке було західною частиною величезної імперії кочівників. Назва цієї держави, яку до 1255 р. очолював хан Бату, в перші роки існування не була чітко визначеною. Досить часто джерела називають її “країною кипчаків”, “країною Дешт-і-Кипчак”, “Улусом Джучі”, “Улусом Бату”. В 70-х роках XIII ст. з’явилася назва “Орда”. А назва “Золота Орда” почала поширюватися не раніше XIV ст., тобто в той час, коли фактично держави у такому вигляді, як її створив Бату, вже не було. Проте у подальшому тексті для зручності викладу використовуватиметься кабінетна назва держави монголів Поволжя середини XIII ст. – “Золота Орда”¹⁶.

Слід зауважити, що і наслідки монгольської навали для різних країн були різними. Руські князівства, на відміну від, наприклад, країн Середнього Сходу або Середньої Азії, не були повністю підкорені монголам, а потрапили в ту чи іншу ступінь васальної залежності від Золотої Орди. Американський дослідник Ч. Дж. Гальперін пояснює це не тим, що монголи не могли управляти землеробськими суспільствами або опором загарбникам з боку населення Русі, а її периферійним положенням. Данина монголів, на думку історика, лягла важким тягарем на руську економіку, проте не йшла ні в яке порівняння з багатствами Хорезма, Волзької Булгарії та інших країн, які кочівники збирали з останніх. Видатки від податей з руських земель не могли покрити витрати на пряме їх адміністрування монголами¹⁷. До цього необхідно додати, що загарбницькі походи виснажили монголів, тому вони опинилися перед набагато складнішою проблемою утримання підкорених народів. У цей час відбувався розпад єдиного державнополітичного організму кочівників. Між окремими частинами крихкої імперії виникли серйозні суперечності, які призводили до конфліктів та воєн. До цього необхідно додати, що в Галицько-Волинському князівстві не існувала система баскачества, яку можна спостерігати

¹⁶ Вернадский Г. *Монголы...*, с.144-146; Егоров В. Л. *Историческая география...*, с. 151-154.

¹⁷ Halperin Ch. J. *Russia and the Golden Horde. The Mongol impact in the medieval Rus history.* Bloomington 1985, p. 29.

в Північно-Східній Русі, монгольська верхівка не вимагала щорічних приїздів західноруських князів для демонстрації своєї васальної підлеглості.

Східноєвропейська політика папства стала частиною загальної діяльності курії, головною метою якої було створення величезного релігійно-церковного формування під керівництвом римського понтифіка. Ця діяльність мала за мету взяти під жорсткий патронат світських володарів католицьких держав і поширення латинства на язичницькі та православні народи.

У процесі створення конфесійної наддержави головним суперником папства була Священна Римська імперія, повелителям якої підкорялися не тільки монархи інших держав, а й значне коло церковних ієрархів, які не визнавали владу конкретних римських пап. Нерідко на протигагу офіційним папам клевети імператорів призначали їх суперників (антипап). Головною опорою курії в цей час є так звані жєбрачі чернечі ордени домініканців та францисканців, які займалися місіонерською діяльністю, та духовно-рицарські ордени, на основі яких у Прибалтиці виникають церковні держави.

Визначення всіх параметрів східної політики папства є важливим, оскільки, як справедливо зазначає О. В. Назаренко, у дослідників ще немає “повної ясності з питання про роль та реальні цілі папської політики в цій частині Європи, її взаємозв’язку з діями Риму на південному заході Русі, в Галицько-Волинській Русі”¹⁸. У стосунках з монголами курія переслідувала два можливі сценарії розвитку подій. Перший варіант передбачав встановлення добрих відносин з монголами, згодом поширення впливу католицької церкви як на кочовиків, так і на країни та народи, що попали у залежність від монгольських ханів, у тому числі і руські князівства. Другий варіант полягав у використанні антиординської боротьби народів Східної Європи, зокрема Русі, проти загарбників¹⁹. Але до цього необхідно відзначити ще один важливий аспект, який часто ігнорується або недостатньо враховується дослідниками, а саме політику папства не можна розглядати лише крізь призму

¹⁸ Назаренко А. В. Западноевропейские источники. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. Москва 2000, с. 395.

¹⁹ Стависький В. Відомості про Русь в “Історії монголів” Плано Карпіні. *Український історичний журнал*. Київ 1986, № 6, с. 39.

місіонерської діяльності курії, її прагнення підкорити Русь в релігійному відношенні. Тут необхідно враховувати перепетії жорстокої боротьби, що продовжувалася в Центральній Європі, а також, що в середині 40-х років багато західноєвропейців вірило, ніби незабаром відбудеться нове вторгнення монголів до Центральної Європи, а саму їх появу пов'язували з кінцем світу²⁰.

В 1243 р. римським папою було обрано Інокентія IV, який наступного року під тиском імперських сил був вимушений перенести свою резиденцію до Ліону. В квітні 1245 р. звідси на схід до монголів направляється місія на чолі з францисканцем Плано де Карпіні. Цей церковний діяч отримав від Інокентія дуже широкі повноваження на проведення переговорів з правителями Східної Європи, а також організацію місіонерської та розвідувальної діяльності. По мірі просування на схід, вирішуючи ті чи інші завдання, Плано де Карпіні посилав інформацію до папи, на яку папська канцелярія відповідно реагувала.

Складається враження, що деякі давньоруські князі прагнули знайти підтримку не тільки у світських католицьких монархів, а і у римського папи. Зокрема, представник чернігівського князівського клану Михайло Всеволодович в 1245 р. послав до Ліону, де відбувався церковний собор, свого посланця Петра Акеревича. На думку Б.Я. Рамма, взимку 1245–1246 рр. було направлено посольство з Суздаля до римського понтифіка²¹.

По дорозі на схід, Плано Карпіні спочатку в Кракові, а потім у Галичі провів низку зустрічей з Васильком Романовичем, на підставі яких до Рима була відправлена відповідна інформація. Реагуючи на неї, 3 травня 1246 р. папа Інокентій відправляє сім листів різним адресатам, які стосувалися Східної Європи. В цих документах простежується комплексний план папства, що стосувався як політики курії по відношенню до православної Європи, так і монголів. Зокрема, понтифік просить галицького князя Данила надати допомогу особам, яким папа доручав збирати інформацію про монголів. В одному з послань папа брав державу Данила під свою опіку²². Тоді ж Інокентій направив одному з прибалтійських

²⁰ Guzman G. Christian..., p. 230.

²¹ Рамм Б. Я. *Папство...*, с. 163.

²² Див.: Большакова С. А. Папские послания галицкому князю как исторический источник. *Древнейшие государства на территории СССР за 1975 г.* Москва 1975, с. 123-126.

єпископів листа, в якому надає йому право призначати єпископів та священників на Русь, тобто фактично папа прагне розпочати процес навернення Русі до латинства. Необхідно зазначити, що папські послання 1246 р. були своєрідною “розвідкою боєм”, оскільки римська курія на той час ще не мала достатньої інформації про складну політичну ситуацію в Східній Європі. Тому в документах, направлених на Русь, не вказано чітко імені “короля Русі”, проте порівняння з подальшими документами курії, де королями називають лише володарів Галичини та Володимирії²³, дає підстави вважати, що і послання 1246 р. були спрямовані саме цим монархам. А. Великий звернув увагу на те, що в листі римської курії від 22 січня 1248 р. Данила названо королем, а суздальського володаря Олександра Ярославича князем²⁴. До всього вище наведеного необхідно додати, що про ситуацію в Східній Європі в цей час папу інформував також угорський король Бела. Зокрема, він доповідав понтифіку про встановлення матримоніального союзу з Романовичами²⁵.

Пізніше у листуванні з Данилом папа прагне використати допомогу руського володаря для організації розвідувальної діяльності своїх агентів в монгольському середовищі, а також робить певні кроки щодо конкретної реалізації своїх намірів підкорення руської церкви престолу св. Петра. Цей етап діяльності папства розпочався після повернення Платона де Карпіні до папської резиденції, коли римський первосвященик у певній мірі позбавився ілюзій щодо можливості взяти монголів під свою опіку. Папське листування з цього часу вже набуває більш чіткого характеру. Папа прагне конкретно вирішити завдання навернення держави Романовичів до католицького табору, водночас у нього є бажання в разі необхідності використати це князівство як щит проти можливого повторного походу монголів на захід. Римська курія вже набагато краще орієнтувалася і в реальній ситуації східнослов'янського світу. Тому папа був вимушений в складних умовах йти тут на поступки навіть в питаннях віри. Про це свідчить

²³ Там само, с. 123-128.

²⁴ *Documenta pontificum romanorum historiam Ucrainae illustrantia*, Ed. A. Welikij, Romae 1953, v. 1, p. 42; Великий А. Г. Проблема коронації Данила. *Корона Данила Романовича*. Рим–Париж–Мюнхен 1955, т. 164, с. 12.

²⁵ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis*. Ed. G. Fejer. Budae 1829, t. 4, 2, p. 220-221.

його лист до Данила Романовича 27 серпня 1247 р. Тоді ж папа заявив про заборону іншим королям, а також хрестоносцям претендувати на володіння в землях Данила та Василька²⁶. Курія взяла під свій захист землі Романовичів, що Ю. Ю. Свідерський справедливо визнає дипломатичною перемогою²⁷.

Науковці часто розглядають проблему стосунків Данила з папством крізь призму можливості чи неможливості одержання холмським володарем якоїсь конкретної допомоги від папи проти монголів. На наш погляд, такий підхід є дещо спрощеним. У 1247–1248 рр. питання боротьби з монголами для Данила ще гостро не стояло, оскільки напередодні цьому князеві вдалося налагодити для себе в умовах гегемонії держави хана Бату в Східній Європі відносини з монголами. Для Романовичів тоді було більш важливо використати високий авторитет папи для реалізації інших зовнішньополітичних завдань, зокрема у створенні нормальної системи взаємин з католицькими країнами Центральної Європи.

23 січня 1248 р. папа Інокентій IV в листі до князя Данила просив. “Якщо тобі буде відомо, про те, що військо татар збирається напасти на християн, передай про це улюбленим синам, братам Тевтонського ордену, які мешкають в землях руських. Це повідомлення через братів дійде до нас, що дозволить нам продумати, як з Божою допомогою організувати мужній опір означеним татарам”²⁸. Проте після цього на певний час листування між римською курією та галицькими князями припиняється. Вірогідно, це було пов’язано, з одного боку, з тим, що Данило зрозумів, що йому не вдасться добитися якихось корисних для нього дій з боку папи, а, з іншої, римська курія відчула, що галицький володар не збирається реально підкорятися папству.

У зв’язку з цим, необхідно зазначити, що у своїх відносинах з країнами Центральної та Східної Європи, римська церква як універсальна релігійно-політична сила перебувала до певної міри у складній ситуації. Папство не мало своїх власних військових сил і могло розраховувати лише на союзників чи підлеглих. Воно

²⁶ *Documenta...*, р. 38.

²⁷ Свідерський Ю. Ю. *Боротьба...*, с. 112.

²⁸ *Historica Russiae Monumenta*. Ed. A. Turgenov. Petropoli 1841, т. 1, № 77.

прагнуло, з одного боку, тримати всіх християнських монархів та їх країни під своїм патронатом, а, з іншого боку, жорстке суперництво між католицькими державами, зокрема боротьба, яку вони вели за “австрійську спадщину”, примушувала курію орієнтуватися на той чи інший ворогуючий табір. І тут знаковим є те, що приблизно тоді ж в 1247 р. аналогічне розчарування бездіяльністю римської курії було в угорського короля Бели, який також не дочекався якоїсь реальної підтримки від папи²⁹.

В науковій літературі уявлення про прагнення Данила в 1247–1248 рр. створити разом із курією антимонольський союз виникли під впливом погляду М. Чубатого³⁰. Останній розглядаючи більш пізню інформацію Галицько-Волинського літопису про коронацію Данила, прийшов до висновку, що фрагмент літопису: “Древле бо того прислалъ къ нему пискупа Береньского и Каменецького, река ему: И приими венець королевьства. Он же в то время не приял бѣ, река: Рать татарская не престаеъ зле живущи с нами, то како могу прияти венець бес помощи твоей”, стосується кам’янецького єпископа Вільгельма, переговори з яким начебто відбулися у Романовича в 1248 р.

Проте згадка джерела про напружені відносини Данила та Василька з монголами дає підставу думати, що означені переговори відбулися десь в 1252 р., коли на східному кордоні держави Романовичів через ворожі дії монголів на чолі з Куремсою та його союзниками склалася вкрай напружена ситуація. Це дещо пізніше і викликало відому травневу (1253) буллу Інокентія із закликом проведення хрестового походу та відправлення на схід спеціального нунція Оппізо. Про переговори Данила саме у 1252 р. з єпископом Береньським і Каменецьким писав і М. П. Дашкевич³¹. Зазначимо, що однією з причин того, що Рим знову робить чергові кроки у своїй східноєвропейській політиці була активізація центральноєвропейської політики Данила на початку 50-х років.

Говорячи про ситуацію у тодішній Європі, необхідно звернути увагу, що тоді різко зростає активність папства, яке втручається в справи багатьох країн. Внаслідок цього в травні

²⁹ Грушевський М. С. *Історія України-Руси*. Львів 1905, т. 3, с. 71.

³⁰ Чубатий М. *Західна...*, с. 51; Пашуто В. Т. *Очерки...*, с. 254.

³¹ Дашкевич Н. П. *Переговори...*, с. 168-169.

1253 р. великопольські, куявські та малопольські князі визнали зверхність папи, а перед 1257 р. – сілезькі володарі. Для вирішення суперечок між князями Польщі курія організувала спеціальні синоди³². Тоді ж папство прагне поширити свій вплив на Русь та Литву. В 1251 р. за латинським обрядом хрестився Міндовг, який також був коронований. Посиленню папства сприяла смерть імператора Фрідріха II у 1250 р., а потім смуга анархії в Німеччині, що настала після недовгого правління його спадкоємця Конрада IV (помер в 1254 р.), яка тривала до 1273 р. і отримала назву “Велике безкоролів’я”.

Історія хрещення та коронації литовського князя Міндовга наочно показала складність політики римської курії, оскільки папі прийшлося в цьому питанні вступити в конфлікт з майже всіма головними представниками католицьких сил Прибалтики, які були противниками Міндовга. Коронація та хрещення литовського князя відбулися в дуже складний момент для його держави, коли вона була фактично оточена ворогами. Підтримка папи та лівонського магістра Андрія допомогла Міндовгу подолати кризову ситуацію. Тоді ж римська курія взяла під опіку володіння литовського правителя, тобто в умовах тодішньої війни з Романовичами вона фактично у духовному плані санкціонувала експансивні дії литовців на Русі³³.

На зламі 50-х років XIII ст. Данило Романович встановив контакти з північно-східними князями Русі. У 1250 р. до Рязані і Володимира Залеського здійснив подорож митрополит Кирило³⁴, який незадовго до того повернувся на Русь з Нікейської імперії³⁵. В 1251 р. князь Андрій Ярославич одружився з дочкою галицького володаря. Тодішнє піднесення князя Андрія, його незалежна політика, союз з Данилом досить швидко викликали відповідну реакцію з боку монголів. У 1252 р. його князівство було спустошене монгольським

³² *Historia Polski. Do połowy XV w.* Pod red. H. Lowmianskiego. Warszawa 1957, cz. 1, s. 400-401 (автори розділу – Ю. Бардах та Г. Лябуда).

³³ *Historica...*, № 82.

³⁴ Каргалов В. В. *Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники.* Москва 1967, с. 141.

³⁵ Жаворонков П. И. *Никеяская империя и княжества Древней Руси. Византийский временник.* Москва 1982, т. 43, с. 85.

військом хана Неврюя³⁶. Галицько-Волинський літопис свідчить, що в цей час Данило багато робив для організації відбудови та укріплення старих міст і заснування нових. До Волині та Галичини запрошено населення з інших країн і регіонів Русі (Чернігівщина, Київщина та ін.), які більше постраждали від монгольської навали. Важливим моментом розвитку краю було те, що стрижень політичного життя держави зміщується на північ, в Забужжя. Ще батько Данила Роман багато робив для зміцнення цього регіону. В 40-х роках Романовичі перенесли сюди столицю з Галича. Для цього побудували тут місто Холм з вельми потужними фортифікаційними спорудами. Важливу роль почав відігравати Львів – місто в північній частині Галичини, яке було побудоване в XII, а може і в XI ст., проте його значення різко зростає саме в післямонгольський час після розорення кочівниками Галича³⁷. Внутрішня розбудова Південно-Західної Русі, вдала дипломатична діяльність сприяли значному зміцненню Галицько-Волинської держави, яку зараз точніше було б називати Волинсько-Галицькою або Холмською державою.

На початку 50-х років знову посилюються сепаратистські настрої в Болохівській землі – прикордонній зоні в Побужжі. Місцевий воєвода Милій, який фактично став тут монгольським намісником, прагне, опершись на допомогу золотоординців, вийти з-під контролю Данила. На початку 1252 р. на підтримку Милія направляється орда Куремси, проте їй не вдалося добитися успіху. Саме складна ситуація на східному кордоні Галицько-Волинської держави, де активізувався хан Куремса, і змусила Данила відновити відносини з папою. М.П. Дашкевич і М.С. Грушевський доводять, що в цьому Романовичу сприяв угорський король Бела IV³⁸. Про це свідчить його лист до папи від 9 травня 1252 р.³⁹ Отже, ймовірно саме в цей час папська курія знову змінила свою орієнтацію на більш прихильну для Угорщини та держави Романовичів в питаннях боротьби за “австрійську спадщину”. Ці

³⁶ Лаврентьевская летопись. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Москва 1926–1928, т. 1, стб. 473.

³⁷ Котляр Н. Ф. *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв.* Киев 1985, с. 163-165.

³⁸ Дашкевич Н. П. *Переговоры...*, с. 169; Грушевський М. С. *Історія...*, т 3, с. 71.

³⁹ *Codex...* Budaе 1829, т. 4,1, р. 144.

контакти з папою Інокентієм і завершилися коронацією Данила в Дорогичині.

Західноєвропейські книжники задовго до офіційної коронації сприймали Данила як короля, тобто суверенним володарем своєї держави. Зокрема, “королем” він титулується в папських посланнях другої половини 40-х років, але на початку 50-х років у Римі вирішили здійснити справжню коронацію галицько-волинського правителя. В 1252 р. під час перебування Данила в Польщі до нього прийшли послы від папи з пропозицією і провести цю церемонію. Руський князь тоді відмовив їм під приводом, що інаугурація повинна відбутися в його державі⁴⁰. Саме про ці переговори і йдеться у літописі.

У травні 1253 р. папа Інокентій IV начебто оголосив хрестовий похід, але закликав до нього не шведів та німців, а країни Центральної Європи (Польща, Чехія, Моравія, Сербія, Помор'я). Проте правителі цих країн не мали бажання воювати з ординцями, до того ж вони перебували між собою в стані гострого протистояння. Тому заклик первосвященника виявився лише словесною декларацією. Разом з тим, ймовірно сам папа не тільки не міг організувати антимонгольську коаліцію, але і не дуже прагнув це робити. Тоді він та його найближчий союзник французький король Людовик IX, який незадовго до цього повернувся з єгипетського полону, прагнуть підготувати черговий хрестовий похід на Близький Схід. У боротьбі з мусульманським світом Інокентій та особливо Людовик сподівалися знайти підтримку у монголів. З цією метою до них французьким королем в 1252 р. була направлена місія на чолі з брабантським купцем Вільгельмом де Рубруком⁴¹. Головним для папської адміністрації було втягнути державу Романовичів у коло підконтрольних курії держав та створити умови для поступового проникнення в Східну Європу католицизму.

У цей же час активну діяльність в Польщі розпочинає спеціальний посланець папи абат Оппізо з Месани. Б. Я. Рамм та

⁴⁰ Ипатьевская летопись. ПСРЛ. Москва 1908, т. 2, стб. 826.

⁴¹ Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Пер. А.И. Малеина. Москва 1957.

М. Ф. Котляр вважають, що Оппізо був нунцієм в Пруссії та Лівонії⁴². Проте з польських рочників відомо, що саме цей релігійний діяч мав також певний досвід взаємин з польською світською та духовною верхівкою, оскільки, в 1246–1247 рр., за даними вказаних джерел, виконував у Польщі спеціальні доручення Інокентія⁴³. Повторно прибувши до Польщі в 1253 р., Оппізо, добре знаючи місцеву ситуацію, помітно впливав на політичні події в цій країні. “Великопольська хроніка” повідомляла, що саме тоді під патронатом папського нунція відбулася канонізація польського святого Станіслава⁴⁴. Науковці відзначають, що згода курії на цю канонізацію пояснюється особливою роллю, яка відводилася Римом польській церкві в процесі католицького наступу на схід⁴⁵. У другій половині 1253 р. папські послі на чолі з Оппізо прибули на Русь і передали Данилові папську грамоту з пропозицією прийняти королівську корону.

Про коронацію Данила згадує під 1253 р. Рочник Красиньських: “У рік Божий 1253 Данило князь Русі королем коронувався”⁴⁶. Польський історик церкви В. Абрагам прийшов до висновку, що Оппізо побував на Русі або у серпні-вересні або в грудні 1253 р.⁴⁷, проте реальний перебіг попередніх коронації подій того року (наприкінці серпня 1253 р. Данило зустрічався з Оппізо у Кракові!) свідчить, що церемонія могла відбутися тільки наприкінці року. Тому можна погодитися з думкою тих дослідників, які вважають, що ця подія відбулася найімовірніше в листопаді-грудні 1253 р.⁴⁸ Данило на початку переговорів з папським легатом і на цей раз відмовився від проведення церемонії, нагадавши про обіцянку папи організувати хрестовий похід проти монголів. На це папський посланець Оппізо запевнив князя, що така допомога буде. Данила, який не повірив в

⁴² Рамм Б. Я. *Папство...*, с. 169; Котляр М. Ф. Коментар до літопису. *Галицько-Волинський літопис. Дослідження, текст, коментар*. Київ 2002, с. 280.

⁴³ *Rocznik kapitulny krakowski. Monumenta Poloniae Historica*. Ed. A. Bielowski (далі – МРН). Lwów 1872, t. 2, s. 804; *Rocznik Sędziwoja. МРН*, t. 2, s. 877.

⁴⁴ “Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI–XII вв., Москва 1987, с. 168–170.

⁴⁵ *Historia Polski*, t. 1, cz. 1, s. 363 (автори розділу – Ю. Бардах і Г. Лябуда).

⁴⁶ *Rocznik Krasieńskich. МРН*, 1878, т. 3, р. 132.

⁴⁷ Abraham W. *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*. Lwów 1904, t. 1, s. 134.

⁴⁸ *Літопис Руський*. Київ 1989, с. 413.

чергові обіцянки папи, наполегливо переконували його мати Анна, а також союзники польські князі Болеслав і Земовит, з якими він в той час воював проти ятвягів: “Опиза же приде венець неся, обещаюся, яко: Помощь имети ти от папы. Оному же одинако не хотящу, и убеди его мати его, и Болеславъ, и Семовить, и бояре Лядьские, рекуще, дабы прияль бы венець”.

В ході подальших переговорів Оппізо пообіцяв від імені папи Інокентія зберігати православні обряди на Русі в обмін на підпорядкування руської церкви Риму. “Иекентин, – пише галицький книжник, – бо кльняше техъ хулящимъ веру грецкую правоверную, и хотящу ему сборъ творити о правой вере, о воединеньи церькви. Данило же прия от бога венець в городе Дорогычине”⁴⁹. Важливо відзначити, що Данило Романович під час коронації прагнув, щоб церемонія зберігала власне православне забарвлення, а тому на ній були присутні православні ієрархи, а королівські регалії Данило приймав як король Русі.

19 травня 1254 р. папа Інокентій звернувся до пруського архієпископа з пропозицією почати підготовку до хрестового походу проти монголів⁵⁰, але цей заклик не мав наслідків, як і попередній. Тому боротьбу з кочівниками Данило Романович продовжував без обіцяної курією допомоги. В 1254 р. він здійснив похід проти міст на правобережжі Дніпра, які підкорялися монголам. Це призвело в тому ж році до війни Данила з Куремсою, яка закінчилася перемогою галичан орієнтовно взимку 1254–1255 рр.⁵¹ Ймовірно, тоді ж цей правитель остаточно зрозумів, що всі контакти з Римом не мають перспектив для створення якоїсь антиординської коаліції. Необхідно також відзначити, що в 1253 р. відбулася переорієнтація політики курії у питанні про “австрійську спадщину”: папа Інокентій став активно підтримувати суперника Данила чеського князя Пшемисла-Отокара II, оскільки той допомагав хрестоносцям у Пруссії.

Новий папа Олександр IV (1254–1261) зайняв більш жорстку тактику щодо Русі, став більше підтримувати противників Романовичів. В березні 1255 р. він відмовився від обіцянок своїх попередників поширювати патронат “престолу святого Петра” на руські землі,

⁴⁹ ПСРЛ, т. 2, стб. 827.

⁵⁰ Чубатий М. Західна Україна..., с. 90-100.

⁵¹ ПСРЛ, т. 2, стб. 846.

почав намовляти литовського короля Міндовга напасти на володіння Данила⁵². Ймовірно, що це було обумовлено і погіршенням стосунків між двома східноєвропейськими правителями, де сторону литовського монарха зайняв папа Олександр. 13 лютого 1257 р. в своєму посланні до оломоуцького та вроцлавського єпископів папа Олександр звинуватив Данила, що він, незважаючи на “духовні і довгочасні благодіяння” римської курії, відмовився служити апостольському престолу. А наприкінці листа папа говорить про необхідність “використати проти цього короля (тобто Данила. – О. Г.) допомогу світської влади”, якщо згаданим єпископам не вдасться підкорити Данила⁵³. В квітні 1257 р. римська курія доручає своїм наближеним розпочати пропаганду хрестового походу проти Русі, обіцяючи його учасникам відпущення гріхів. Роком пізніше папа заборонив місіонерам вести пропаганду хрестового походу проти ворогів Данила – монголів⁵⁴.

Ймовірно, що на істотну корекцію східноєвропейської політики папства вплинуло й те, що саме в середині 50-х років монголи вели активний наступ проти мусульман. Зокрема, в 1258 р. їх війська на чолі з ханом Хулагу захопили Багдад, а через рік вийшли на східний берег Середземного моря. Хулагу в цьому наступові допомагали загони золотоординського хана Бату, а після його смерті – Берке⁵⁵.

Проте на зламі 50–60-х років відбувається чергова метаморфоза в політиці курії. Папа Олександр VI 25 січня 1260 р. закликає рицарів Тевтонського ордену до походу проти монголів і обіцяє їм всі руські землі, які вони під час походу завоюють. 21 березня та 8 квітня папа повторив цей заклик в листах до магістра хрестоносців Гартмуда фон Грюнбаха⁵⁶. Зміна ставлення папи до Золотої Орди, ймовірно, пов’язана із загальним погіршенням відносин Рима з монголами, оскільки курія зрозуміла, що монголи – представники новоутвореної держави Ільханів – на чолі з Хулагу не можуть бути надійними союзниками хрестоносців на Близькому Сході⁵⁷. Проте

⁵² Чубатий М. Західна Україна..., с. 101.

⁵³ Documenta..., р. 49-51.

⁵⁴ Магузова В. И., Назарова Е. Л. *Крестоносцы и Русь. Тексты, перевод, комментарии.* Москва 2002, с. 369.

⁵⁵ Егоров В. Л. *Историческая...*, с. 195-196.

⁵⁶ Магузова В. И., Назарова Е. Л. *Крестоносцы...*, с. 369.

⁵⁷ Guzman G. *Christian Europe...*, р. 233-234; Егоров В. Л. *Историческая...*, с. 196.

остання зміна східноєвропейської орієнтації курії не призвела до поліпшення її відносин з державою Романовичів. Папа Олександр VI і в центральноевропейській політиці продовжував підтримувати суперника угорського короля Белу IV та Данила Романовича чеського правителя Пшемисла Оттокара II. Останній, між іншим, в 1260 р. інформував понтифіка про свою перемогу біля міста Крессенбрун над угорським королем, якому на допомогу прийшов “Данило, король Русі” із загонами “рутенив та татар”⁵⁸.

Отже, всі спроби римських пап використати державу Данила для реалізації своєї східноєвропейської політики завершилися невдачею. Водночас і Романовичі з другої половини 50-х років XIII ст. вже не могли навіть мріяти про спільні бойові дії з західноєвропейськими військами під гаслом хрестоносного руху та під патронатом курії проти монголів. Наведений матеріал дає підстави думати, що специфічна і впродовж тривалого часу недоброзичлива політика папства щодо держави Романовичів не зазнала різкого загострення під впливом позиції папства щодо стосунків з католиками центральноевропейськими країнами – Угорщиною та Польщею. Останні діяли у своїй східноєвропейській політиці, виходячи з власних інтересів. Подальше дослідження теми про місце держави Романовичів у східноєвропейській політиці римської курії має йти у напрямку детального вивчення всіх напрямків зовнішньополітичної діяльності Галицько-Волинської держави, а також аналізу всіх аспектів релігійно-політичних дій папства в середині XIII ст.

⁵⁸ *Historica...*, t. № 5.

ДАНИЛО РОМАНОВИЧ ЯК ЛЮДИНА І ДЕРЖАВНИЙ ДІЯЧ

Політична кар'єра Данила Романовича Галицького продовжувалася 59 років, – при тому, що його життя перервалось у 63! Адже державну діяльність Данило розпочав у чотирирічному віці. З джерел відомо, що він був старшим сином волинського (з 1170 р.), потім галицько-волинського государя Романа-Бориса Мстиславича (бл. 1150–19.VI.1205 р.), народженого від Мстислава Ізяславича київського і волинського князя та доньки польського князя Болеслава III Кривоустого Агнешки¹.

Перш ніж спробувати подати стислу характеристику державної та воєнної діяльності князя Данила, зроблю застереження, як на мій погляд, вельми важливе. Коли відзначається ювілей, звичайно наводиться блиск на постать людини, яку ми вшановуємо. Малюється мертвий, офіційний образ, що не має нічого спільного з реальністю. А Данило Романович був з притаманними кожній людині достоїнствами і слабкостями: не завжди послідовний у своїх діях, довгі роки вагався, перш ніж рішуче придушив боярську опозицію, часом жорстокий до простих людей. Згадаймо хоч би страшне руйнування болохівських міст...

Та життєвий подвиг нашого князя був настільки високим, його внесок до історії – настільки грандіозним, що немає потреби приховувати негативних рис його вдачі або перебільшувати їх. Історики знають, що, приміром, М. Грушевський узагалі відмовляв Данилові у проведенні цілеспрямованої й зваженої політики, називаючи її короткозорою і хаотичною². Певна річ, з цими словами аж ніяк не можна погодитись. Також не варто впадати в іншу крайність – беззастережну ідеалізацію. Залишимо це дилетантам, котрі граються в історію, мов діти в ляльки.

¹ Baumgarten N. *Généalogie et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle*. Roma 1927, tabl. XI, № 4, 5, p. 48.

² Грушевський М. *Історія України-Руси*. Львів 1905, т. III, с. 90-92.

Головним й у більшості випадків єдиним джерелом до життєпису Данила Романовича є Галицько-Волинський літопис³. Власне, на мій погляд, він зовсім не є літописом у традиційному розумінні цього терміна. У Галицько-Волинському ізводі відсутні порічні статті і хронологічна сітка (та, що нанесена на берегах Іпатіївського списку, додана пізніше, можливо, у XIV, або навіть XV ст., і в абсолютній більшості випадків ті дати є хибними).

Галицько-Волинський ізвод є по своїй суті своєрідним зібранням світських повістей, присвячених життю і звершенням Романа Мстиславича і його нащадків-Романовичів. Він являє собою відверту і в багатьох місцях нестримну апологію своїх героїв, насамперед – прославлення їхньої важкої й тривалої боротьби проти великого галицького боярства, що з егоїстичних міркувань тягло Русь назад, до прірви удільної (феодалної) роздробленості⁴.

Тому при відтворенні історичного образу Данила Романовича історикові доводиться постійно пам'ятати про ідеалізацію його діяльності в Галицько-Волинському літописі. Існує чимало іноземних джерел до біографії нашого героя, однак їхня інформація значно поступається свідченням Галицько-Волинського ізводу.

Започатковане Романом Мстиславичем Галицько-Волинське князівство виявилось крихким державним утворенням. Він просто не встиг за роки свого короткого правління у Галичі придушити боярську опозицію і консолідувати князівство. Існували й суто об'єктивні суспільно-економічні причини слабкості державного організму Романового князівства. Його складові частини виявилися різними за структурою соціальними утвореннями. Якщо Волинське князівство за Романа було об'єднане, з сильною князівською владою і боярами, що в своїй масі підтримували государя, то Галицьке князівство за історично короткий час існування (початок 1140-х років – 1199 р.) не змогло стати централізованим. Його князі, починаючи від першого, Володимирка Володаревича, і закінчуючи останнім,

³ *Галицько-Волинський літопис*. Дослідження. Текст. Коментар. За ред. М. Ф. Котляра, Київ 2002.

⁴ Див. про це докладно: Котляр М.Ф. *Галицько-Волинський літопис...*, Київ 1993.

онуком Володимирка Володимиром, дуже і дуже залежали від великого боярства⁵.

Тому створене Романом Мстиславичем Галицько-Волинське князівство впродовж недовгих шести років свого існування трималося на силі й авторитеті великого князя і мусило неминуче розпастися по смерті свого засновника, що й швидко сталося в червні 1205 р.⁶ На довгих сорок років Галицько-Волинська Русь занурилася в безодню удільної роздробленості. Самостійну політичну діяльність Данило Романович розпочав у 18-літньому віці, раніше від імені неповнолітніх синів правила мати, княгиня Анна. У 1219 р. Данилові виповнилося 18 років, і він став княжити сам. Мати, вважаючи свою місію завершеною, тоді ж пішла до монастиря. Саме того року галицькі бояри, що більше всього на світі боялись повернення юного князя на галицький стіл, посприяли утвердженню в Галичі Мстислава Мстиславича Удатного з смоленської династії Ростиславичів⁷, швидко перетворивши його на безвільну іграшку у своїх руках. Данилові довелося на довгі десять років змиритися з тим, що на батьковому престолі сидить прийшлий князь. Але він був реалістом, уклав союз із Мстиславом, побравшись з його донькою Анною⁸.

Данило Романович відзначався сильним характером, цілеспрямованою вдачею. Вже його перші самостійні політичні кроки визначають головну мету його життя 20–30 рр. XIII ст.: відновлення Галицько-Волинського князівства. Розпочинає він з об'єднання Волинської землі, в чому йому допомагали великі бояри батька. Впродовж десяти років він поширює свою владу майже на всю Волинь, а кончина тестя Мстислава 1228 р. дозволила нашому героєві розпочати боротьбу за повернення галицької “полуотчини”.

Державотворча діяльність Данила Романовича проходила в 30-ті роки з труднощами й перемінним успіхом. Галицьке велике боярство, що володіло величезною економічною, політичною й військовою силою, постійно протиставляло Романовичам інших князів, котрі потурали боярству і не претендували на першість.

⁵ Котляр М. Ф. *Данило Галицький*. Київ 2002, с. 90-91.

⁶ *Галицько-Волинський літопис...*, с. 77 і далі (текст), 165–171 (коментар).

⁷ *Там само*, с. 82.

⁸ *Там само*.

Вся друга половина 30-х років минула у протистоянні між Данилом і боярською маріонеткою, чернігівським княжичем Ростиславом Михайловичем...

Не випадково приділено чимало уваги воєнним звершенням героя. Адже внутрішня і зовнішня політика в ті часи (як і набагато пізніше) реалізовувалася з допомогою військової сили. Та й літописці, виразники суспільної думки, вважають воїнську звитягу і вміння головною доброчесністю князя.

Лише 1238 р. старший Романович здолав суперника і бояр; як урочисто відзначив галицький книжник, “Данило же вниде въ градъ свой, ... и прия столь отца своего, и обличи побѣду, и постави на Немецькихъ вратехъ хоругвь свою”⁹. Однак перемога виявилася не остаточною. Адже на Сході вже здригалася земля під тупотінням тисяч і тисяч коней “тьмочисленного” монголо-татарського війська Батия.

Батиева навала принесла на Русь смерть, згарища і руйнування. Одним з її найгірших наслідків було послаблення центральної влади і відродження боярської фронди. З покори виїшла навіть частина завжди вірних Романовичам волинських бояр. Літописець емоційно і гнівно розповідає: “Бояре же галицьстии Данила княземъ себе называху, а сами всю землю дрѣжаху; Доброславъ же въкняжилъся бѣ и Судьичъ, поповъ внукъ, и грабляше всю землю, и въшедъ в Бакату, все Понизье прия безъ княжа повеления; Григориа же Васильевича себѣ горною страну Премышльскую мысляше одрѣжати; и бысть мятежъ великъ в земли и грабешъ отъ нихъ”¹⁰. Однак вороття до старого вже не могло бути. Данило Романович придушив боярську фронду, а влітку 1245 р. у великій битві під Ярославом здолав угорське військо, що привів боярський попихач Ростислав чернігівський¹¹. Так було відновлене Галицько-Волинське велике князівство.

Владнавши стосунки з Батием і не впустивши до князівства татарських баскаків, Данило Романович докладає величезних зусиль для об’єднання південноруських земель і збиття коаліції

⁹ Там само, с. 99.

¹⁰ Там само, с. 103.

¹¹ Там само, с. 106-108.

князів з метою скинення татарського ярма. Він шукає союзників на Русі та за її межами, однак не має в тому успіху. Гадаю, в основному цим можна пояснити прийняття Данилом королівського вінця від легата папи Інокентія IV в Дорогичині восени 1253 р.¹² Проте папа так і не надав обіцяної ним допомоги князеві. Данило власними силами воює з татарським військом Куремси і не раз перемагає його.

Великий князь галицько-волинський по відновленні батьківського князівства активізував свою зовнішню політику. Якщо раніше вона обмежувалася стосунками з Польщею, Угорщиною і Литвою, то з початком 1250-х років Данило втручається до великої європейської політики. У 1252 р. на заклик угорського короля Бели IV він бере участь у змаганнях за австрійську спадщину. Того ж року князь одружує свого сина Романа з небогою загиблого австрійського герцога Фрідріха Бабенсберга Гертрудою. Так Роман став герцогом Австрії. Але ненадовго. Він зазнав поразки у боротьбі з іншим претендентом на спадщину Бабенсберга, чеським королевичем Оттокар-Пшемислом. Бела IV зрадив Романа і не допоміг йому¹³.

Попри невдачу в оволодінні австрійською короною, ця акція Данила Романовича малює його політиком великої уяви і великого масштабу. Не виключено, що він задумував об'єднати Галицько-Волинське князівство з Австрійським герцогством в одну з найбільших держав середньовічного світу. Попри невірність угорського короля існувала й об'єктивна причина цієї невдачі: Галицько-Волинське князівство не мало спільного кордону з Австрією, а це позбавляло Данила можливості дійово підтримати сина, коли тому довелося відбиватися від чеського королевича.

У всі часи зовнішня політика проводилася з опорою на військову потугу, а вдалі воєнні операції забезпечували успіх мирних переговорів. Данило добре це розумів, що впливає з його діяльності як реформатора війська і полководця. Він створив професійну піхоту, яку літописець називає "пешцями". Вона складалася в основному з "мужів градських", була важко-

¹² Там само, с. 116.

¹³ Там само, с. 114-115, 119-120.

озброєною і забезпечила князеві перемоги в усіх виграних ним битвах, насамперед у битві під Ярославом 1245 р.¹⁴

Історики, що в своїх працях торкалися військової справи Галицько-Волинської Русі, одноголосно відзначали, що в основі війська Данила була зовсім не кінна дружина, а численна, добре озброєна і навчена, піхота. А. М. Кіричников, чи не головний знавець давньоруської військової справи, наголошував на тому, що Галицько-Волинський літопис “підкреслює підвищення ролі піхоти, що бере участь у бою на рівних правах з кіннотою, а іноді й визначає результат битви. Показово, що активізація піхотинців відбулася в Галицько-Волинському князівстві приблизно на п’ятдесят років раніше того часу, коли їх брати по класу – піші ткачі, ковалі й шкіряники бельгійських міст і селяни швейцарських кантонів – уперше завдали нищівних поразок рицарській кінноті”¹⁵.

І кіннота й піхота Данила була озброєна за останнім словом європейського військового мистецтва. Кінні дружинники одягнені в панцирі (“доспех”), тоді як всюди на Русі головним захистом воїна вважалася кольчуга. Особливо велике значення у війську Данила мали арбалетники, яких теж не зустрічалося більше на Русі. Вони завдавали великих втрат ворожому війську, оскільки їхні короткі залізні стріли за кілька десятків метрів пробивали щити й панцирі. Кіннота була захищена шкіряними латами – і вершники і коні¹⁶. З таким добрим військом Данило Романович здобув свої головні перемоги, насамперед у битвах з угорським і польським військами.

В одній з найбільших у XIII ст. битві з угорським військом, польськими і боярськими загонами, що планували посадити на галицький престол чернігівського княжича Ростислава, Данило показав себе обдарованим полководцем і хоробрим воїном. Він свідомо послабив центр, заманив ворогів у мішок і зав’язав його, а потім вдарив по головній силі ворога – рицарському полку угорського воєводи Фільнія¹⁷. Остаточна перемога забезпечила не лише державну незалежність Галицько-Волинського князів-

¹⁴ Там само, с. 107-108.

¹⁵ Кирпичников А. Н. *Военное дело на Руси в XIII–XV вв.* Ленинград 1976, с. 7.

¹⁶ *Галицько-Волинський літопис...*, с. 112.

¹⁷ Там само, с. 108.

ства, а й торжество князя над супротивними боярами, ватажки яких були страчені на горло. Для 1245–1264 рр. історики мають всі підстави говорити про державу Данила Романовича.

Військо Данила було добре споряджене облоговими і металевими машинами: катапультами, балістами, таранами, облоговими вежами тощо. Завдяки цьому йому щастило здобувати штурмом добре укріплені фортеці. Так, навесні 1238 р. князь швидко заволодів сильно фортифікованим Дорогичином, у якому засів загін добжинських рицарів. А 1243 р., коли поляки напали на Волинь, “Данииль князь со Василкомъ братомъ совокупиша силу свою, [и] повелѣста престоити праща, иные сосуды на взятие града, и пойдоста на градъ Люблинь; единого дне быста подъ градомъ Холмомъ, со всѣми вои [и]пращами. Мечущимъ же пращамъ и стреламъ яко же дождю идуща на градъ ихъ, и увидѣвши ляхове, яко крепчии брань руская належить, начаша просити милости получитьи”¹⁸.

Каменеметальну артилерію використовували не лише для штурму, а й для облоги міст. 1259 р. велике татарське військо на чолі з Бурундаєм підійшло до Холма, збудованого й укріпленого Данилом Романовичем наприкінці 30-х років. “И городъ же затворенъ бысть, ... и не успѣше в него ничто же, – з гордістю нотує галицький книжник, – бяху бо въ немъ бояри добрии и люди добрии, и утвержение города крѣпко пороки и самострѣлы”¹⁹.

Кінець життя Данила Романовича був сумним. 1258 р. йому довелося підкоритися татарському воєводі Бурундаю, що мав набагато сильніше й численніше військо, ніж галицько-волинське. А далі – зруйнувати укріплення своїх міст і фортець, позбавивши їх захисту. Останні роки життя князь хворів, послабшав зір. Помер він 1264 р. у своєму улюбленому місті Холмі. Волинський книжник відгукнувся на кончину Данила коротким і схвильованим панегіриком-похвалою, в якому звеличував його за хоробрість, мудрість, доброту, ніжну любов до брата Василька (що в суворі феодальні часи траплялося рідко): “Съй же король Данило князь добрый и хоробрый и мудрый,

¹⁸ Там само, с. 105.

¹⁹ Там само, с. 124.

създа города многы, и церкви постави, и украси я различными красотами; бяше бо братолюбиемъ светяся съ братомъ своимъ Василкомъ; съ Данило бяше вторый по Соломонѣ”²⁰.

По смерті Данила Галицько-Волинське князівство розпалося. Більшу частину земель взяли собі його сини Лев, Шварно і Мстислав. Василько обмежився невеликою частиною Волині із стольним градом Володимиром. Він не зміг (чи не схотів, хто знає) очолити Галицько-Волинське велике князівство. Аж до кінця століття не було згоди між Романовичами. Лише у XIV ст. Галицько-Волинське князівство часами бувало об’єднаним, та йому було далеко до сильної держави Данила.

Історики різних шкіл і напрямків звичайно високо оцінювали історичну постать Данила Романовича, його державну, дипломатичну і воєнну діяльність, внесок до загальноруської та європейської історії. Його величезною заслугою була невтомна і послідовна боротьба за згуртування давньоруських земель для відсічі іноземним поневолювачам. Данило продемонстрував усьому світові можливість успішної боротьби з монголо-татарськими загарбниками, не раз громивши орду татарського полководця Куремси. І не вина, а біда князя полягала в тому, що тоді не склалося необхідних умов для скинення ворожого ярма.

²⁰ Там само, с. 128.

КТО ПОМОГАЛ БОРИСУ КАЛМАНОВИЧУ В 1132 г. В ЕГО БОРЬБЕ ЗА ВЕНГЕРСКИЙ ПРЕСТОЛ С БЕЛОЙ II?

Венгерский хроникальный свод XIV в., повествуя о событиях, произошедших накануне битвы армий венгерского короля Белы II с его двоюродным братом и соперником Борисом Калмановичем на р. Шайо, упоминает не названного по имени русского князя, которого знать королевства Венгрии сумела убедить в том, что Борис родился от прелюбодеяния и потому не имеет никаких прав на корону св. Иштвана¹.

Исследователи спорят по поводу того, кто из русских князей прибыл на помощь Борису. В качестве вероятных кандидатур на эту роль назывались галицкий князь Владимир Володаревич (Н. Карамзин, Д. Зубрицкий, И. Шараневич²) и тогдашний волынский князь Андрей Добрый (М. Фонт, Ф. Макк³). Выдвигались также гипотезы, что никто из Рюриковичей не был с Борисом на р. Шайо в 1132 г., а туда пришли русские отряды во главе с воеводами (С. Розанов⁴) или вообще отдельные русские добровольцы (Б. Хоман⁵).

Точка зрения о том, что Борису помогал в борьбе с Белой II Владимир Володаревич, является чисто умозрительной. Она основана, во-первых, на явном преувеличении роли и значения этого князя, который в то время владел небольшой волостью с

¹ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. Ed. A. Domanovsky. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae Gestarum. Edendo operi praefuit E. Szentpétery* (далее – SRH). Budapestini 1937, vol. 1, p. 451.

² Карамзин Н. М. *История государства Российского*. Москва 1991, т. 2-3, с. 115; Зубрицкий Д. *История древнего Галицко-Русского княжества*. Львов 1852, с. 55; Шараневич И. *История Галицко-Владимирской Руси*, Львов 1863, с. 37.

³ Font M. *Magyar-orosz politikai kapcsolatok a 12. században (1118–1199)*. *Aetas*. 1995, sz. 3, old. 56 (в русском переводе: Фонт М. Венгерско-русские политические связи в XII веке (1118–1199 гг.). *Центральноевропейские исследования*, вып. 2, с. 91); Makk F. *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, 1996, k. 2, old. 1 75.

⁴ Розанов С. П. Евфимия Владимировна и Борис Коломанович. Из европейской политики XII в. *Известия АН. 7-я серия: Отделение общественных наук*. 1930, № 9, с. 654.

⁵ Hóman B., Szekfü G. *Magyar történet*. Budapest 1941, kiad. 7, k. 1, old 367.

центром в Звенигороде, а во-вторых, на рассуждениях по поводу политического непостоянства Владимира Володаревича, ярко проявившегося в более поздний период, когда он, объединив в своих руках все владения Володаревичей и Васильковичей, мог на равных бороться с киевскими князьями за преобладание в южной Руси.

Поскольку Борис был внуком Мономаха, каждый из сыновей Владимира Всеволодича был ему родным дядей по матери (“уем”). При этом первые 14 лет после смерти отца Мономаховичи являлись формальными лидерами рода Рюриковичей, находясь на киевском княжении. Однако до 1131 г. в Венгрии правил вполне законный государь Иштван II – старший брат Бориса, поэтому у Мстислава Владимировича не было обоснованного повода для вторжения в Венгрию.

В 1132 г., когда Борис Калманович предпринял первую попытку захвата власти в Венгрии, произошла смена князя в Киеве. 15 апреля ушел из жизни Мстислав Великий, а уже через два дня его место занял Ярополк Владимирович⁶. В то время была еще жива и, скорее всего, находилась в Киеве или в Киевском княжестве их сестра Евфимия, которая вполне могла помогать сыну в поисках военных сил на Руси, общаясь со своими братьями. По мнению Г. Корзухиной, поддержанному П. Толочко, двор Бориса Калмановича мог находиться в районе улицы Рейтарской дореволюционного Киева, где в 1876 г. в усадьбе Чайковского был обнаружен клад, среди вещей которого оказались две чаши иностранного происхождения⁷.

В стане Мономаховичей в то время не было единства. Вскоре после прихода Ярополка на киевское княжение ему пришлось выяснять отношения с младшим братом – суздальским князем Юрием Долгоруким, попытавшимся поставить под свой контроль Переяславль⁸. В связи с этим мы должны исключить обоих названных князей из списка тех, кто мог прийти на помощь Борису в 1132 г. Представляется маловероятным, чтобы в

⁶ Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей* (далее – ПСРЛ). Москва 1998, т. 2, стб. 294.

⁷ Корзухина Г. Ф. *Русские клады*. Москва–Ленинград 1954, с. 117; Толочко П. П. *Древний Киев*. Киев 1983, с. 198.

⁸ Лаврентьевская летопись. ПСРЛ. Москва 1997, т. 1, стб. 301-302; т. 2, стб. 295.

роли союзника Бориса Калмановича выступил их брат Вячеслав Владимирович, который был в то время занят обменом столов в Турове и Пинске на переяславское княжение⁹.

В. Кучкин, полемизируя с А. Назаренко по вопросу о том, сколько жен было у Владимира Мономаха и каких детей родила ему каждая из них, отмечает, что между последним ребенком, родившимся у Владимира от первой жены Гиты (скорее всего, это был Вячеслав), и первым ребенком, рожденным его неизвестной по имени второй супругой (скорее всего, это был Юрий) прошло 15–17 лет¹⁰.

В связи с этим, потомство Мономаха четко разделялось на две группы, внутри которых, естественно, были более тесные родственные связи, чем между представителями разных групп. Учитывая это, можно с большой долей уверенности предположить, что князя, выступившего в 1132 г. на помощь Борису Калмановичу, следует искать среди родных, а не сводных братьев его матери. Их, как считают А. Назаренко и В. Кучкин, было трое – Юрий, Роман и Андрей¹¹. Как указывалось выше, Юрий не мог оказать помощь племяннику в рассматриваемое время. Что касается Романа, то его к тому времени уже давно не было в живых: он умер 6 января 1119 г.¹²

Таким образом, наиболее вероятным князем, пришедшим на помощь Борису Калмановичу на р. Шайо, остается тогдашний волынский князь Андрей Владимирович Добрый – младший из родных братьев Борисовой матери. Нахождение его волости на границе с Польшей и близ границы с Венгрией, а также враждебное отношение в то время союзного Беле II Владимира Володаревича к сыновьям Владимира Мономаха могли побудить Андрея выступить в поход против венгерского короля. Андрей Владимирович находился на волынском княжении с 1119 г. Непосредственное соседство волости Андрея с Польшей и

⁹ Там же, т. 2, стб. 302.

¹⁰ Кучкин В. А. Чудо св. Пантелеймона и семейные дела Владимира Мономаха. *Россия в средние века и новое время. Сб. статей к 70-летию члена-корр. РАН Л. В. Милова*. Москва 1999, с. 60.

¹¹ Назаренко А. В. Неизвестный эпизод из жизни Мстислава Великого. *Отечественная история*. Москва 1993, № 2, с. 69; Кучкин В. А. *Чудо...*, с. 56.

¹² *ПСРЛ*, т. 2, стб. 285.

отсутствие сведений источников о том, что у этого князя были конфликты с Болеславом III Кривоустым, позволяют предположить, что между ними сложились добрососедские отношения. Названный польский князь, как известно, оставался во враждебных отношениях с Венгрией с 1126 или 1127 г., когда венгерский король Иштван II неожиданно вторгся на территорию Польши, чтобы не допустить оказания Болеславом III военной помощи Ростиславу Володаревичу¹³.

Перемены в политической жизни после прихода к власти в Киеве Ярополка Владимировича, не коснулись Андрея. До 1134 или 1135 г. он занимал волынский стол, не участвуя в междукняжеских конфликтах. В отличие от Владимира Володаревича, чьи неутомимость и коварство отмечает также и польский хронист Винцентий Кадлубек¹⁴, Андрей Владимирович, скорее всего, был князем более спокойным и не склонным к организации военных авантюр. Вплоть до смерти в 1139 г. старшего брата Ярополка он, по свидетельству летописей, выполнял волю старшего брата, помогая ему бороться с попытками Юрия переделить “отчины” на юге Руси¹⁵. Однако Андрей дал отпор попыткам утвердившегося в Киеве в 1139 г. Всеволода Ольговича перевести его из Переяславля на княжение в Курск, бывший в то время центром второстепенного удела¹⁶, и умер переяславским князем в 1142 г.¹⁷

Исходя из этого можно предположить, что Андрей Добрый строго придерживался норм междукняжеской морали, разделяя сложившиеся в роде Рюриковичей представления о княжеской чести и справедливости. Поэтому вполне возможно, что представители партии Алмоша могли убедить его какими-либо вескими аргументами, касающимися незаконнорожденности Бориса или в законности избрания Белы II на престол, представив

¹³ Об этом походе сообщает Венгерский хроникальный свод в главах 153 и 155. См.: *SRH*, vol. 1, p. 434, 439.

¹⁴ *Magistri Vincentii Chronicon Polonorum*. Ed. A. Bielowski. *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, 1872, т. 2, p. 354.

¹⁵ *ПСРЛ*, т. 1, стб. 303-306; т. 2, стб. 295, 297, 298.

¹⁶ *Там же*, т. 1, стб. 307; т. 2, стб. 305.

¹⁷ *Там же*, т. 1, стб. 309; т. 2, стб. 309. О датировке события см.: Бережков Н. Г. *Хронология русского летописания*. Москва 1963, с. 139.

бежавшую к Борису звать изгоями, отвернутыми венгерским обществом.

Мнение о том, что в 1132 г. “в войско Болеслава III и Бориса могли прибыть отряды из Владимира-Волынского”, неоднократно высказывала в своих работах М. Фонт¹⁸. При этом, указывая на то, что Андрей Владимирович был дядей Бориса, исследовательница также приводит второй аргумент в пользу этой точки зрения – “политическая практика Галича, которая учитывала оппозицию Киева и Волыни”¹⁹. Таким образом, М. Фонт видит в событиях, связанных с попытками возведения на венгерский престол Бориса Калмановича, в том числе и отражение междукняжеской борьбы за юго-западную Русь, шедшей в первой половине XII в. между Мономаховичами и потомками Ростислава Владимировича. Единственным недостатком этой точки зрения является преувеличение роли Галича, который в 1132 г. еще не был крупным княжеским центром.

Таким образом, наиболее вероятным князем, пришедшим в 1132 г. со своей дружиной в Венгрию на помощь Борису Калмановичу, является волынский князь Андрей Владимирович Добрый. Однако эта гипотеза вряд ли когда-нибудь найдет прочное обоснование в источниках.

¹⁸ Font M. *A XII. századi orosz-magyar kapcsolatok kérdéséhez. Kézírtos bölcsész-doctori disszertáció.* Szeged 1979, 63 old.; *Eadem. Fattyú volt-e Borisz?* 25 old.; *Eadem. Magyar-orosz politikai kapcsolatok...* 56 old. (в русском переводе: Фонт М. Венгерско-русские политические связи..., с. 91).

¹⁹ *Фонт М.* Венгерско-русские политические связи..., с. 91.

“ЖИТИЕ” ДАНИИЛА РОМАНОВИЧА

В заглавии отражено научную гипотезу о том, что в XIII веке существовало житие великого князя Даниила Романовича. Исследователь делает попытку доказать существование предположенного произведения. Исходным пунктом является факт, что в Ипатьевской летописи не во всех списках дается хронологическая сеть, а только в Ипатьевском списке Ипатьевской летописи. В остальных читается сводный рассказ без раздробления по годам. По установлению Н. Бережкова, текст Ипатьевского списка был раздроблен вследствие деятельности компилятора начала XIV века, проделавшего эту работу с рядом ошибок¹.

Галицко-Волынская летопись (ГВЛ) является третью Ипатьевского свода. Вслед за первыми частями, сходными с текстом Повести временных лет (ПВЛ) и Киевской летописи (КЛ) конца XII века, текст ГВЛ начинается формально с 1201 года (на самом деле с 1205 г.) по 1292 г. (на самом деле по 1289 г.) В КЛ и ГВЛ рассказывается о событиях, происшедших в основном в южной и юго-западной Руси, поэтому Ипатьевская летопись и сходные с ней летописи представляют собой особую группу в древнерусском летописании. В эту группу входят сама Ипатьевская летопись начала XV века, Хлебниковская летопись начала XVI века, Погодинская летопись конца 1621 г., более поздняя Ермолаевская и позднейший Краковский список XVIII века. Древнейших два списка близки друг к другу общим прототипом начала XIV века. ГВЛ в Ипатьевском и Хлебниковском списках расходятся тем, что текст Ипатьевского списка разделен по годам, а в Хлебниковском списке дается сплошной текст. Деление текста по годам сделано вероятно компилятором начала XIV века. Первый год ГВЛ 1201 г., примыкающий непосредственно к тексту КЛ, передает события 1205 г., а последний по датировке 1292 – со-

¹ Бережков. Н. Г. Хронология русского летописания. Москва 1963. О ГВЛ см. напр. Фонт М. Галицко-Волынская летопись как источник венгерской истории. *Studia Slavica Savariensia*. Szombathely 1993, t. 2, old. 123-129 (с литературой); Font M. II András orosz politikája és hadjáratai. *Századok*, 1991, t. 125, old. 107-144.

бытия 1289 г. Поскольку хронологическая сеть не принадлежит перу очевидца, в ней наблюдаются неточности, порой ошибки. Всё это установлено благодаря исследованиям М. Грушевского². Сама ГВЛ состоит из двух частей, Галицкой и Волынской, и обе состоят из нескольких сводов. По отношению ко времени, месту и авторам разных сводов существуют несколько разных гипотез³, более известные из них А. Генсьорского и В. Пашуто. Установление времени возникновения отдельных сводов, их авторов требует сопоставления разных летописей. Но в случае Ипатьевской это весьма проблематично, ибо Ипатьевская группа летописей уникальна. Среди исследователей В. Пашуто высказал своеобразное мнение, по которому КЛ продолжалась до 1238 г. Лишь по внешности сходна с В. Пашуто позиция А. Генсьорского, который установил стилистическое изменение текста с середины 1230 г. В случае гипотез В. Пашуто и А. Генсьорского указывается и на место и возможного автора данных сводов. Кроме В. Пашуто и А. Генсьорского, высказали свои позиции и другие авторы, большинство которых считают, что рубеж между Галицкой и Волынской части приходится на 1260-е гг.

В Галицкой части выделяются следующие темы:⁴

- 1) события жизни князя Даниила (и Василько),
- 2) деятельность черниговских князей в Галичине,
- 3) народы соседней степи и связанный с ними князь Мстислав Удалой,
- 4) борьба с татарами,
- 5) борьба с литовскими племенами, чаще всего ятвягами.

Перечисленные пять типов событий смешиваются друг с другом вследствие деятельности компиляторов. Например:

² Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка* (далі – ЗНТШ). Львів 1901, т. 41, с. 1-72.

³ См. об этом подробно: Font M. II András..., old. 114-115.

⁴ О литературной и культурной оценке текста см.: Фоналка М. Следы половецкого эпоса в Галицкой летописи. *Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae (Annales)*. Debrecen 1991, t. 25, old. 107-112; Она же: *Афоризмы в Галицко-Волынской летописи. Annales*. Debrecen 1993, t. 26, old. 69-74; Она же: *A Halics-volhíntai Evkönyv művelődéstörténeti vonatkozásai*. (манускрипт). Debrecen 1999.

– Черниговские события помещены в тексте в начале 1210-х гг., когда черниговские князья пытались добыть себе волости в Галицкой земле. Их стремления закончились необычно: в 1211 г. все четверо были казнены (повешены) боярами.

– Черниговские известия появились в 1230-х гг. при описании бегства князя Михаила⁵ и сына Ростислава в Венгрию от татар.

– После 1242 г. оба вернулись домой, но Михаил не был готовым приспособиться к татарским обычаям и за это заплатил жизнью. Ростислав опять бежал в Венгрию.

– Борьба с татарами не раз была темой летописных статей: битва на Калке (ошибочно датирована 1224 г. вместо 1223 г.), потом нападения 1237/38 и 1240 гг.⁶

Мы согласны с авторами, которые установили существование рубежа между галицкой и волынской частями ГВЛ в 1260-е гг. Однако, по нашему мнению, ее нельзя отнести к более раннему времени, чем 1264 г.⁷; описание последних лет жизни Даниила и похвала ему представляют собой неразделимый от предыдущих рассказ. После сообщения о смерти Даниила текст ГВЛ значительно изменяется: в 1265 г. идет речь о сыне Даниила, Шварне⁸; текст о событиях 1266 года состоит всего из несколько предложений⁹, 1267 и 1269 годы являются “пустыми” а между ними под 1268 г. очень обширно излагаются литовские события¹⁰. Начиная с 1270 г., преобладают волынские известия, хотя сначала лишь в краткой форме (*annales*-тексты)¹¹. По нашему мнению, переход к Волынскому своду приходится на время смерти Даниила. Очевидно, что центральной фигурой Галицкой

⁵ Dimnik M. *Mikhail, Prince of Chernigov and Grand prince of Kiev 1224–1246*. Toronto 1981.

⁶ Грушевський М. Хронологія..., с. 19.

⁷ *Полное собрание русских летописей* (в дальнейшем – *ПСРЛ*). Москва 1962, т. 2, стб. 862.

⁸ *Там же*, стб. 863.

⁹ *Там же*.

¹⁰ *Там же*, стб. 869.

¹¹ По отношению к 1270–72 гг. см.: *Там же*, стб. 869-871.

летописи является князь Даниил¹². Важнейшие этапы его жизненного пути можно суммировать следующим образом¹³:

Его отцом был Роман Мстиславич, объединивший Галицкое и Волынское княжества в одно целое и тем самым создал один из крупных центров Киевской Руси. Объединённое состояние Галицко-Волынской Руси было кратковременным, смерть Романа в битве под Завихостом в 1205 г. положила ему конец. В это время Даниилу было четыре, брату Василько всего два года. По мнению летописца и по обычаям западных соседей малолетние братья “пользовались правом” наследства¹⁴. Это послужило поводом для поддержки двух малолетних князей и тем самым для вмешательства в галицкие дела со стороны Польши (Лешко Белый), Венгрии (Андраш) и некоторых боярских группировок. Даниил только в 1218 г. достигнув совершеннолетия, укрепился в своей волости¹⁵, Берестьи. С этого времени он вел самостоятельную политику. С 1218 по 1238 г. ему удалось “собрать” отчину, т.е. всю территорию, которой владел Роман Мстиславич. Но Даниил достиг и больших успехов: к 1238 г. он овладел также Киевом¹⁶. Все успехи Даниила были сведены на нет татарами, и в 1240-ые гг. снова наступила анархия¹⁷.

¹² О нем см. Пашуто В. Т. Даниил Галицкий. *Исторический журнал*. 1943, № 3-4, с. 37-44.; Lammich M. *Fürstenbiographien des 13. Jh. in den russischen Chroniken*. Köln 1973; Котляр Н. Ф. *Данило Галицький*. Київ 1979.; *Історія України*. Київ 1997, с. 50-54.

¹³ На основе Ипатьевской летописи. *ПСРЛ*, т. 2.

¹⁴ В Киевской Руси не было общепринятого права наследования княжения. Было принято ссылаться на старшинство, однако наблюдается стремление к первородству. В данном случае летописец подчеркивает первородство, что выражает лишь авторскую позицию. О признании власти малолетних князей нет ни одного примера на Руси в XI–XIII вв. См. об этом: Font M. A kijevi (nagy) fejedelmi hatalom jellegeröl. *Aetas*. 1999, t. 3, old. 22-33. [Фонт М. О характере (велико)княжеской власти на Руси].

¹⁵ Термин *волость* не обозначает земельное владение, а выражает территорию, с которой князь собирал дань. См. об этом: Font M. Oroszország, Ukrajna, Rusz. Budapest 1998, old. 81.

¹⁶ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 782-783.

¹⁷ Как черниговские князья, Михаил и его сын Ростислав, так и Даниил бежал в Венгрию, см.: *ПСРЛ*, т. 2, стб. 785-786.

К концу 1240-х гг. анархия Даниилом была преодолена, он также препятствовал венгерской экспансии¹⁸. Начиная с 1250-х гг., пришлось считаться снова с татарами: Даниил ездил в Орду, вследствие чего был вынужден снести главные крепости княжества¹⁹. Даниил заключил мир с венгерским королем: его сын, Лев женился на дочери Белы, Констанции. Заключение мира с венграми способствовало улучшению отношений с Польшей, так как одна из дочерей Белы была замужем за Болеславом Стыдливым. Другой сын Даниила, Роман женился на Гертруде Бабенберг, и вместе с отцом принимал участие в борьбе за бабенбергское наследство²⁰. Союз с татарами Даниил считал лишь тактическим шагом, он пытался получить военную помощь с запада²¹. С этой целью принял корону от римского папы, Иннокентия IV в 1253 г.²² и выразил согласие принять церковную унию²³. Данным обстоятельством объясняется необычный на русской земле королевский титул (гех).

Эпизоды жизни Даниила в Галицкой летописи различны по объёму и происхождению. Известия о детстве, по всей вероятности, являются позднейшими вставками: они не только коротки, но и неправильно датированы. Имеются и посредственные доказательства этому. Например:

• Под 1224 (в самом деле 1223) рассказывается о том, что Даниилу было 19 лет²⁴. Однако по смерти отца (в 1205 г.) он был четырёхлетним ребёнком²⁵, значит родился в 1201 году. Поэтому в 1223 г. ему было уже 22 года.

¹⁸ Последний поход венгров на Галичину датируется в венгерской исторической литературе по летописным данным 1245 и 1249 г. Нечёткость датировки распространялась после перевода Ходинки, хотя уже Грушевский установил, что битва произошла летом 1245 г. Анализ летописного текста ясно показывает, что известия под 1245 и под 1249 представляют одно целое, разделены вследствие позднейшей вставки литовских событий 1246–1248 гг.

¹⁹ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 807.

²⁰ Senga T. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett "tatár-levele". *Századok*, 1987, t. 121, old. 584-611.

²¹ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 813-814.

²² *Там же*, стб. 821-822.

²³ *Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia*. Romae 1953, t. 1, s. 28-45.

²⁴ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 744.

²⁵ *Там же*, стб. 717.

• В 1208 г. написано о Данииле (без точного указания на его возраст), что он был малым, когда его изгоняли из Галича²⁶.

• Под 1211 г. (правильно: 1209 г.) говорится, что, несмотря на молодость, он уже сел на коня²⁷. “Даниилу же тогда дѣтѣку сущю, якоже можахше на конѣ ѣздити”. Нетрудно это считать правдой относительно к ребенку лет десяти.

• Когда Даниил попал на венгерский королевский двор, по мнению хрониста его хотели женить на дочери короля (Андраша II), так как у него не было сыновей²⁸. Это неточно, ведь старший сын Андраша II, Бела родился в 1206 г.²⁹

В раннем по хронологии тексте заметны и другие вставки:

• Под 1207 сообщается о том, что Елизавету, дочь короля отправили в Тюрингию (правильно в 1211!), и “ныне” (т.е. во время написания текста) она уже считается святой³⁰. Эту часть было невозможно написать раньше 1234 г., когда Елизавету причислили к лику святых.

• Сообщение об убийстве королевы Гертруды помещено также ошибочно, под 1210 г., вместо 1213 г.³¹

• Неточно датируется и бегство братьев венгерской королевы в Венгрию: 1207 г. вместо 1208 г.³²

О более позднем дроблении летописного текста на годы свидетельствуют и части, когда вместо событий данного года компилятор поместил “информацию”: “ничего не было” (“не бысть ничто же”) или “была тишина” (“бысть тишина”). Данные места в летописи: 1214 г.³³, 1216 г.³⁴, 1218 г.³⁵, 1220 г.³⁶, 1222 г.³⁷ и 1239 г.³⁸, 1242 г.³⁹, 1244 г.⁴⁰ Полностью пропал 1236 г., после 1235 г.

²⁶ Там же, стб. 727.

²⁷ Там же, стб. 730.

²⁸ Там же, стб. 723.

²⁹ Kristó G., Makk F. *Az Árpád-ház uralkodói*. Budapest 1996, old. 246.

³⁰ ПСРЛ, т. 2, стб. 723.

³¹ Там же, стб. 729.

³² Там же, стб. 723.

³³ Там же, стб. 735: “бысть тишина”.

³⁴ Там же, стб. 736: “не бысть ничто же”.

³⁵ Там же, стб. 737: “тишина бысть”.

³⁶ Там же, стб. 738: “не бысть ничто же”.

³⁷ Там же, стб. 739: “не бысть ничто же”.

³⁸ Там же, стб. 784: лишь год укажен.

³⁹ Там же, стб. 794: “не бысть ничтоже”.

⁴⁰ Там же, стб. 794: “не бысть ничто же”.

следует сразу 1237 г.⁴¹ О событиях жизни Даниила рассказывается подробно, начиная с 1220-х гг. Между годами 1244–64 повествование распространяется и на такие подробности, которые делают возможным предположение о деятельности автора-современника из княжеской среды. Симпатия автора на стороне Даниила; авторская позиция даже пристрастна к нему. Предположение В. Пашуто и А. Генсьорского совпадает в том, что оба считают летописцем холмского епископа Ивана, поскольку он достиг высокого сана, благодаря основанию Даниилом новой епархии. Мнение упомянутых авторов относительно определения времени данной части летописи: В. Пашуто датирует 1263 годом, а А. Генсьорский уже 1250-ми годами. В качестве других возможных авторов упоминаются Дионисий из княжеской канцелярии (М. Грушевский), Петр Акерович, киевский митрополит 1242–1245/46 гг. (В. Пашуто) и Кирилл II митрополит 1247–81 гг. Имея в виду то, что об авторе у нас нет достаточной информации, все атрибуции остаются гипотетическими. Доказанным фактом является лишь позиция и знания хрониста: он был очевидцем жизни Даниила в его взрослые годы, о детстве князя владел спорадическими и неточными данными; как об этом свидетельствуют позднейшие вставки⁴².

Хронист-компилятор 1260-х гг. редактировал текст сознательно. Об этом свидетельствуют некоторые замечания, сделанные им:

- “*Мы же, се оставлеше, на преднее возвратимся*” (1227)⁴³.

- “*По семь скажем многий мятежь, великия лѣсти, бецисленныя рати*” (1229)⁴⁴.

- “*Мы же на преднее возвратимся*” (см. 1238⁴⁵, 1264⁴⁶).

В ходе рассказа 1250-х годов читается:

⁴¹ Там же, стб. 778: После 1235-го г. следует 1237 г.

⁴² Об авторе летописи и о возникновении отдельных ее частей см.: Генсьорский А. И. *Галицько-Волинський літопис (Процес складання, редакції і редактори)*. Київ 1958; Пашуто В. Т. *Очерки по истории Галицько-Волинской Руси*. Москва 1950.

⁴³ ПСРЛ, т. 2, стб. 750.

⁴⁴ Там же, стб. 762.

⁴⁵ Там же, стб. 784.

⁴⁶ Там же, стб. 862.

• “Хронографу же нужаа есть писати все и вся бывшая овогда же писати передняя, овогда же поступати в задняя. Чьтый мудрый розумѣть”⁴⁷.

• “число же лѣтомъ здѣ не писахомъ”⁴⁸.

• “за множество весь не писахомъ”⁴⁹.

Симпатия летописца всё время на стороне своего “героя”. Враги Даниила изображаются изменчивыми, обманчивыми и губительными. Гиперболизация положительного характера Даниила начинается уже с некролога отца, великого князя Романа Мстиславича. Даниил является достойным преемником, – подсказывает летописец. Однако уже похвала князю Роману гиперболична и слишком преувеличена по сравнению с кратковременным княжением. Правление Даниила охватывает более длительный период, он оказался хорошим полководцем и умным дипломатом: к 1238 году не только восстановил Галицко-Волынское княжество отца но и добавил к нему и Киевское княжение. Он по праву вызывает восхищение летописца. Однако оценка значения Даниила оказывается преувеличенной: например, венгерский король вряд ли “самъ соволочашеть его и облачашеть и во порты своѣ” (1252)⁵⁰, и вряд ли отдал Бела IV дочь замуж за сына Даниила, потому что “бояше бо ся его” (1250)⁵¹. В некрологе летописец превозносит Даниила до библейского короля Соломона: “Се же король Данило князь добрый, хоробрый и мудрый, иже созда города многи, и церкви постави, и украси ѣ различными красотами. Бяшет бо братолюбьемъ святяся с братомъ своимъ Василкомъ. Сей же Данило бяшет вторый по Соломонѣ” (1264)⁵². По нашему мнению, летописцу XIII в. была известна Похвала Владимиру святому⁵³, написанная митрополитом Иларионом в XI в., из тек-

⁴⁷ Там же, стб. 820.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Там же.

⁵⁰ Там же, стб. 815.

⁵¹ Там же, стб. 809.

⁵² Там же, стб. 862.; Stökl G. Der zweite Salomon. Einige Bemerkungen zur Herrschervorstellung im alten Russland. *Canadian-American Slavic Studies*. 1979, t. 13, s. 21-31.

⁵³ Бугославский С. А. К литературной традиции “Памяти и похвалы” князю Владимиру. *Известия Отделения русского языка и словестности Академии*

ста которой он заимствовал способ возвеличения. Может быть, “Похвала” Илариона послужила примером и для приведения ветхозаветных параллелей. Чувствуется и влияние “Иудейской войны” Флавия и “Александрии”, славянский перевод которых был широко распространен по Руси⁵⁴. Всё это свидетельствует о высоком образовании летописца. Ему были известны и события, происшедшие в Польше, Венгрии, Литве, даже в Штирии и Баварии.

Возникает вопрос о том, пользовался ли летописец Даниила западными (венгерскими, польскими, немецкими) источниками. Учитывая западные связи Даниила, пришлось бы ответить положительно, ведь Даниил:

- несколько лет воспитывался на венгерском королевском и польском княжеском дворах,
- неоднократно сражался с венгерскими и польскими войсками,
- у него были венгерские и польские союзники,
- в интересах сына (Романа) принимал участие в войне венгерского короля за штирийское наследство,
- не раз бежал от татар в Венгрию.

Однако, чтобы писать обо всём этом, не были необходимыми источники с данной страны. Было вполне достаточно следить за событиями и поступками Даниила. Приведем венгерский пример: этот летописец первый, кто по имени упоминает венгерских королей, а не только по титулу. У него появляется и латыноязычный титул: *rex* (в форме “рикс”)⁵⁵. Летописец был опытным в венгерских и польских делах, он был способен на положительную оценку появления папских легатов и коронации

наук. 1925, т. 39, стб. 105-159; *Des Metropolitens Ilarions Lobrede auf Vladimir den Heiligen.* Hrg. Von Müller Ludolf. München 1962; Podskasky G. *Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus' (988-1237).* München 1982, s. 23-24.

⁵⁴ Оба произведения были широко распространены на Руси. Древнерусский перевод “Иудейской войны” Флавия дошел до нас в более тридцати списках, а “Александрия” вошла в состав различных по содержанию хронографов. См. об этом: *История русской литературы X-XVII веков.* Москва 1980. с. 50-52 (цитируемая часть принадлежит Творогову О. В.).

⁵⁵ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 836-837.

Даниила. После коронации последовательно пользуется титулом “король” и по отношению к Даниилу⁵⁶.

В итоге, следует сказать, что, возможно, летописец был человеком из княжеского двора, лично мог следить за событиями жизни Даниила. После смерти Даниила он писал сплошной рассказ – по древнерусской терминологии, житие – о жизни Даниила без указания годов. В работе он основывался на разные по происхождению исторические тексты (например, черниговские и галицкие записи, рассказ о нападении татар). Его взгляд на княжеские поступки определяется “классическими” работами того времени (“Иудейская война” Флавия и “Александрия”). Знания и подход хрониста определялись и знакомством с прежними произведениями древнерусской литературы, например “Похвала Владимиру”, в которой подчеркивается и выделяется личность великих князей Владимира и Ярослава Мудрого. Эту биографию в начале данной статьи мы называли “житием”, хотя по жанру биография более соответствует латыноязычным “гестам” (*gesta*). “*Gesta*” как литературный жанр неизвестен в древнерусской литературе, но широко употребляется понятие “летопись”. “Летопись” дословно соответствует латинским “анналам” (*annales*), но употребляется в более широком значении, охватывая все три исторических жанра (*annales*, *cronica*, *gesta*) и также слово “*codex*”. Однако надо упомянуть, что в средневековой литературе Венгрии и Польши жанры “*cronica*” и “*gesta*” тоже смешиваются, отсутствуют “чистые жанры”⁵⁷. Мы пришли к выводу, что определённые части ГВЛ, информирующие о жизни Даниила, представляют собой своеобразную литературную единицу, которая далека от жанра летописи и составляет близкое к жанру “*gesta*” произведение. В то же время, жизнеописание Даниила нам кажется далёким от житий святых, несмотря на то, что в литературоведении было введено понятие “светское житие” в связи с жизнеописанием Александра Невского. С одной стороны, нельзя не заметить, что Александра Невского причислили к лику святых, а с другой – житие Александра Невского возникло

⁵⁶ Там же, 827.

⁵⁷ Kristó G. *História és kortörténet a Képes Krónikában*. Budapest 1977, old. 15-17.

под влиянием галицкой литературы XII века⁵⁸. “Gesta” является продуктивным жанром латыноязычной литературы средневропейских стран в XIII веке⁵⁹, например, “Gesta Hungarorum” так называемого венгерского “Анонима” – памятник, на который оказал влияние латыноязычный вариант “Александрии”⁶⁰. Нельзя утверждать, что “gesta” о жизни Даниила возникла под западным влиянием, скорее всего это параллельное явление. На “gesta” Даниила оказывали влияние и древнерусские литературные традиции (например, Иларион), и византийский панегирический стиль. Галицкому летописцу попадались некоторые информации из западных стран, вероятно, устно; может быть, он слышал и о существовании произведений типа “gesta”. Произведение венгерского “Анонима” дошло к нам в списке середины XIII в., в отличие от него “gesta” также безымянного галицкого летописца стала жертвой компиляторской работы и хронологического редактирования летописей в начале XIV века⁶¹.

⁵⁸ См. об этом: Лихачев Д. С. Галицкая литературная традиция в житии Александра Невского. *Труды отдела древнерусской литературы*, т 5, с. 36-56; Гудзий Н. К. *История древнерусской литературы*. Москва 1950, с. 188.

⁵⁹ Kersken N. *Geschichtsschreibung im Europa der “nationes”*. Nationalgeschichtliche Darstellungen im Mittelalter. *Münchener Historische Forschungen*. Böhlau 1995, bd. 8.

⁶⁰ См. об этом: *A magyar irodalom története*. Budapest 1964, old. 83 (цитируемое место – работа Т. Кланицаи).

⁶¹ В польской хронологии можно доказать существование недошедшего до нас произведения, оставившего следы в тексте Яна Длугоша, см. об этом: Labuda G. *Zaginiona kronika z pierwszej połowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza*. Warszawa 1983.

**KORONACJA DANIELA ROMANOWICZA W RELACJACH
JANA DŁUGOSZA I JEGO SZESNASTOWIECZNYCH
POLSKICH KONTYNUATORÓW**

Znakomita badaczka autografu “Annalium” Wanda Semkowicz – Zarembina zauważyła, że pierwotnie informacja poświęcona koronacji Daniela Romanowicza wpisana była własnoręcznie przez Długosza pod rokiem 1253 po ustępie “Decimo --- vestivit”¹. Warto ją przytoczyć w tym miejscu w całości: “Opiszo abbas de Meszano Apostolice Sedis legatus de mandato Innocentii pape quarto, assumpto sibi Prandotha Cracoviensi episcopo et nonnullis aliis Polonie episcopis, Daniele ducem Russie altera vice priorem coronationem innovando et confirmando in castro Drohiczin in regem Russie inungit et coronat, sponsione iurisiurandi ab eo accepta, quod ritu Greco deserto tam ipse quam natio Ruthenica ritum Romanum assumeret et Summo Pontifici Romano fideliter obediret. Et plurimis honoratur a Daniele rege novo insignibus donis”². Przytoczoną wzmiankę – dla potrzeb artykułu – oznaczmy literą “W”. Na pewnym etapie prac nad utworem – z powodów, które postaram się wyjaśnić niżej – kronikarz skreślił ten passus i na marginesie autografu pod 1246 r. zapisał nowy, o treści zasadniczo zmienionej w stosunku do wersji pierwotnej³. Oznaczmy go z kolei literą “O”.

¹ Semkowicz-Zarembina W. *Powstanie i dzieje autografu Annalium Jana Długosza*. Kraków 1952 (= *Rozprawy Wydziału Historyczno – Filozoficznego Polskiej Akademii Umiejętności*, seria II, t. XLVII, nr 1), s. 27 – 28.

Długosz J. *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae* (dalej: *Annales*). Varsaviae 1975, ks. 7, ks. 8, s. 94. Ustęp “Daecimo – vestivit” opowiada o śmierci króla Czech Wacława I i podarowaniu przez biskupa krakowskiego Prandotę jego następcy, Przemysłowi II Otokarowi relikwii św. Stanisława. Co istotne dla nas, passus ten poprzedzony jest z kolei przez opowiadanie o wyprawie Bolesława Wstydliwego, wspomaganego przez Daniela Romanowicza, na Morawy.

² Semkowicz-Zarembina W. *Powstanie i dzieje..*, s. 27 – 28.

³ Długosz J. *Annales..*, ks. 7, s. 57 – 58: “Claritatem et preeminenciam regalis nominis atque fastigii Daniel Ruthenorum Kyoviensis et Drohicziensis dux atque monarcha et qui pro ea tempestate diviciis, terris, gentibus, factivitate et industria pollens inter Ruthenorum principes celebrior habebatur, adepturus, intelligens Opiszonem abbatem de Meszano Apostolice Sedis legatum Poloniam advenisse largisque

Co ciekawe, za wyjątkiem Wandy Semkowicz – Zarembiny i korzystającego z jej ustaleń autora niniejszego przyczynku, zarówno historycy zajmujący się krytycznym rozbiorem “Annalium”, jak i ci, którzy pisali o koronacji Daniela, czy szerzej – o dziejach politycznych Rusi halicko – wołyńskiej, nie zauważyli przedstawionego zabiegu Długosza⁴.

facultatibus apostolicis predictum esse, missis ad illum notabilibus nunciis, etiam munera magne importancie per illos sibi transmittit, rogans, ut ipsum in Ruthenorum regem auctoritate apostolica evehat, coronet atque inungat, offerens se cum omnibus Russorum terris sue dicioni subiectis, Grecorum ritu derelicto, in obedienciam et comunem universalis Ecclesie Romane et sui summi pontificis transiturum, et tam Ruthenorum quam aliorum catholicorum terras a Thartarorum invasione potenter et animose protecturum. Exhilaratus admodum hiis nunciis eaque legacione Opiszo legatus apostolicus, et credens vehementer rebusfidei et religionis Christiane conducere, se quoque beate et feliciter legacionis sue officium obiturum fore, si Daniele Drohiczensi duce in Ruthenorum regem evecto plures et insignes provincie atque regiones, innumerabiles quoque anime, ex kaligine Ruthenica erepte, in katholice fidei reducerentur puritatem, nunciis Danielis ducis benigne appellatis et bene de negocio sue legacionis sperare iussis illos ad Danielem ducem remittit, pollicens se propediem venturum et illum, si erroribus Grecorum desertis, veram catholicorum religionem cum terris et populis suis complexus fuerit, in Ruthenorum regem coronaturum”. “Et licet pontifices Polonie, et signanter Prandoha Cracoviensium antistes, promissum tam temerarium Danieli duci et suis nunciis factum rescindere Opiszonem legatum apostolicum multiphariis argumentis persuaderent, quippe qui probe naturam et mores Danielis ducis et eius fluxam vaframque fidem optime dinoscentes, certo cercius sciebant Danielem ducem suis / promissionibus temeratis et religioni nostre et summo pontifici ac ipsi legato Opiszoni fallaciter illusurum, legatus tamen apostolicus Opiszo sive fidei et religioni Christiane optime consulturus, sive legacionem suam ex coronacione huiusmodi illustraturus, sive quod pontifices Polonie parum fideliter et magis ex invidia existimabat dissuasionem ingessisse, a sententia dimoveri non potuit, sed in Drohiczin, que tunc ducis Danielis principalis sedes erat, perveniens, ducem prefatum Danielem astante principum et baronum Russie ad id specialiter invitata et accersita multitudine in castro Drohiczin regem super Russiam coronat et inungit, prefato duce Daniele solenniter promittente et se iureiurando in manibus prefati Opiszonis legati astringente, se cum omnibus principibus et baronibus, terris et dominiis suis, fidem, ritum et ceremonias Romane Ecclesie de cetero fideliter et sincere sectaturum et Innocencio quarto summo pontifici Romano eiusque successoribus pariturum”.

⁴ Literatura dotycząca wspomnianych kwestii jest obszerna. Ograniczę się więc do wymienienia ważniejszych pozycji, w których zaznaczono, że Długosz pisał o koronacji Daniela Romanowicza tylko raz, pod 1246 r.: Карамзин Н. *История государства российскою*. Москва 1992, т. 4, с. 195 – 196 (прим. 56); Girgensohn J. *Kritische Untersuchung über das VII. Buch der Historia Polonica des Dlugosch*. Göttingen 1872, s. 89; Semkowicz A. *Krytyczny rozbiór Dziejów Polskich Jana Długosza* (do

Jak się przekonamy, to przeoczenie przyniosło różnorodne następstwa. Nim jednak przejdę do ich omówienia, chciałbym poświęcić uwagę kilku sprawom dotyczącym zależności zachodzących pomiędzy wzmiankami “W” i “O”. Przede wszystkim chodzi o ustalenie ich filiacji, a także prześledzenie motywacji, która mogła skłonić Długosza do zastąpienia jednej relacji drugą i przesunięcia jej w siatce chronologicznej narracji.

Fragment “W” odnotowany został w “Annalium” pod tą samą datą z jaką występuje informacja o koronacji Daniela w “Roczniku Krasieńskich”, jedynym przeddługoszowym polskim źródle rejestrującym interesujące nas wydarzenie. “Rocznik Krasieńskich” zawiera jednak wiadomość bardzo ubogą w szczegóły: “Anno domini 1253 Daniel dux Russie in regem coronatur”⁵. Trudno przypuszczać, by Długosz oparł się wyłącznie na przytoczonej wzmiance resztę sobie wymyślając. Musiał on jednak posiadać jeszcze inne źródło lub źródła informujące o koronacji starszego Romanowicza, skąd właśnie zaczerpnął brakujące w “Roczniku Krasieńskich” szczegóły⁶. Co ważne, jak starałem się wykazać w innej pracy, nie była to kronika halicko – wołyńska⁷. Moim zdaniem – passus “W” sprawia wrażenie powstałego w oparciu o relację naocznego świadka wydarzeń, zapewne związanego z biskupem krakowskim Prandotą. Może był to dokument zawierający opis koronacji, a może wzmianka rocznikarska lub pokrewna? O takim pochodzeniu analizowanego przekazu świadczy kilka przesłanek. Zwraca mianowicie uwagę w miarę obiektywny ton relacji, przedstawianie wydarzeń z polskiej perspektywy, a więc

1384 r.). Kraków 1887, s. 266; Чубатий М. Західна Україна і Рим в XIII ст. у своїх змаганнях до церковної унії. *Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка* (далі – ЗНТШ). Львів 1917, т. 123-124, с. 56-57; *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментарі*. Київ 2002, с. 280-282.

⁵ Rocznik Krasieńskich, wyd. Bielowski A. *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów 1878 (reprint Warszawa 1961), t. III s. 132.

⁶ Trudno przypuszczać, że cała relacja była amplifikacją Długosza. Zbyt dużo tu fragmentów zgadzających się z innymi źródłami. Długosz – według wszelkiego prawdopodobieństwa – nie oparł się też na równie ubogiej w treść relacji Mikołaja z Curbio (*Scriptores rerum Prussicarum*, wyd. Hirsch T., Töppen M., Strehlke E. Leipzig 1863, t. II, s. 134).

⁷ Dąbrowski D. *Czy Jan Długosz pisząc siódmą księgę “Annalium” korzystał z kroniki halicko – wołyńskiej lub źródła jej pokrewnego?* (artykuł oddany do druku w piśmie “Ruthenica”, ukazującym się w Kijowie).

podkreślenie zobowiązań ruskiego władcy, przy pominięciu (niespełnionych zresztą) obietnic łacinników, wzmiankowanie polskich hierarchów jako uczestników uroczystości, czy wreszcie uwypuklenie roli biskupa krakowskiego Prandoty u boku legata Opizona.

Co ciekawe, w wariancie "O" Długosz zrezygnował z wielu faktów występujących w ustępie "W". Tutaj chciałbym wtrącić, że wprowadzone zmiany nie wskazują na to, by zostały dokonane pod wpływem lektury kroniki halicko – wołyńskiej. Można powiedzieć, że stało się w pewnym sensie wprost przeciwnie. Długosz w wersji "O" zasadniczo oddalił się od relacji źródła ruskiego⁸. Przede wszystkim zniknął obiektywizm narracji, cechujący tekst "W". Daniel Romanowicz jawi się we fragmencie "O" jako łąsy zaszczytów, sprytny, posługujący się oszustwem schizmatyk. Widać, jak Długosz konstruował swą nową relację poświęconą koronacji ruskiego władcy pod wpływem wyraźnej niechęci wobec jego wywyższenia, przy równoczesnej próbie przynajmniej częściowego wybielenia postępowania papieskiego legata, którego zwiodyły słowa "chcącego zdobyć rozgłos i sławę" Romanowicza. Mamy więc tu do czynienia ze zniekształceniem przez kronikarza faktów pod presją reprezentowanego przez niego nieprzyjaznego stosunku wobec Rusinów i prawosławia⁹. Ważną, może nawet – według wysokiego prawdopodobieństwa – podstawową rolę w negatywnej ocenie przez Długosza opisywanych wydarzeń odegrała późniejsza apostazja starszego Romanowicza. Jej zapowiedź znajdujemy już w umieszczonym przez dziejopisa w passusie "O" ostrzeżeniu skierowanym do legata Innocentego IV przez hierarchów polskich. Stwierdzili oni, że: "książę Daniel w obłudny sposób zakpi sobie ze swych nieprzemyślanych obietnic, z naszej religii, z papieża i samego legata Opizona"

⁸ *Ibidem*.

⁹ Na temat stosunku Długosza wobec innych nacji i konfesji wypowiadał się na przykład Stanisław Gawęda. Zauważył on, że autor "Annalium" przejawiał wyraźną niechęć zarówno wobec Rusinów, jak i kościoła ortodoksyjnego (Gawęda S. Ocena niektórych problemów historii ojczystej w "Rocznikach" Jana Długosza. *Długosiana. Studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza*, (= *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. DLXI, Prace Historyczne, z. 65). Warszawa 1980, s. 196 – 197).

¹⁰. Właśnie przez pryzmat swej niechęci wobec schizmatyka i co gorsza odstępcy kanonik krakowski w ustępie “O” oceniał i opisywał koronację starszego Romanowicza. Krótko mówiąc, prywatne poglądy autora nie po raz pierwszy i ostatni wpłynęły na treść konkretnego przekazu.

Można więc dojść do przekonania, że w sferze faktograficznej Długosz konstruując wersję “O” oparł się na wariacie “W”, zmieniając przekaz pod wpływem swojego niechętnego schizmatykom i Rusinom stosunku oraz bulli Aleksandra IV z 13 II 1257 r., umieszczonej w “Annalium” pod 1266 r. bezpośrednio po ustępie o zgonie króla ruskiego ¹¹, i w pewnym momencie wyzyskanej przez kronikarza w celu ujednoczenia jego osądu wobec działalności Daniela Romanowicza. Powstała w ten sposób opowieść, której negatywnym bohaterem został ten władca. Miała ona swą bezpośrednią kontynuację w ustępie zapisanym pod 1249 r., a pośrednie we wszystkich pozostałych wzmiankach, informujących o pierwszym ruskim królu.

Ciekawą rzecz – jeśli chodzi o wiadomości na temat koronacji Daniela – odnajdujemy w kronice Macieja z Miechowa. Kontynuator “Annalium” umieścił w swym dziele zarówno Długoszową wzmiankę “W”, jak i “O” ¹². Zrobił to najwyraźniej nie potrafiąc określić, która z nich jest właściwa, albo też – co chyba jednak prawdopodobniejsze – przez przeoczenie lub ze swoście pojętego pietyzmu wobec streszczanego pierwowzoru. Tak więc pod 1246 r. Miechowita napisał: “Danielem aut[em] Drohicien[sem] et Kiouien[sem] principem inter principes Russiae potentiore[m], rogantem et pollicente[m] se cum omnibus Russoru[m] terris, graeco ritu derelicto, in obedientia[m] et co[m]munionem ecclesiae Romanae tra[n]siturum, praefatus legatus Opizo anno eode[m] M. duce[ntesimo] quadragesimo sexto, in regem super Russia[m] in castro coronauit et in[un]xit, quod omnes pontifices poloniae dissuadeba[n]t, scientes ducis Danielis fidem uafam et fluxa[m], ueluti postea compertu[s] est” (oznaczy ten tekst

¹⁰ Długosz J. *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego* (dalej: *Roczniki*). Warszawa 1974, ks. 7, ks. 8, s. 71.

¹¹ Idem. *Annales*, ks. 7, s. 153 – 154.

¹² Jest to – moim zdaniem – wyraźne świadectwo wykorzystywania przez Macieja z Miechowa autografu “Annalium”.

symbolem “M1”) ¹³. Pod 1253 znajdujemy zaś passus następującej treści: “DE mandato Innocencii papae quarti, anno domini. M. ducentesi[mo] quinquagesimo tercio, Opizo de Meszano sedis apostolicae legatus, assumpto secum Prandotha episcopo Gracco[viensi], et non[n]ullis allis Episcopis, Danielem ducem Russiae, altera uice priore[m] coronationem innouando, in castro Drohicien[si] in regem Russiae inunxit, accepto ab eo iuramento, [quod] ritu graeco desserto, ta[m] ipse [quam] natio Ruthenica, ritu[m] Romanu[m] fideliter sectaret” (przyjmijmy dla tego ustępu oznaczenie “M2”) ¹⁴. Autor krytycznego rozkładu dzieła Macieja, Antoni Borzemski, nie wiedząc o istnieniu dwóch zawartych w “Rocznikach” relacji dotyczących koronacji Daniela, przyjął, że wzmiankę z roku 1246 r. Miechowita przejął za Długoszem, zaś umieszczoną pod 1253 r. musiał zaczerpnąć z kroniki halicko – wołyńskiej ¹⁵. Pogląd ten jest błędny. Widać mianowicie wyraźnie ścisłą zależność zachodzącą pomiędzy wzmiankami “W” i “M2” oraz “O” i “M1”, przy czym informacje podane przez Miechowitę w stosunku do zawartych w “Annalium” uległy jedynie drobnemu przetworzeniu stylistycznemu i skróceniu.

Zaprezentowane argumenty pozwalają w sposób wysoce przekonywujący wyjaśnić skąd wzięła się podwójna wiadomość o koronacji Daniela w kronice Macieja Strykowskiego, podana w jednym ciągu, lecz właśnie z datami 1246 i 1253 ¹⁶. Starał się ten problem rozwiązać Aleksandr Rogov. Przyjął on jednak całkowicie błędne założenie, że Strykowski był pierwszym autorem, u którego pojawiły się dwie wzmianki o uzyskaniu

¹³ Maciej z Miechowa. *Chronica Polonorum*. Cracoviae 1521, s. CXLII (ks. III, rozdz. XLIII). W nawiasach kwadratowych umieszczam rozwiązania abreviatur zastosowanych w cytowanym dziele.

¹⁴ *Ibidem*, s. CLXI (ks. III, rozdz. LIII).

¹⁵ Borzemski A. Kronika Miechowity. Rozbiór krytyczny. *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno – Filozoficzny*. Kraków 1891, seria II, t. I, s. 174 – 176. Pogląd ten przyjął w pełni Sielicki F. Kroniki staroruskie w dawnej Polsce (na tle polsko – ruskich stosunków kulturalnych). *Slavia Orientalis*. 1964, t. XIII, nr 2, s. 149 – 150.

¹⁶ Strykowski M. *Która przedtym nigdy światła nie widziała Kronika Polska, Litewska, Żmudzka [...]* (dalej: *Kronika Polska, Litewska, Żmudzka*), Królewiec 1582, s. 330 – 331 (ks. VIII, rozdz. III). W dziewiętnastowiecznym wydaniu tego dzieła (*Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego*. Warszawa 1846, t. I, (reprint Warszawa 1985), s. 303)

przez starszego Romanowicza korony królewskiej. Na bazie tego niesłusznego poglądu, radziecki historyk próbował udowodnić, że relacja wpisana z datą 1253 r. została zaczerpnięta z ruskiej tradycji latopisarskiej, zapewne z kroniki halicko – wołyńskiej¹⁷. Tymczasem, jak wyraźnie widać, Strykowski miał po prostu możliwość odwołania się do odpowiednich przekazów Długosza i Miechowity. Dysponujemy przy tym – jak sądzę – dobrymi przesłankami, by uznać, że historyk ten oparł się konkretnie na przekazie Macieja z Miechowa, a więc nawiązał do “Annalium” tylko pośrednio. Faktem jest, że w ustępie poświęconym podwójnej koronacji starszego Romanowicza powołał się zarówno na Długosza, jak i na Miechowitę oraz dodatkowo na Kromera. Przy czym – co symptomatyczne – na pierwszego z nich bez podania paginacji, na drugiego, z pełnymi danymi – z numerem księgi, rozdziału i strony, zaś na trzeciego z podaniem księgi, lecz bez paginy¹⁸. Naturalnie, ten argument sam w sobie nie wyklucza możliwości bezpośredniego korzystania z jednego z dość licznych przecież rękopisów “Annalium”. Dowód najlepiej potwierdzający tezę o braku bezpośredniej zależności odnotowanej przez Strykowskiego wzmianki o koronacji Daniela od Długosza znajdujemy jednak gdzie indziej, w notce dotyczącej śmierci pierwszego króla ruskiego. Odpowiedni fragment tego tekstu brzmi następująco: “Roku zaś 1266. Daniło Romanowicz Krol Ruski dwakroć z Ramienia Papieskiego raz w Kijowie drugi raz Drohicinie koronowany, Rzymskiego Kościoła Apostata (jak go Miechouius lib. 3, fol. 168 zowie) przodek Xiążąt Ostrogskich żywota dokończył”¹⁹. Jak widać, Strykowski nie dość, że powołał się w tym miejscu wyłącznie na relację Miechowity, to jeszcze nie wiedział, że właśnie autor “Annalium” nazwał najpierw Daniela odstępcą²⁰. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że bezpośrednia

¹⁷ Рогов А. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стриковский и его Хроника). Москва 1966, с. 145 – 147.

¹⁸ Strykowski M. *Kronika Polska, Litewska, Żmudzka*, s. 330.

¹⁹ *Ibidem*, s. 341 (ks. VIII, rozdz. VI).

²⁰ Oczywiście zawsze istnieje też możliwość, że Strykowski wykorzystywał jednak bezpośrednio jakiś rękopis “Annalium”, a odpowiednią wzmiankę Długosza po prostu przegapił. Jest to jednak przypuszczenie – w przeciwieństwie do przedstawionego wcześniej – nie udokumentowane żadną źródłową przesłanką.

zależność analizowanych wiadomości Strykowskiego od Miechowity, a nie Długosza, znajduje również wyraźne potwierdzenie we wcześniejszym niż "Kronika Polska, Litewska. Żmudzka" dziele piewcy historii litewskiej. W "O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego [...]" zapisał on mianowicie: "Roku Pańskiego 1240 Miechovius pisze, fol. 142: Daniło, książę kijowskie i drohiczyńskie, między Rusią będąc najmłodszym, posłał na koncylijum do Lugduny prosząc od papieża rzymskiego, aby był koronowany na królestwo ruskie, obiecując ze wszystkimi ziemiami rzymską wiarę chrześcijańską, greckiej odstąpiwszy, stale przyjąć i stolcowi rzymskiemu posłusznym być. Przeto papież rzecz pożyteczną a wielką być rozumiejąc, posłał ku tej sprawie Opisa, opata z Mezanu i biskupa madeńskiego, stolca apostolskiego legatów, którzy przyjechawszy do Kijowa 1246 Daniła z wielką pompą i ceremonijami przynależącymi na królestwo ruskie pomazali, podnieśli i koronowali. Czego im biskupowie polscy odradzali, przekładając omyłność, niestałość i chytryść Daniłową. Co się potym stało, bo koronę otrzymawszy, królem się wszystkiej Rusi tytułował, a w greckiej wierze, rzymskiej zaniedbawszy, po staremu trwał. Co usłyszawszy Innocentius, papież Czwarty, roku 1253 przerzeczonego Opisa z Mezanu, stolca apostolskiego legata, posłał do niego, który z sobą wzięwszy Prandotę, biskupa krakowskiego, i insze biskupy polskie tegoż Daniła znowu w Drohiczynie na królestwo ruskie koronował, a wziął od niego przysięgę, iż opuściwszy ceremonije greckie, tak on sam jako wszystek naród ruski, miał Kościoła rzymskiego wiernie a szczyrze naśladować. Miechovita, fol. 161, cap. 53."²¹ Jak widać, Strykowski powołał się przede wszystkim na Macieja z Miechowa²², i istotnie dość wiernie spolszczył oba

²¹ Strykowski M. *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego [...]*, opr. Julia Radziszewska. Warszawa 1978, s. 202 – 203.

²² Moim zdaniem Strykowski skorzystał także, na zasadzie uzupełnienia, z relacji Marcina Kromera. Świadczy o tym zwrócenie uwagi na moment niedopełnienia przez Daniela złożonego wobec legata papieskiego zobowiązania do obrony chrześcijan przed poganami: Strykowski napisał mianowicie "i co miał chrześcijan od Tatar bronić, to ich sam przez hetmany swoje i Litwę, z Swarnem siostrzeńcem swoim, a z Mendogiem krolem Litewskim do Polski nasyłał. (Strykowski M. *Kronika Polska*,

zaczepnięte z jego dzieła ustępy poświęcone koronacji. Drobne błędy, które popełnił przy tym są dodatkowym argumentem potwierdzającym prezentowaną tezę. Chodzi przede wszystkim o dodanie przy okazji opisu koronacji 1246 r. do towarzystwa Opizonowi z Mezano tajemniczego “biskupa madeńskiego”. U Długosza ta postać pojawia się, lecz w passusie, odnoszącym się do innego wydarzenia²³. Trudno więc byłoby – podczas lektury “Annalium” – nie zorientować się, że hierarcha ten nie miał nic wspólnego z koronacją Daniela. Natomiast u Miechowity jest on wzmiankowany w sposób, który może sugerować związek z ruską misją Opizona²⁴.

W poświęconych uwieńczeniu Daniela wzmiankach Strykowskiemu widzimy też ciekawe zjawisko polegające na próbie racjonalizacji opowiadania. Zapewne autora nurtowało pytanie dlaczego właściwie ruski władca był koronowany dwukrotnie? Odpowiedzi nie mógł znaleźć u Miechowity, który po prostu przepisał z autografu “Annalium” Długosza obie relacje o koronacji nie zważając na to, że jedna została wykreślona. Ten zabieg – nawiasem mówiąc – zatarł czytelny (w autografie) zamiar Długosza i wprowadził poważną niekonsekwencję w postaci funkcjonowania dwóch różniących się treścią wiadomości o tym samym wydarzeniu. Stąd Strykowski, już w pierwszej redakcji swej historii Litwy wymyślił całą nieprawdopodobną historię o wywyższeniu Daniela w Kijowie, a następnie o nie wypełnianiu przez niego

Litewska, Żmudzka., s. 331 [wyd. z 1846 r., t. I, s. 291]. Ten wątek stworzył właśnie Kromer, kumulując w określony sposób informacje dotyczące koronacji Daniela i stosunków Rusi z sąsiadami (Kromer M. *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX*. Basileae 1555, s. 233).

²³ Długosz J. *Annales.*, ks. 7, s. 57. Chodzi tu o zdjęcie przez Opizona kar kościelnych nakładanych we wcześniejszym czasie na księcia gdańsko – pomorskiego Świętopelka przez legata papieskiego Wilhelma z Modeny. Dokładna analiza tego ustępu została przeprowadzona przez Zonenberga S., *Źródła do dziejów Pomorza Gdańskiego, Prus i zakonu krzyżackiego w Rocznikach Jana Długosza (do 1299 roku)*. Toruń 2000, s. 132 – 134.

²⁴ Maciej z Miechowa, *Chronica Polonorum.*, s. CXLII: “Abbas de Meszano, sedis apostolicae legatus, ex Lugdunen[si] concilio per Innocencium quartum missus, tra[n]siit. Qui Swatopelcone[m] Pomeraniae ducem per Episcopu[m] Maden[sem] sedis apostolicae nu[n]cium anathematizatum, sumpto ab eo iurame[n]to, [quod] de caetero cu[m] Prutenis et Barbaris, consortia contra christianos no[n] ageret, absoluit. Następne zdanie dotyczy już koronacji Daniela przez Opizona (zob. przyp. 12).

zobowiązań wobec Stolicy Apostolskiej, co miało zmusić Innocentego IV do ponownego wysłania Opizona, który drugi raz uwieńczył ruskiego władcę, chcąc w ten sposób silniej związać go kościołem łacińskim. Stosunkowo łatwo da się przy tym wyjaśnić dlaczego Strykowski uznał Kijów za miejsce pierwszej koronacji. U Miechowity, z którego zaczerpnął tę wiadomość – jak wiemy – nie znajdujemy informacji, gdzie uroczystość się odbyła. Jest to zresztą klasyczny przykład opustki i przy okazji kolejny dowód na korzystanie w tym wypadku autora dziejów Litwy z “Annalium” za pośrednictwem dzieła Macieja. Długosz zapisał mianowicie pod 1246: “coronationem innovando et confirmando in castro Drohiczin in regem Russie inungit et coronat”, zaś Miechowita: “legatus Opizo anno eode[m] M. duce[ntesimo] quadragesimo sexto, in regem super Russia[m] in castro coronavit et in[un]xit”. Widzimy więc, że Maciej z Miechowa przepisując i przekształcając stylistycznie ten fragment “Roczników” wypuścił nazwę miejscowości. Dlaczego zaś Strykowski uzupełnił łatwo zauważalną lukę Kijowem? Mógł po prostu zasugerować się tytułaturą z jaką wystąpił starszy Romanowicz w cytowanym ustępie. Miechowita – co po raz kolejny potwierdza bezpośredni związek relacji Strykowskiego z jego dziełem – nazwał Daniela właśnie księciem kijowskim i drohickim²⁵.

Z innym podejściem do faktu uzyskania korony królewskiej przez ruskiego władcę spotykamy się w dziele Marcina Kromera “De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX”²⁶. Historyk

²⁵ Długosz natomiast w odpowiednim passusie – jak wiemy – księciem Rusi. Bardzo zbliżone wnioski przedstawił w tej sprawie wcześniej Porov A. *Русско-польские...*, c. 146.

²⁶ Kromer M. *De origine et rebus gestis Polonorum...*, s. 232 – 233 (ks. IX): “Quod autem Russorum regis mentionem dudum fecimus, ita se res habuit. Post mortem Colomanni Vngari Haliciensium regis, Daniel Romani ducis filius aduerse factionis ducibus uel domitis, uel in sua[m] sententia[m] adductis, magnam sibi potentiam et monarchiam fere in Russis Australibus usurpabat. Et quo maiorem sibi auctoritatem compararet, legatione ad Opissonem legatum apostolicum in Polonia missa, cum promitteret se cum uniuersa gente sua ad Romanae et catholicae ecclesiae societatem siue unitatem accessurum, et Christianas regiones aduersus Tartaros, qui iam ingentem formidinem omnibus principibus Christianis incusserant, defensurum, nomen ac diadema regium sibi et posteris suis, necquicquam dissuadente Opissoni Prendota episcopo Cracouiensi, et nonnullis alijs, impetrauit. Verum consecutus id quod concupierat, fidem et iurisiurandi religionem uiolanitter in pristinum errorem

ten – w przeciwieństwie do dotąd cytowanych autorów – zapisał tę wiadomość tylko raz, na dodatek bez podania konkretnej daty i pośród wydarzeń rozgrywających się na początku lat sześćdziesiątych XIII wieku. Przed interesującym nas ustępem Kromer pisał mianowicie o odbiciu Konstantynopola z rąk łacinników przez Michała Paleologa, przekazaniu Sycylii przez papieża Klemensa IV Karolowi, bratu króla Francji Ludwika i wreszcie o walkach Mongołów i Ormian przeciw Saracenom. Zaś po ustępie o koronacji wzmiankował najazd Szwarna Daniłowicza na Jazdów, który przyniósł tragiczny zgon księcia mazowieckiego Siemowita Konradowica. Sam interesujący nas passus zaczyna się natomiast od krótkiej jednozdaniowej ekspozycji, po której wspomniana zostaje śmierć noszącego tytuł króla halickiego Kolomana (+ 1241 r.), syna władcy Węgier Andrzeja II ²⁷. Wydaje się, że Kromer wplótł w swą narrację wiadomość o uwieńczeniu Daniela, by, jak widać z notki na marginesie, uwypuklić perfidię Rusinów ²⁸, którzy – co z kolei zaznaczył w ostatnim zdaniu passusu – zamiast współpracować z “chrześcijanami”, wrócili do dawnych błędów i wspomagali barbarzyńców, Tatarów i Litwinów. Jak już zaznaczyliśmy, analizowany ustęp poprzedza właśnie wzmiankę o rusko – litewskim najeździe na Mazowsze i zamordowaniu przez Szwarna “siostrzeńca” Daniela tamtejszego władcy. Pozostaje do rozstrzygnięcia problem, na którego autora powołał się Kromer tworząc swoją wersję opowieści o uzyskaniu przez starszego Romanowicza korony królewskiej. Sądzę, że tę kwestię wiarygodnie wyjaśnił już Ludwik Finkel, który w dokonanym przez siebie rozbiorze kroniki Kromera wykazał wysoki stopień jej zależności od “Annalium”. Według wspomnianego badacza również opowiadanie o wywyższeniu starszego

relapsus, non modo non defendit a barbaris Christianos, uerum etiam cum Tartaris, ut iam diximus, pariter infestauit, mox etia[m] cum Lituaniis”.

²⁷ Monograficzny artykuł poświęciła niedawno Kolomanowi Nataša Procházkova, Postavenie haličského kráľa a slavónskeho kniežťa Kolomana z rodu Arpádovcov v uhorskej vnútornej a zahraničnej politike v prvej polovici 13. storočia, *Medea. Studia mediaevalia et antiqua*, II, 1998 (http://www.geocities.com/zbornik_medea/medeaII/halic.html).

²⁸ Na marginesie, przy odpowiednim fragmencie analizowanego ustępu znajdujemy odnośnik: “Russor[m] perfidia” (Kromer M. *De origine et rebus gestis Polonorum*.s. 233).

Romanowicza należy do licznej grupy wzmianek zaczerpniętych z dzieła Długosza²⁹.

Dodajmy jeszcze, że do omówionej relacji Kromera odwołał się pisząc o koronacji Daniela Bartosz Paprocki. W rozdziale “O Książętach Ruskich” dzieła “Herby Rycerstwa Polskiego Na pięciory Xiąg rozdzielone” napisał on mianowicie: “Daniło brat iego [tj. – Romana Mścislawowicza³⁰] Krol Ruski, od Opisona z Mezeanu, Legata Stolice Apostolskiej, w Drohiczyne na Krolestwo Ruskie pomazan y koronowan miał dwu synow/ Lwa/ y Romana. O czym czytay Kromera Księgi Dziewiąte, List 239”³¹. Jak widzimy, w pracy o charakterze heraldycznym i genealogicznym, wzmianka ta przybrała zupełnie inną postać niż u Kromera. Paprockiemu, przedstawiającymi rodowód potężnej, magnackiej rodziny kniaziów Ostrogskich nie wypadało pisać ani o apostazji ich przodka, ani też o uwypuklanej przez Kromera (i wcześniejszych autorów) perfidii Daniela i współpracy z Mongołami oraz pogańskimi Litwinami. Fakt wywyższenia Daniela przez papieskiego legata bez wątpienia nabrał w “Herbach rycerstwa” charakteru ważnego argumentu podkreślającego świetność rodu Ostrogskich³².

²⁹ Finkel L., Marcin Kromer, historyk polski XVI. wieku. *Rozbiór krytyczny, Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału Historyczno – Filozoficznego Akademii Umiejętności*. 1883, t. XVI, s. 343 – 349, 478.

³⁰ Jak widać, Paprocki wykazał się, jako kolejny zresztą polski historyk, nikłą wiedzą na temat genealogii Romanowiczów. Daniel był przecież nie bratem, lecz synem Romana Mścislawowicza.

³¹ Paprocki B. *Herby Rycerstwa Polskiego Na pięciory Xiąg rozdzielone*. Kraków 1584, s. 349.

³² Istnieje spora literatura dotycząca problemu pochodzenia Ostrogskich od Romanowiczów. Ostatnio, w literaturze polskiej przeważa opinia, że nie była to prawda (Tęgowski J. Małżeństwa Lubarta Giedymnowica. Przyczynek do genealogii dynastów halicko-wołyńskich w XIV wieku. *Genealogia. Studia i Materiały Historyczne*. 1995, t. 6, s. 24 – 25; Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów, książąt halicko – wołyńskich*. Poznań – Wrocław 2002 (Biblioteka Genealogiczna, pod red. Marka Górnego, t. 6), s. 271 – 275; Kempa T. *Dzieje rodu Ostrogskich*. Toruń 2002, s. 6 – 7. Natomiast niektórzy badacze ukraińscy i rosyjscy bronią poglądu wywodzącego ten ród magnacki od władców Rusi halicko – wołyńskiej, potomków Romana Mścislawowicza: Войтович Л. Родина князів Острозьких. *ЗНТШ*. Львів 1996, т. 231, с. 355-359; Його ж. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.)*. *Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження*. Львів 2000, с. 229; Мицько І. Синодики монастирів як унікальне джерело української

Na koniec zaprezentowanego przeglądu warto wspomnieć, że niektórzy polscy historycy tworzący w szesnastym wieku w ogóle nie umieścili w swych pracach wzmianki o koronacji Daniela Romanowicza. Brakiem zainteresowania co do odnotowania tego wydarzenia wykazali się choćby Marcin Bielski i Aleksander Gwagnin³³.

Wnioski

Nie roszczę sobie oczywiście pretensji do stworzenia pełnego katalogu wzmianek o koronacji Daniela Romanowicza znajdujących się w dziełach polskich szesnastowiecznych dziejopisów. Interesowało mnie bardziej przedstawienie kilku frapujących zjawisk związanych z rejestracją tego faktu. Sądzę, że zaproponowałem wiarygodne rozwiązanie kwestii filiacji obu – a nie jednej, jak powszechnie sądzono – informacji Długosza poświęconych temu niezwykle ważnemu dla dziejów Rusi halicko – wołyńskiej wydarzeniu. Staralem się też pokazać związki proveniencyjne między poszczególnymi dziełami. Widać tu, że „Annales” stanowiły dla wszystkich później piszących autorów pierwotne źródło wiedzy na temat wywyższenia starszego Romanowicza. Korzystał z nich bezpośrednio Maciej z Miechowa, który ze stosunkowo niewielkimi przekształceniami przepisał od Długosza obie relacje powodując tym pewien zamęt. Korzystał też Marcin Kromer, który zapoczątkował drugą tradycję, polegającą na zarejestrowaniu tylko jednej wzmianki o wywyższeniu Daniela. Widać też, jak różni autorzy w różny sposób starali się wyjaśniać niepokojący bez wątpienia fakt dwukrotnego pojawienia się wiadomości o koronacji ruskiego dynasty. Strykowski dokonał amplifikacji wykorzystanych notek Miechowity (z mało istotnymi dla sprawy

генеалогії: князі Острозькі. *Лавра. Часопис монахів студитського уставу*. Львів 1999, ч. II, с. 49-56; Пчелов Е. *Рюриковичи. История династии*. Москва 2001, с. 195.

³³ Bielski M. *Kronika, tho iesth historia Świata* [...]. Kraków 1564 (reprint Warszawa 1976); Gwagnin A. *Sarmatiae Europaeae descriptio*. Spira 1581 (oczywiście wiadomo, że mamy tu w rzeczywistości do czynienia z dziełem Macieja Strykowskiego).

uzupełnieniami z Kromera), zaś Kromer i za nim Paprocki zarejestrowali informacje o tym wydarzeniu w jednej opowieści³⁴.

Bardzo ciekawie prezentuje się sprawa czynników, które silnie wpływały na kształt relacji poświęconych analizowanemu wydarzeniu. W omówionych w niniejszym tekście dziełach szczególnie wyraźnie dało się zaobserwować oddziaływanie następujących, oczywiście splecionych ze sobą czynników: stosunku autorów wobec obcych, ich postawy religijnej, charakteru i tematyki dzieł. Stosunek wobec Rusinów, jako obcych i przede wszystkim jako schizmatyków – wyraźnie wpłynął na negatywną ocenę Daniela i aktu jego wywyższenia u Długosza i Kromera. Specyficzna formuła pracy oddziaływała na wybielenie postaci ruskiego władcy przez Paprockiego. Natomiast ukierunkowanie na litewską i ruską tematykę przyczyniło się chyba do złagodzenia opinii Strykowskiego na temat pierwszego króla Rusi.

³⁴ Trudno powiedzieć, czy odegrała tutaj jakąś rolę odkryta przez Finkla skłonność Kromera do likwidowania występujących u Długosza powtórzeń (FinkelL. *Marcin Kromer.*, s. 349).

ПОСТРИЖЕННЯ КНЯЗЯ ВОЙШЕЛКА: ПОЛІТИКА КНЯЗЯ ДАНИЛА І СТРАТЕГІЇ ЛІТОПИСЦІВ

Оповідь, точніше, дві оповіді про постриження литовського князя Войшелка читаються у Галицько-Волинському літописі (далі ГВЛ) під 1255 та 1262 рр.¹ Ці повідомлення в історіографічній традиції розглядаються як записи різних осіб про одні й ті ж події. Детально на описі Войшелкового постриження зупинився В. Пашуто, висловивши гіпотезу про існування двох версій – давньоруської та литовської². Зважаючи на те, що подвійні повідомлення (дублі) в літописах не поодинокі, і в низці випадків дозволяють виявити тенденції переробки та редагування, пропонуємо ще раз звернутися до цього сюжету.

Порівняння текстів демонструє змістовні зрушення, нарошення на одному каркасі різних деталей. Вони задовільно пояснюються, якщо припустити житійну переробку фрагмента Данилового літопису наприкінці XIII ст., найімовірніше за часів князювання Володимира Васильковича. Пор. тексти:³

¹ Дати проставлено заднім числом лише в одному зі списків ГВЛ (Іпатівському, далі Іпат.), ймовірно, на початку XV ст., тому вони умовні. У Хлебніковському (Хлебн.) більшість з них відсутня. Див., напр.: Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. *ЗНТШ*. Львів 1901, т. 41, с. 1-72; Романова О. В. О хронологии Галицко-Вольнской летописи XIII в. по Ипатьевскому списку. *Прошлое Новгорода и Новгородской земли*. Новгород 1997, с. 66-70.

² Як правило, вважають, що обидві оповіді написано різними людьми, в тому числі на цій підставі намагаються визначити приналежність текстів до тієї чи іншої редакції ГВЛ. Див., напр.: Грушевський М. С. Хронологія..., с. 38, 43; Генсьорський А. І. *Галицько-Волинський літопис (процес складання, редакції і редактори)*. Київ 1958, с. 57-58, 65; Огицкий Д. П. Великий князь Войшелк. *Богословские труды*, Москва 1983, т. 24, с. 177; Goldfrank D. *Lithuanian Prince-monk Vojtselk. Harvard Ukrainian Studies*. 1988, vol. 11/3-4, p. 46-49; В. Т. Пашуто литовську редакцію ідентифікував з другою, агіографічною версією 1262 р. Пашуто В. Т. *Очерки по истории Галицко-Вольнской Руси*. Москва 1950, с. 113-115; Пашуто В. Т. *Образование Литовского государства*. Москва 1959, с. 37-39; Іноді, щоправда, на дублікацію повідомлення не звертають уваги, див. напр.: *Галицько-Волинський літопис*. Коментар М. Ф. Котляра, Київ 2002, с. 290, 310; Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów książąt Halicko-wołyńskich*. Poznań – Wrocław 2002, s. 199.

³ Див.: *Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ). т. 2, стб. 830-831 (ред. А, в Іпат. під 1255 р.), стб. 858-859 (ред. В, Іпат. під 1262 р.). Курсивом подано фрагменти тексту, що відрізняються, підкреслено те, що потрапило на різні місця. Зокрема, про Мівдовга у ред. В оповідається перед охрещенням

<p>Ред А.</p> <p>1. Потом же Воишелкъ сътвори мир съ Данилом и выда дъщерь <u>Миндог-довоу</u> за Шварна сестроу свою.</p> <p>2. и прииде /в/ <u>Холмъ</u> къ Данилоу, оставив княжение свое, и воспримъ мни/ше/ский чин, и вѣдасть Романови сынови королевоу Новгородъкъ от Миндога и от себе и Вослоним и Волковыескъ и всѣ города,</p> <p>3. а сам просися ити во Святоую Гороу и наиде емоу король поуть оу короля оугорьского,</p> <p>4. и не може /до/ ити Святое Горы и воротися въ болгарех</p>	<p>Ред В.</p> <p>1а. Бяше ше /же/ оу него /<u>Миньдовга</u>/ сынъ Воишелкъ же /и/ дъчи, дщерь же отда за Шварна за Даниловича до <u>Холма</u>.</p> <p>1б. Воишелкъ же нача княжити в Новѣгородѣ в поганьствѣ боуда и нача проливати крови много. Оубивашет бо на всяк день по 3 по 4.</p> <p>Которого же дни не оубьяшетъ кого, печаловашетъ тогда. Коли же оубьяшетъ кого, тогда весель бяшетъ.</p> <p>1в. По сем же вниде страх Божии во сердце его. Помысли въ собѣ, хотя приати святое крещение и крестися тоу в Новѣгородѣ и нача быти во крѣстьянствѣ.</p> <p>2а. И по семь иде Воишелкъ до Галича къ Данилови князоу и Василкови хотя прияти мни/ше/ский чинъ.</p> <p>2б. Тогда же Воишелкъ хрести Юрья Лвовича, тоже потомъ иде в Полониноу къ Григорьеви в манастирь и пострижесе во черныѣ и бысть въ манастири оу Григорья три лѣта.</p> <p>3а. Оттолѣ же поиде во Святоую Гороу,</p> <p>3б. приемъ благословение от Григорья. Григорѣи же бяшетъ челоуѣкъ святъ, акоже не боудеть /Хлебн. не бысть/ перед ним и по нем не боудеть.</p> <p>4а. Воишелк же не може дойти до Святѣи Горѣ, зане мятежъ бысть великъ тогда в тыхъ землях.</p> <p>4б. И приде опять в Новѣгородок, оучини собѣ манастирь на рѣцѣ Немнѣ межи литвою и Новымъгородькомъ и тоу живяше.</p>
---	---

Воишелка (“Миновушоу лѣтоу одномуоу и во осень оубить бысть великий князь литовський Миньдовг...”, стб. 858), назва Холма зустрічається в обох редакціях в різному контексті. У косих дужках – різночитання з Хлебн., подано тільки найважливіші з них, варіанти типу “горы-горѣ”, “убьяшетъ-убиаше” не враховувалися.

Вихідною є перша, світська, оповідь. Однак, вже вона не є простою фіксацією подій. Зв'язок: “Воишелк створи мир с Данилом”, постригся в Холмі, столиці Данила, й віддав усю свою волость Роману, сину Данила, наводить на роздуми. А якщо пригадати, що незабаром литовський князь розстригся і схопив Романа⁴, це дозволяє припускати насилля над фактами.

Добровільні постриження князів – взагалі досить сумнівні. З літописних прикладів, крім Войшелкового, можна назвати тільки Святошу Давидовича (1106). Судислав Володимирич (1059), Ігор Ольгович (1146), Рюрик Ростиславич (1205) були пострижені насильно. У даному разі послідовність подій, і зокрема, конфлікт з Данилом та Романом, суперечать версії добровільного почернення. У ГВЛ (в Іпат під 1260 р.) читаємо: “Данило король... еха ко Волковыскоу, ловя яти ворога своево Вышелка и Тевтила (Хлебн. Тевтивила) ... Искаше его (Хлебн. ею) по стаемь, посылая люди и не обрѣте ею, бѣста бо великоу леств оучинила: я (схопив – Т. В.) Вышелгъ сына его Романа”. Далі розстриження Войшелка й повторне вокняжіння літописець пов'язує зі смертю його батька Міндовга (Іпат під 1263 р.), проте зрозуміло, що схопити Романа не міг чернець, до того ж, Войшелк діє разом з Товтивілом. Між іншим, про недобровільне постриження і охрещення побічно свідчить Ливонська римована хроніка. Під 1265 р.: “Він (Войшелк) тепер знову з'єднався зі своїми людьми, і вони поклялися йому у відданості, за язичницьким звичаєм”⁵. Подібний приклад

⁴ Див. *ПСРЛ*, т. 2, стб. 830-831, 847, (див. також стб. 860-861 – оповідь про події по смерті Міндовга, – втечу Войшелка до Пінська й повторне вокняжіння в Литві після вбивства Треняти й Товтивіла). Треба додати, запис про мирний договір з Данилом (стб. 830) є першою згадкою про Войшелка у ГВЛ, раніше (Іпат. під 1253 р.) описані військові дії під Турійськом (стб. 819-820). Міндовг посилав не названого на ім'я сина воювати, а згодом “прося мироу и хотя любви о сватъствѣ”. Про можливий зв'язок цих епізодів див., напр.: *Галицько-Волинський літопис*. Коментар М. Ф. Котляра..., с. 273, 290.

⁵ The Livonian Rhymed Chronicle. *Indiana University Publications: Uralic and Altaic Series*. English translation by J.C. Smith and W.L. Urban, 1977, t. 128, lines 7204-7206, p. 165, transl., p. 89. – цит. за: Rowell S. C. *Lithuania Ascending: A Pagan Empire Within East-Central Europe, 1295-1345*. Ed. 1994. Reprinted 1995. Cambridge Studies in Medieval life and thought: IVth ser., 25. Cambridge University Press, p. 140. Хотілося б подякувати пані К. В. Кириченко, яка звернула мою увагу на цю звістку.

перетворення насильного почернення на добровільний крок під пером літописця відомий з опису відходу в монастир Ігоря Ольговича сторіччям раніше⁶.

Однак вдячний сюжет охрещення язичника не міг не привернути увагу давньоруських книжників. Першою переробкою і була версія, вміщена у ГВЛ по кількох роках⁷. Вторинність її не підлягає сумніву: визначення героїв, центрів подій видає руку зацікавленого редактора, що виходив з пункту спостереження, віддаленого від останніх років правління Данила. Так, названа не реальна столиця Данила тих часів Холм, а загальне означення Галицької землі – Галич⁸, не Данило та його син Роман, які мали найбільший вплив на події в Литві, а Данило з Васильком, Лев і Юрій Львович, котрі перебували у центрі уваги літописця кінця XIII ст. Додаткові блоки в інформативному плані є пустими, написання їх потребувало не залучення нової інформації, а використання церковно-книжної топіки.

Опрацювання тексту проведене у двох напрямках: охрещення та “житіє” Войшелка унормоване згідно з агіографічними канонами, крім того, вилучені підозрілі світські деталі. Запис

⁶ Така тенденція проявилася у сцені захоплення та постриження в 1146 р. Ізяславом Мстиславичем Ігоря Ольговича в Іпатіївському літописі порівняно з Лаврентіївським, пор.: *ПСРЛ*, т. 1, стб. 314; т. 2, стб. 337-338. “Напівдобровільний” за Іпатіївською версією чернець Ігор перебував у волості Ізяслава, Переяславі, потім Києві – так само, як Войшелк у Данила, й Ізяславові також дісталися його волості. Постриження до певної міри було гарантом усунення суперника (доки той не розстригся).

⁷ Про численні пізніші переробки цього сюжету див.: Goldfrank D. *Lithuanian Prince-monk Vojselk...*, р. 51-63; Огицкий Д. П. *Великий князь Войшелк...*, с. 180-196.

⁸ Холм усе ж таки згадано, та як резиденцію Романа. До речі, В. Т. Пашуто, А. І. Генсьорський та ін. схилилися до того, щоб вважати Холм (ред. А) початковим свідченням, а Галич (ред. В) – його переробкою (див., напр.: Пашуто В. Т. *Очерки...*, с. 114-115, 121; Генсьорський А. І. *Галицько-Волинський...*, с. 65). Разом з тим, приймалося також і охрещення у Новогрудку (з ред. В), отже, допускали вільну контамінацію різноспрямованих текстів. Треба зауважити, що топографічні вказівки ред. В працюють на те, щоб віддалити Войшелка від двору Данила. Литовський князь, мовляв, був у Галичі “проїздом” з Новогрудку до монастиря у Полонині, подорожував до Афону, а зі Святої Гори повернувся знов у Новогрудок. Таким чином відведена думка про захоплення у полон (це припускав уже В. Б. Антонович, *Очерк истории великого княжества Литовского до половины XV ст.* Київ 1878, с. 648-649).

про мир з Данилом замінений⁹ на стандартне змалювання гріхів язичника, любові до пролиття крові, й наступного входження “страху Божого” в його серце¹⁰ (1б-1в, охрещення відбувається у Новоградці, і не пов’язане з руськими князями). Невмотивоване в ранній редакції рішення про постриження у пізній версії перетворено на поступове самовдосконалення християнина. Етапи його взоровані на процедуру послушництва. Войшелк спочатку хреститься, потім йде до Данила і Василька, “хотя прияти мнишески чинъ”, а приймає його за всіма правилами в одному з монастирів у наставника Григорія (1в-2б).

Такі самі трансформації відбулися і з наміром Войшелка піти на Афон. У ранній редакції про подорож оповідається одразу ж після передання Романові Войшелкової волості, й литовський князь повністю залежить від волі короля-Данила: “А сам просися ити въ Святоую Гороу, и наиде емоу король поуъ”. У пізній версії постриження і подорож на Афон розділяє добрий випробувальний термін – три роки перебування у монастирі¹¹, князь йде в Святу Гору з монастиря, а не від Данила, “прием благословение от Григория”, найкращого з можливих вчителів (За-3б)¹². І нарешті, невдача Войшелка (не зміг дійти до Афону тому повернувся) саме у пізній версії отримала логічне пояснення, вказівку на певні “об’єктивні причини”: тоді, мовляв, в тих

⁹ Можливо, у вторинній редакції мир з Данилом не згаданий ще й тому, що в ній підкреслено залежність Войшелка від Міндовга. Напр., сестру заміж за Шварна віддає не Войшелк, а його батько. У подібній трансформації можна вбачати вплив одного з топосів агіографічної літератури: протистояння батька-язичника й сина-християнина, див. продовження оповіді про Войшелка, *ПСРЛ*, т. 2, стб. 859: “отець же его Миндовгъ оукаривашеться (Хлебн. оукариваше) емоу по его житью” (Хлебн. про его житие).

¹⁰ Про таку “конвертацію” на прикладі літописного образу Володимира Святославича див.: Толочко О. П. Толочко П. П. *Київська Русь*. Київ 1998, с. 116-118.

¹¹ На підставі цієї вказівки часто роблять хронологічні підрахунки, проте не враховується, що маємо справу із священною цифрою, типовою також і для книжності й фольклору.

¹² “Человѣка свята, яко ж не бысть пред ним и по нем не будет”. Як правило, вважають, що така характеристика передбачає особисте знайомство автора з тим Григорієм. Втім, це ніщо інше, як суперлатив, висловлений у традиційній для літописів формі (див., напр., *ПСРЛ*, т. 2, стб. 512: “погорѣ Ростовъ и церкви вси, и сборная... якоже не было николи же, ни будеть”). Для використання подібних конструкцій зовсім необов’язкове особисте знайомство і навіть реальне існування особи, цілком достатньо “віртуальної реальності”.

землях були заворушення. Завершення афонського епізоду гідне взірця чернецьких чеснот: “и прииде опять въ Новъгородок, оучини собѣ монастырь... и тоу живяше”.

Єдина світська деталь, що з’являється в агіографічній версії – охрещення новонавернутим Войшелком Юрія Львовича. Можна обережно припустити, поява її обумовлена тенденціями літописця Володимира Васильковича. Вказаний епізод об’єднує в один ланцюг постриження і вбивство Войшелка¹³. За ГВЛ, Войшелк був убитий Левом, отже, Лев убив людину, котра хрестила його сина, що підкреслює негативну характеристику вбивці¹⁴. В останній частині ГВЛ Лев та Юрій Львович набули рис одіозних, і ця деталь органічно вплетена в літописання цього періоду.

Як уже відзначалося, подвоєння повідомлень в літописах не є поодиноким. З найвідоміших літописних дублів можна назвати “Долобський снем” Святополка й Володимира Мономаха та похід Михалка Юрійовича на половців¹⁵. Порівнюючи продубльовані сюжети, можна помітити, що робота над текстами йшла в одному напрямку. Коригуючи початкові фрагменти,

¹³ З приводу такої деталі, як хрещення Юрія, існують різні думки. А. І. Генсьорський, напр., припускав, що запис походить з літопису Лева Даниловича (*Галицько-Волинський...*, с. 57-58). Проте в тексті до імені Данила додано Василька, що типово для літописця Василька й Володимира Васильковича. Крім того, давньоруські літописці полюбляли деталі, що підкреслювали б контраст між ситуацією перед нещастям (зрадою, вбивством) і після нього. Пор., Любецький з’їзд й осліплення Василька Теребовлянського 1097 р., хрестоцілування 1145 р. та вбивство Ігоря Ольговича 1147 р., мирний бенкет (“и яко начаша пити и веселитися”) рязанських князів і вбивство їх рідними братами 1217 р. (*ПСРЛ*, т. 1, стб. 440)... Слід зазначити також, що дата народження Юрія Львовича невідома, і, за припущеннями дослідників, може коливатися від 1250 по 1260 рр. (див. Dąbrowski D. *Rodowód Romanowiczów...*, s. 198, хоча сам автор вважає свідчення ГВЛ про охрещення вірогідним і на підставі контамінації двох оповідей про Войшелка (в Іпат під 1255 й 1262 рр.) народження Юрія датує 1255 р.).

¹⁴ Оцінки новітніх дослідників тотожні інтенціям літописців. Про “звіряче вбивство” Левом Войшелка див., напр.: Котляр Н. Ф. *Галицько-Волинська Русь*. Київ 1998, с. 215, 219. Варто, однак, зауважити, що сцена вбивства не зовсім вписується в образ ідеального князя-ченця. Лев убив Войшелка під час сварки на бенкеті, коли князі розійшлися “со снѣма” (чернець був присутній на княжому снемі), а Лев з Войшелком вирішили випити іще по чарці.

¹⁵ Перший описаний у ПВЛ під 1103 та 1111 рр., другий у Лаврентіївському літописі поданий під 1169 і 1171 рр., в Іпатіївському – під 1172 й 1173 рр.

редактори намагалися переписати відповідні сцени згідно зі своїми уявленнями про норми опису перебігу подій, часто спрямовуючи їх у церковно-книжному дусі. Звертали вони увагу і на належний зв'язок між епізодами, заповнюючи обриви, недомовки, розповсюджуючи лапідарні вислови. У даному разі дещо загадкове повідомлення про охрещення литовського князя, пов'язане, як можна здогадуватися, зі звичайними для тих часів не зовсім благородними методами князя Данила, перетворилося на типове агіографічне оповідання, набагато ближче серцю давньоруського книжника.

**ЗВІСТКА ПРО ЛЬВІВ У ТВЕРСЬКОМУ ЛІТОПИСІ
ПІД 6743 (1241) Р.**

Перші спроби визначення дати заснування Львова були здійснені наприкінці XVI ст. У скарзі львівської католицької громади на вірменську спільноту цього ж міста сказано, що Львів заснував приблизно у 1280 р. князь Лев Данилович¹. Найімовірніше цю дату укладач скарги почерпнув із “Хроніки” Мартина Кромера, у якій під цим роком описаний набіг польського князя Лешка Чорного на галицько-волинські землі, що начебто досягнув Львова.² Тим же роком датується заснування міста у короткому історичному нарисі, написаному на початку XVII ст. Йоганном Альнпеком, для багатотомного видання Г. Брауна про найбільші міста світу³. Отже, наприкінці XVI і на початку XVII ст. львів’яни вважали, що їхнє місто засноване у 1280 р.

Проте, у повному варіанті своєї праці “Опис міста Львова”, Й. Альнпек подав ранішу дату заснування Львова – 1270 р.⁴ Можливо, до “поглиблення” початків міста його спонукала грамота князя Лева Даниловича сфальсифікована львівськими ченцями-домініканами, мабуть у другій половині XVI ст.⁵ У цьому документі читаємо, що він виданий у Львові “року другого по збудуванню міста, в понеділок 5 серпня, року від створення світу

¹ Дашкевич Я. Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI–XIII вв. (Источники исследования темы). *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования 1982 г.* Москва 1984, с. 195; Купчинський О. *Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти.* Львів 2004, с. 947.

² Дашкевич Я. Древняя Русь..., с. 195; Cromer M. *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX.* Basiliae 1555, p. 247.

³ Braun G., Hierat A., Hohenberg A. *Theatri precipuarum totius mundi urbium.* Coloniae Agrippinae 1617, lib. VI, № 49.

⁴ Rachwał S. *Jan Alnpek i jego “Opis miasta Lwowa” z początku XVII wieku.* Lwów 1930, s. 10.

⁵ Мицько І. Примітки та коментарі. Б. Зіморевич. *Потрійний Львів: Leopoldis Triplex.* Львів 2002, с. 188.

6778”⁶, тобто, за нашим літочисленням у 1270 р. Від Й. Альнпека, цю дату запозичив Б. Зімович та інші автори⁷.

Таке датування народження Львова не суперечило поширеній у XVI ст. думці, що місто заснував князь Лев Данилович, адже його батько король Данило Романович помер за кілька років до цієї події (у 1264 р.). Вперше її писемну фіксацію зустрічаємо у книзі “Космографія” німецького гуманіста Себастіана Мюнстера (1489–1552), виданій у Базелі в 1541 р., згодом, у ряду пізніших авторів: М. Кромера, Б. Папроцького, А. Гвагніні, М. Стрийковського, М. Груневега і кількох білорусько–литовських літописачів: Археологічного товариства, Рачинському, Ольшевському, Свєрїновському та Румянцівському⁸.

У малодослідженому і ще не опублікованому “Пом’янику Львівського Святоюрїївського монастиря”, який розпочали вести у 1721 р. знаходимо іншу дату заснування Львова – 1267 р.⁹, але вона не набула популярності. Тому, ще в перші десятиліття XIX ст. львів’яни вважали, що їхнє місто було закладене у 1270¹⁰.

У 1818 р. вперше видана “Історія” М. Карамзіна, в якій у примітках процитовано значні фрагменти Галицько-Волинського літопису і також уривок з описом пожежі Холма, в якому згадується Львів під помилковою датою 1259 р.¹¹ Російський історик,

⁶ Купчинський О. Акти..., с. 481, 484.

⁷ Zimowicz J. B. *Opera quibus res gestae urbis Leopoldis illustrantur*. Leopoli 1899, p. 41.

⁸ Munster S. *Cosmographie oder Beschreibung aller Länder, Herrschaften, Fürnsten*. Basel 1541, s. 1029–1030; Cromer M. *De origine...*, p. 247; Paprocki B. *Gniazdo cnoty, zkad herby rycerstwa sławnego Krolestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Żmudzkiego, y inszych państw do tego krolestwa należących książąt, y panow, początek swoy maia*. Kraków 1578, s. 1221; Gwagnini A. *Sarmatae Evropeae deskripcio*. Kraków 1578, fol. 71; Strzykowski M. *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*. Warszawa 1846, t. 1, s. 306; Ісаєвич Я. Найдавніший історичний опис Львова. *Жовтень*. Львів 1980, № 10, с. 111; Летописи белорусско–литовские. *Полное собрание русских летописей (даль – ПСРЛ)*. Москва 1980, т. 35, с. 94, 150, 178, 198, 219.

⁹ Інформація подана Ю. Дибюю: *Семінарій “Княжі часи”. Давній Львів*. Львів 2003, с. 28.

¹⁰ Зокрема, пропонувалося вести літочислення від заснування Львова у 1270 р.: *Pielgrzym lwowski, na rok 1823*. Lwów 1822, s. A.

¹¹ Карамзин Н. М. *История государства Российского. Примечания*. Москва 1988, кн. 1, т. IV, стб. 36.

зокрема, висловив думку, що “Лев ... утвердив свій престол у новому місті Львові, заснованому ще при Данилові”¹². Опублікована літописна цитата і наведене твердження М. Карамзіна спричинилися до зміни думки, щодо особи засновника міста Львова. У другій чверті ХІХ ст. починають вважати, що ним був Данило Романович. Вперше писемну фіксацію цього твердження зустрічаємо у “Граматиці языка малоруського в Галичині”, укладеній Іваном Вагилевичем і виданій у 1845 р. У ній знаходимо таке речення: “Львовъ заложеный Данилом Романовичемъ”¹³. Напевно, це твердження домінувало у тому інтелектуальному середовищі, до якого належав цей діяч “Руської трійці”. Нагадаємо, що другий том “Полного собрания русских летописей”, у якому вперше опубліковано Галицько–Волинський літопис, був виданий у 1843 р. в Санкт-Петербурзі, але малоімовірно, щоб ця книга потрапила до І. Вагилевича перед завершенням роботи над “Граматикою”. Також зазначимо, що Д. Зубрицький висловив сумнів у доцільності приписування заснування міста Леву Даниловичу, але не наважився твердити, що це зробив Данило Романович¹⁴.

Вперше у Галицько-Волинському літописі Львів згадується при описі пожежі Холма: “сицю жь пламени бывшоу, якоже съ всеє землѣ зарю видѣ якожь и съ Львова зрящи видѣти по полемъ Белзскимъ горена силнаго пламене”¹⁵. Сучасні підрахунки показують, що при сприятливому збігові метеорологічних умов,

¹² Там само, кн. 1, т. IV, стб. 72.

¹³ Wagilewicz J. *Gramatyka języka maloruskiego w Galicji*. Lwów 1845, s. 143.

¹⁴ Zubrycki D. *Rys do historyi narodu ruskiego w Galicyi hierarchij cerkiewnej w temże krolestwie*. Lwów 1837, zes. 1, s. 46-47.

¹⁵ Староруські київські і галицько-волинські літописи: Острозький список (Хлебніковський) і список Четвертинського (Погодінський). *Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів*. Гарвард. 1990, т. 8. С. 356 (с. 714); Ипатьевская летопись. *ПСРЛ*. Москва 1998, т. 2, стб. 841. Галицько-Волинський літопис ми цитуємо за Хлебніковським списком, який, на нашу думку, точніше передає архетип Києво-Галицько-Волинського літописного зводу, ніж Іпатіївський. У дужках подаються поклики на третю, найпізнішу посторінкову пагінацію Хлебніковського кодексу, яка найкраще відчитується у цьому виданні. Подаються також поклики на Іпатіївський список, щоб полегшити читачам орієнтацію у літописному тексті.

якщо не саму пожежу, так бодай заграву на обрії можна було побачити у Львові¹⁶.

Як відомо, Галицько-Волинський літопис не мав дат, за винятком кількох, тому й тепер вони відсутні у списках Хлебниківської й Єрмолаївської редакцій. Датування подій наявне у Іпатіївському списку, але роки у ньому були проставлені досить пізно, тому майже завжди вони помилкові. Не є винятком і літописна стаття 1259 р., у складі якої знаходимо процитований вище уривок. Здебільшого дослідники XIX ст. саме цим роком датували першу писемну згадку про Львів, хоча більшість із них відзначала її непевність.

Наприкінці XIX ст. хронологію Галицько-Волинського літопису ґрунтовно дослідив М. Грушевський, який запропонував датувати пожежу Холма 1255 р. Приблизно пів століття ця думка домінувала серед науковців¹⁷. У середині 50-х рр. XX ст. С. Білецький прийшов до висновку про необхідність датування цієї події ранньою весною 1256 р.¹⁸, тепер цей рік вважається більшістю дослідників датою першої писемної згадки про Львів. Потрібно також відзначити, що у 80-х рр. XX ст. Л. Махновець відніс пожежу Холма до листопада 1257 р.¹⁹, але таке розв'язання цієї проблеми не набуло поширення серед науковців. Найважливішою датою нам видається все-таки 1256 р.

Наявна ще одна літописна згадка про Львів, раніша від поданої вище, яка міститься у Тверському літописі. Під 1241 р. у ньому розповідається про похід в Угорщину монголо-татарського війська очоленого ханом Батием: “и срѣте его король Велій и Коломанъ у Солоной рѣкы, на ней же грады Велиньскіе:

¹⁶ Мацкевий Л., Гудима Ю., Матвій В. До інтерпретації археологічних джерел з Чатової скелі в контексті досліджень давнього Львова. *Пам'ять століть*. Київ 2003, № 1, с. 42-43.

¹⁷ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-волинської літописи. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. Львів 1901, т. ХІІ, с. 40, 68. Цим же роком датує пожежу Холма сучасний польський дослідник Д. Домбровський: *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*. Poznań-Wrocław 2002, s. 49.

¹⁸ Білецький С. Перша історична згадка про місто. *Нариси історії Львова*. Львів 1956, с. 20.

¹⁹ Галицько-Волинський літопис. Пер. з давньоруськ. Л. Махновця. *Жовтень*. Львів 1982, № 7, с. 59; *Літопис руський*. Пер. з давньоруськ. Л. Махновця. Київ 1989, с. 417.

Изборско, Львовъ великій, Велинь, на той рѣцѣ бысть имъ бой и Батый побѣди, и побѣгоша Угры”²⁰. Навіть поверхового ознайомлення з цим уривком достатньо для серйозних сумнівів щодо його вірогідності, адже добре відомо, що жодне з перелічених вище міст не розташоване на ріці Шайо (літописна р. Солона), правій притоці р. Тиси. Для цього випадку ми маємо рідкісну можливість прослідкувати механізм роботи укладача цього літописного зводу і знаємо джерела, якими він користувався.

Тверський збірник є пізньою компіляцією, укладеною у 1534 р. вихідцем із Ростовської землі, про що свідчать звістки датовані 6496 і 6527 рр. О. Шахматов висловив обгрунтовану думку стосовно того, що йому належить тільки перша частина літопису, яка обмежується 1255 р. Друга не збереглася і була замінена іншою компіляцією. Перша частина поєднує звістки Софіївського першого літопису, Новгородського першого, того Суздальського літопису, яким користувалося основне джерело Львовського літопису, також Єрмолинського і деяких інших²¹.

Як відзначалося вище, одним із джерел, використаних укладачем Тверського літопису був ранній список Софіївського першого літопису, або навіть список гіпотетичного зводу 1448 р., із якого він запозичив такі слова: “король же Бѣло и Коломанъ сръѣтоша Батя у Солонѣ рѣки. И бившимся имъ обоимъ полкомъ, и бысть сѣча велика. И побѣгоша Угре.”²². ”У вищеназвані джерела цей уривок запозичений ймовірно із списку Іпатіївського літопису (його Галицько-Волинської частини).

У розпорядженні укладача Тверського літопису була ще одна писемна пам’ятка – “Список міст далеких і близьких”, створення якої дослідники, здебільшого, датують у межах останньої чверті XIV ст.²³ Це джерело могло бути віднайдене у складі

²⁰ Рогожский летописец. Тверский сборник. *ПСРЛ*. Москва 2000, т. XV, стб. 375.

²¹ Шахматов А. Летописи (Статья из “Нового энциклопедического словаря” Брокгауза-Ефрона, том XXV). Його ж. *Обозрение русских летописных сводов XIV–XVI вв.* Москва; Ленинград 1938, с. 371-372.

²² Софийская первая летопись. *ПСРЛ*. Ленинград 1925, т. V, вып. 1, с. 220; Софийская первая летопись старшего извода. *ПСРЛ*. Москва 2000, т. VI, вып. 1, стб. 303.

²³ М. М. Тихомиров вважає, що ця пам’ятка була створена у 1387–1392 рр.: Тихомиров М. Н. “Список городов дальних и ближних”. *Исторические записки*.

рукописного кодексу, в якому знаходився Новгородський перший літопис молодшого зводу, також використаний укладачем Тверського збірника. У “Списку” він знайшов серед волинських міст три міста, які, на його думку, розташовувалися “на рѣчѣ Солонои Изборско, Львовъ великии, Волянъ”²⁴ і вставив їх у свій літопис після слів “Солоной рѣки”. Відзначимо, що укладач Тверського збірника неправильно зрозумів процитований вище уривок. Ні одне із цих трьох міст не розташовується на ріці Солоній. Насправді у “Списку” сказано, що “Другабечъ на рѣчѣ Солонои”, тобто, на цій ріці знаходиться місто Дрогобич. Потрібно наголосити, що не у всіх списках наявне місто “Другабечъ”. Зокрема, у тому, що знаходиться в одному кодексі із Новгородським першим літописом молодшого зводу це місто відсутнє, натомість воно зустрічається у списку, який розташовується в одному манускрипті із Воскресенським літописом²⁵. Міста “Изборско, Львовъ великии” взагалі не прив’язані до будь-якої водної артерії, а “Волянъ на Бугу”, тобто на річці Західний Буг. Напевно, укладач цього літопису вважав, що на Бузі розташовується Володимир: “на Бугу Володимеръ”, тобто, що гідронім Буг відноситься не до попереднього слова, а до наступного²⁶. Дослідники мають труднощі із локалізацією міста Изборська²⁷.

Москва 1952, т. 40, с. 214-259; Є. П. Наумов у 1394–1396 рр.: Наумов Е. П. К истории летописного “Списка русских городов дальних и ближних”. *Летописи и хроники, 1973 г.* Москва 1974, с. 150-163; В. Л. Янин у 1375–1381 рр.: Янин В. Л. К вопросу о дате составления обзора “А се имена градом всем русским дальним и ближним”. *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1992–1993 года.* Москва 1995, с. 125-134. Відзначимо, що названим вище дослідникам не був відомий список цієї писемної пам’ятки опублікований А. Шлецером: Schlözer A. L., Gebhardi L. A. *Geschichte von Litauen, Kurland und Lifland.* Halle 1785, s. 17-19.

²⁴ Статті предшествующие Комиссионному списку. *ПСРЛ.* Москва 2000, т. III, с. 476.

²⁵ Статті..., с. 476; Летопись по Воскресенскому списку. *ПСРЛ.* Санкт-Петербург 1856, т. VIII, с. 240. Видавці цих двох списків вважали, що “рѣчѣ Солонои Изборско”.

²⁶ Потрібно відзначити, що таким же чином як і укладач Тверського збірника інтерпретували ці слова видавці Воскресенського літопису: “на Бугу Володимеръ”, хоча добре відомо, що Володимир знаходиться на ріці Лузі: Летопись по Воскресенскому списку, с. 240.

²⁷ Тихомиров М. Н. “Список”..., с. 236.

Найімовірніше, укладач цієї писемної пам'ятки механічно об'єднав в одне слово, наявні у джерелі, яким він користувався, сполучник “і” та наступний топонім “Зборско”, у якому можливо маємо перекручене написання назви міста Зборова.

Отже, звістка про Львів під 6749 (1241) р. у Тверському збірнику не є вірогідною, а є результатом невдалої інтерполяції у літописний текст уривку із “Списку міст далеких і близьких”. Значний фрагмент із Тверського збірника був опублікований у “Памятниках литературы Древней Руси: XIII век”²⁸, в якому процитований уривок поданий як вірогідне джерело. Недавно цю інформацію майже оприлюднено як чергову псевдо-сенсацію.

²⁸ Летописные повести о монголо-татарском нашествии. *Памятники литературы Древней Руси: XIII век*. Москва 1981, с. 174; Переопубліковано у науково-популярному виданні: *За Землю Русскую. Век XIII*. Москва 1983, с. 415; Див. перевидання цієї літературної пам'ятки: *Библиотека литературы Древней Руси*. Санкт-Петербург 1997, т. 5, с. 130.

**ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА В
ДОСЛІДЖЕННЯХ ІСТОРИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ
У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ**

Після поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр. на території Польщі – недавньої союзниці УНР С. Петлюри, опинилася численна українська еміграція, значну частину якої, побіч інтернованих вояків (їхню загальну чисельність оцінюють у 30 тисяч осіб), становила українська інтелігенція, зокрема, викладачі Кам'янець-Подільського університету. Українська еміграція у Польщі відразу створила низку інституцій гуманітарного профілю. При Українському Центральному Комітеті постали Вищі курси українознавства, в одному з найбільших таборів інтернування – Ланцуті виникає Народний університет, ректором якого стає Василь Біднов. Згодом українські історики-емігранти, значною мірою, користаючи з переконання польського уряду в їхній більшій лояльності, порівняно з українцями Східної Галичини, складають ядро заснованого 1925 р. Студіум православного богослов'я при Варшавському університеті, а 1930 р. – Українського Наукового Інституту, на чолі з Олександром Лотоцьким.

Слід зазначити, що попри статус емігрантів, заборону оселення в етнічно українських воєводствах й переважно соціалістичні переконання, історики-емігранти у Польщі – вихідці зі Східної України, були органічною складовою загальноукраїнського історіографічного процесу й, хоча така практика не стала загальною, співпрацювали у львівських наукових виданнях, а окремі львівські історики брали безпосередню участь у діяльності їхніх установ.

Проблема Галицько-Волинської держави не домінувала у зацікавленнях істориків-емігрантів, проте, з-під їхнього пера вийшло кілька текстів, заслуговуючих на розгляд у контексті тогочасної історіографічної ситуації.

У виданій 1932 р. Українським Науковим Інститутом у Варшаві синтезі Дмитра Дорошенка “Нарис історії України” розділ про Галицько-Волинську державу, як і решта тексту

визначного історика, є зразком виваженого наукового викладу¹. Автор уникає політичної актуалізації давньої історії, зокрема описуючи справу боярської опозиції й болохівських людей. Порівняння його тез з емоційними характеристиками “Історії України” (1938) Івана Крип’якевича (“здеморалізована аристократія”, “поплічники татар”²) засвідчує відмінності мотивації двох популярних нарисів видатних вчених. Саме як проєкцію міжвоєнної ситуації на минуле можна оцінити назву розділу в синтезі Крип’якевича: “З Литвою проти Польщі”³.

Підсумовуючи, Дмитро Дорошенко характеризує Галицько-Волинську державу як “другу велику державу на українській землі, збудовану українськими руками, яка зуміла об’єднати біля себе більшу частину української етнографічної території свого часу”, вберегла українців перед польською й великоросійською асиміляцією, відкрила ширшу дорогу західноєвропейським впливам, нейтралізуючи “однобічність впливів візантійських”⁴.

Синтеза Д. Дорошенка виокремила дві підставові проблеми історії Галицько-Волинської держави особливо актуальні (й не лише з наукових міркувань) у міжвоєнний час: роль цієї держави в націотворенні українців і проблема культурно-політичної орієнтації українських земель.

Питання ролі Галицько-Волинської держави у націогенезі українців набирало особливого значення у контексті гострої дискусії про формування української нації, що її започаткувала публікація Мирона Кордуби “Найважливіший момент в історії України”⁵. Львівський історик висунув тезу, що вирішальним чинником виникнення української нації було відірвання північно-західних руських територій від решти Русі й об’єднання їх у Литовській державі у другій половині XIV ст. У збірці “Откуда есть пошла Руська земля”, виданій 1931 р. у Празі, історики-емігранти гостро заперечили тези Кордуби, виводячи українців як не з передісторичних часів, то, принаймні, з Руської

¹ Дорошенко Д. *Нарис історії України*. Київ 1992, т. 1.

² Крип’якевич І. *Історія України*. Львів 1992, с. 81-82, 84.

³ Там само, с. 119.

⁴ Дорошенко Д. *Нарис...*, с. 94.

⁵ *Літературно-науковий вісник*. 1930, № 6, с. 439-546.

доби. А В'ячеслав Заїкин – професор Варшавського університету, відповів Кордубі на сторінках львівського консервативного часопису “Дзвони”, твердячи, що “руський (пра-український) народ” ще перед Володимиром Великим був “справжнім народом чи нацією з досить розвиненою культурою й суспільно-політичною організацією”⁶, водночас заперечуючи державну єдність і міць Київської Русі.

Політичні реалії міжвоєнної Польщі, спорадичні пошуки нею засобів вирішення українського питання, визначили увагу до історії польсько-українських взаємин. Польська історіографія в особі Генріха Пашкевича запропонувала концепцію мирного співіснування Галицько-Волинської держави і Польщі, зображуючи періодичні конфлікти між цими двома державними утвореннями як “короткотривалі епізоди”, наголошуючи, натомість, на існуванні істотних відмінностей “Русі” Київської й “Русі” Галицької⁷. Не важко зауважити, що такі висновки підводили історичну основу під факт приналежності Східної Галичини й Волині до Польщі.

З цікавим текстом про польсько-українські взаємини у Х–ХІІІ ст. виступив на шпальтах польського часопису “Sprawy Narodowościowe” Мирон Кордуба, який, викладаючи у Варшаві, тісно співпрацював з емігрантськими установами й, зокрема, виголосив на засіданнях Українського наукового Інституту декілька доповідей з історії Галицько-Волинської держави⁸. У згаданій статті історик твердив, що війни князівства й Польщі мали суто династичну природу, тоді як жодного державного чи національного антагонізму “не спостерігаємо взагалі”⁹. А з кінця ХІІ і початку ХІІІ століть зв’язки галицько-волинської землі з польськими теренами, під певним кутом зору, були стисліші, ніж з рештою Русі. Варто додати, що праця Кордуби “Історія Холмщини і Підляшшя”, видана 1941 р. у Кракові,

⁶ Заїкин В. Русь, Україна і Великоросія (Початки українського й великоруського народу). *Дзвони*. 1931, № 1, с. 29.

⁷ Paszkiewicz H. *Początki Rusi*. Kraków 1996, s. 115.

⁸ *Zвіт Українського Наукового Інституту за час 13.III.1935 – 15.I.1939*. Варшава 1939, с. 13.

⁹ Korduba M. Stosunki polsko-ukraińskie w wieku X–XIII. *Sprawy Narodowościowe*. 1933, №. 7, s. 758.

містила історичні аргументи прав українців на землі на захід від Бугу¹⁰.

У безпосередньому зв'язку з питанням українсько-польських взаємин і проблемою українського націогенезу, перебувала проблема культурної орієнтації Галицько-Волинської держави. Ще 1919 р. в синтезі “Історія України. Старинні і середні віки” Степан Томашівський розвинув орієнтовану на Захід концепцію історії України, підкреслюючи, що Київська Русь об'єднувала усіх східних слов'ян, а з XI ст. осердя українського державотворення переноситься до західних земель, відкритих на західноєвропейську культуру. 1928 р., уже згадуваний історик-емігрант, за віровизнанням православний, В'ячеслав Заїкин виступив зі статтею про преподобного Стефана, єпископа Володимирського й Галицького, що є розгорнутим обґрунтуванням прозахідних настанов давньоукраїнської культури через зв'язки з Римом. Заїкин доводить, що уся антикатолицька література в старій Русі “складена виключно греками”, натомість, ані серед духовних, ані світських людей не було ворожнеч до християнського Заходу, а тим більше – до “католицької ідеї – ідеї одности всієї Церкви під зверхністю Найсв. Престолу”¹¹. Як зазначає Заїкин, Руська (Українська) Православна Церква ані в 1054–1055 рр., ані пізніше “офіційно не заявляла про своє відокремлення від Церкви Католицької” й перелічує чотири спроби повного правного з'єднання її з Церквою Західною: за Ізяслава I (1075–1078), за Всеволода I (1091), за князя Михаїла й митрополита Петра Акеровича (1240), за короля Данила¹².

До проблеми “Сходу” і “Заходу” в українській культурі звертається також Олександр Лотоцький, підкреслюючи, що хоча Русь-Україна прийняла візантійський варіант європейської

¹⁰ Пор.: Ісаєвич Я. Джерела про західні межі української етнічної території в період феодалізму. *Україна давня і нова: Народ, релігія, культура*, Львів 1996, с. 63-74; Його ж. До питання про західний кордон Київської Русі. *Там само*, с. 81-104 та інші.

¹¹ Заїкин В. Преподобний Стефан, єпископ Володимирський і Галицький та його відношення до зєдинення Руської (Української) Православної Церкви з Римсько-Католицькою в останній чверті XI віку. *Записки Чина св. Василя Великого*, Жовква 1928, т. 3, вип. 1-2, с. 193.

¹² *Там само*, с. 202-203.

культури, вона завжди підтримувала тісні стосунки з Заходом, а вже за литовської доби східні впливи мають здебільшого деструктивний характер, а західні стають духовним порятунком¹³.

Підсумовуючи матеріал, слід зазначити:

– проблематика Галицько-Волинської держави посідала маргінальне місце в наукових зацікавленнях істориків української еміграції міжвоєнної Польщі, при цьому, особливу увагу привертала питання її ролі в націогенезі українців й культурної орієнтації;

– переважна більшість текстів на дану тему відзначаються помітним політичним впливом, проекцію на минуле реалій міжвоєнної доби й уявлень про політичні і геополітичні перспективи України;

– публікації істориків-емігрантів були суттєвою складовою загальноукраїнського історіографічного процесу.

¹³ Лотоцький О. *Схід і Захід у проблемі української культури*. Львів 1939 с. 4.

Артурас Дубонис

**ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ ЛИТОВСКОГО
ГОСУДАРСТВА И ЕГО ОТНОШЕНИЙ С ГАЛИЦКО-
ВОЛЫНСКИМ КНЯЖЕСТВОМ В НОВЕЙШЕЙ
ИСТОРИОГРАФИИ ЛИТВЫ**

Рост интереса к проблемам образования Литовского государства был положен работами Института истории Академии наук Литовской ССР. В то время это было обусловлено не только научно-исследовательскими, но и политико-идеологическими факторами. В конце 70-х годов прошлого века археологи Института истории выступили инициаторами комплексного исследования этногенеза литовцев. Результатом общих усилий археологов, лингвистов, антропологов и, конечно, историков (акад. Юозас Юргинис и Эдвардас Гудавичюс) стало издание “Этногенез литовцев”, под руководством знаменитого литовского археолога Регины Волкайте-Куликаускаене¹. В этой работе Волкайте-Куликаускаене и Гудавичюс затрагивали тему образования Литовского государства, анализируя древнейшие данные о литовцах. В то же время некоторым сотрудникам Института истории коммунистическая партия поставила злободневную идеологическую задачу “контрисследования” проблем крещения Литвы в 1387 г., юбилей которого приближался в 1987 г. Это должно было послужить отпором литовским историкам в эмиграции, наиболее известным из которых был Паулюс Рабикаускас (1920–1998), декан факультета истории Церкви в Папском Григорианском университете (Рим), ведущий специалист по папской средневековой дипломатике. Историки выбрали самый нейтральный вариант атеистической “контратаки” – переиздание послевоенных трудов директора Института истории Повиласа Пакарклиса (1902–1955), в которых тот искренне не жалел жестких слов в адрес папы римского, католического костела, Немецкого ордена и участников крестовых походов

¹ *Iš lietuvių etnogenezės, atsakingoji redaktore Volkaite-Kulikauskienė R. Vilnius 1981, p. 121; Lietuvių etnogenezės, atsakingoji redaktore Volkaite-Kulikauskienė R. Vilnius 1987, p. 255, [1].*

в Литву XIII–XIV вв. Над переизданием подготовленного им сборника папских булл пришлось работать Гудавичюсу и его ученику Альвидасу Никжентайтису².

Вот в таких условиях временного отхода от исследования и публикации Первого Литовского Статута (руководитель программы – проф. Станисловас Лазутка), в медиевистику Литвы пришел проф. Гудавичюс. Ученый начал с темы Крестовых походов в Прибалтике и Литве в XIII в.³, теснейшим образом связанной с началом государственности Литвы. Среди историков он был новым человеком, свободным от некоторых цеховых предрассудков и взаимообязательств, с оригинальным видением и пониманием источников истории, умением замечать и четко формулировать проблемы исследования, поддерживать уверенность в своих силах у своих учеников, появившихся в 80-х годах XX века. Он пришел из инженерно-технических производственных структур, имея за плечами почти 40-летний жизненный опыт и немалые достижения талантливого инженера⁴. И так уж сложилось, что из-под пера проф. Гудавичюса вышли почти все основные на сегодня издания по образованию Литовского государства и становлению его внешней политики. Его работы и научно-просветительская деятельность влияют на дальнейшие исследования проблем средневековой Литвы (XIII–XV вв.), современное национальное самосознание литовцев и на официальную позицию правительства Литовской Республики по проблемам истории Литвы.

Исследование политических аспектов образования Литовского государства затрагивает проблемы взаимоотношения Литвы с Галицко-Волынским княжеством (далее ГВК). Фактически это – вокняжение и правление в Литве Миндаугаса (Миндовга) и первых его наследников. Концепции проф. Гудавичюса по этим вопросам изложены в трех его основных работах: “Крестовые войны в Прибалтике и Литва в XIII веке”

² *Popiežių bulės del kryžiaus žygių prieš prpsus ir lietuvius XII a.*, sudarė P. Pakarklis; parengė, įvadą ir komentarus parašė Gudavičius E., Nikžentaitis A. Vilnius 1987, p. 309.

³ Gudavičius E. *Kryžiaus karai Pabaltijje ir Lietuva XIII a.* Vilnius 1989, p. 191.

⁴ Mulevičius L. *Inžinierius ir istorikas Edvardas Gudavičius. Edvardas Gudavičius: Bibliografinė rodyklė 1970–1989.* Vilnius 1990, c. 3.

(Вильнюс, 1989), “Миндаугас” (Вильнюс, 1998) и в первом томе “Истории Литвы” (Вильнюс, 1999)⁵.

Глубокие социально-экономические процессы в ранне-средневековье на первый план политической жизни выдвинули князей, особо знатный и закрытый слой литовских нобилей, берущих происхождение от дружинных военно-политических структур. Власть и социальное положение князей в конце XII и в начале XIII в. были наследственными. Превратившиеся в князей начальники дружин владели землями (территориями), пользуясь всей полнотой политической власти. Источником обогащения князей все еще служили грабительские походы против соседей, что в большой степени определяло внешнюю политику правящей элиты XIII века. Возможности обогащения за счет сбора ренты у подвластного населения ограничивались отсутствием прав на земельную собственность соплеменников и особенностями социальной структуры литовских земель, поскольку земли были унаследованными от племенной организации политическими единицами. Политическая конъюнктура благоприятствовала переориентации направления грабительских набегов за пределы литовского этноса – на земли соседей-балтов латгалов, селонов, земгалов и на древнерусские княжества. Дружинная организация возвышалась над жителями каждой земли, в них формировалась принадлежащая княжеским родам сеть поселений и укреплений (большой аллод князей)⁶. Власть наиболее влиятельных литовских князей охватывала два главных земельных массива: Литву (состоящую из Нальши (Нальщяне), Делтувы (Дяволтва), Упите (Литвы) и Жемайтию (Жемойть) (западная часть нынешней Литвы, но без выхода к Балтийскому морю, побережье которого принадлежало куршским племенам). В начале XIII в. литовские князья уже демонстрировали немалую степень единения, и образовывали конфедерацию литовских земель – своеобразную догосударственную политическую организацию. До прибытия в Пруссию и Ливонию немецких миссий Литва превращалась в центр многоплеменного государства. В

⁵ Gudavičius E.. *Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII a.* Vilnius 1989; Gudavičius E. *Mindaugas*, Vilnius 1998; Gudavičius E.. *Lietuvos istorija*. Vilnius 1999, t. 1.

⁶ Gudavičius E. *Mindaugas...*, p. 137-138.

своих первых статьях, посвященных образованию Литовского государства, проф. Гудавичюс рассматривал проблему форм княжеских коалиций – это объединение близких и дальних родственников, связанных между собою прямыми и косвенными узами родства. На основании договора литовских князей с ГВК 1219 г. исследователь раскрыл сущность организации власти в догосударственном образовании литовцев: это иерархия групп прямых родственников и свояков (своячениц и шуринов), которые являются представителями литовских земель или доминирующих в них княжеских фамилий⁷. Старшинство над этой структурой находилось в руках патронимии (дома) “старейших князей”. Старшие – Дауспругас (Довспруг) и Миндаугас – именно из “старейших” в Литовской земле (в узком значении слова). Став после смерти Дауспругаса сеньером патронимии, Миндаугас все же был обязан делиться властью с сыновьями брата, Таутвиласом (Товтивидом) и Гедвидасом/Едивидасом (Едивидом). Последние имели знатных родственников: дядю, могущественного князя Жемайтии Викинтаса (Выкынта), а в ГВК – самого князя Даниила Романовича, за которого замуж была выдана их сестра, безымянная Дауспругайте. Миндаугас сумел вытеснить их из Литвы и стал единоличным господарем Литвы. Именно так проф. Гудавичюс реконструирует превращение правящей патронимии в правящую семью Миндаугаса.

Интенсивные объединительные процессы происходили в 30-х годах XIII в. Темп ускоряла растущая извне угроза. Появились недовольные внутренней политикой Миндаугаса князя. Например, в 1245–1246 гг. князя Дучюс, Милгеринас и Гинейка, с помощью Ливонского ордена неудачно пытались устранить из имений своего брата Ленгвяниса – племянника Миндаугаса (литовский монарх поддерживал только одного представителя княжеской семьи). Литовский монарх не мог не сделать вывод о том, что такая история может повториться в более крупных масштабах, что немецкие колонии могут в любой

⁷ Gudavičius E. 1219 metų sutarties dalyviai ir jų vaidmuo suvienijant Lietuvą. *Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų darbai. Istorija*. 1982, t. 22, p. 33-46; Gudavičius E. Dėl Lietuvos valstybės kėlimosi centro ir laiko. *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai. Ser. A*. 1983, t. 2, p. 61-70; Gudavičius E. Dėl lietuvių žemių konfederacijos susidarymo laiko. *Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų darbai. Istorija*. 1984, t. 24, p. 12-28.

момент превратиться в мощное оружие в руках его врагов. А половина Литвы принадлежала родственникам его покойного брата. Миндаугас решил опередить события и ликвидировать центр потенциальной угрозы⁸. В 1248–1249 гг. он отослал своих племянников и их дядю в поход на Смоленск, якобы с целью создать себе домены на Смоленщине, а тем временем занял и присоединил к своему домену их литовские имения. При этом в погоню за ними послал свое войско. Таутвиласу, Гедвидасу и Викинтасу пришлось спасаться от гибели у родственника – князя ГВК Даниила. Они получили поддержку за пределами Литвы (у ятвягов, в Ливонии) и внутри ее (у части жемайтов Викинтаса). Образовалась антиминдаугская коалиция. Началась внутренняя война 1249–1252 гг. за верховенство в Литве. Даниил Романович стал самым активным и влиятельным политическим деятелем и во время войны, и на заключительных этапах образования Литовского государства, и в период Литовского королевства. Этот монарх придерживался жесткой и ясной линии действий. Таков, по мнению проф. Гудавичюса, контекст отношений между Литвой и Юго-Западной Русью.

Благодаря работам проф. Гудавичюса, нетрудно сделать вывод о том, что интерес Даниила к событиям в Литве обуславливался не только помощью родственникам, но и иными объективными причинами. ГВК в наследство от Киевской Руси получило заботу об отношениях с ятвяжскими и литовскими племенами. Влиянию Киевской Руси в XI–XII вв. Гудавичюс дал в основном негативную оценку – оно замедлило политическое развитие Литвы, что стало причиной ее отсталости и слабости в период возобновления контактов с христианскими миссиями римско-католической Европы XIII века. (Первая встреча литовцев с Западным христианством состоялась в 1009 г. во время миссии Св. Бруно Бонифация. Он представлял интересы Империи и польского монарха Болеслава Храброго, заинтересованных пока еще в мирном распространении христианства. Хотя святой погиб мученической смертью от руки некоего знатного литовца, все же многие обстоятельства тех событий показывают, что в Литве существовали достаточно развитые структуры полити-

⁸ Gudavičius E. *Lietuvos istorija...*, t. 1, p. 50-51.

ческой власти – прослойка аристократии с сотнями военных друзей, например, знатного литовца Нетимераса, брата убийцы святого). С другой стороны, слабость древнерусских княжеств в первой половине XIII в. стала одним из благоприятных факторов становления Литовского государства. Ослабленные татарским нашествием древнерусские княжества становились для него легкой добычей. За их счет обогащались литовские дружины со своими предводителями-князьями, и свои проблемы внутреннего толка стал разрешать Миндаугас. На Юг литовские дружины привлекал торговый путь по Бугу и Припяти. Но на этом направлении в первой половине XIII в. окрепло ГВК. Литва столкнулась с ее экспансией на северо-запад, особенно на ятвяжские земли. Этой политикой руководил князь Даниил Романович.

До середины XIII в., пока Миндаугас делился властью с другими родственниками по патронимии – наследниками Дауспругаса, отношения будущего монарха Литвы с Даниилом можно охарактеризовать как дружественные. Проф. Гудавичюс обращает особое внимание на хронологические аспекты выдачи Дауспругайте замуж за Даниила. Они важны по той причине, что позволяют конкретизировать дату превращения Миндаугаса в старейшего в патронимии. Именно к нему, а не Таутвиласу или Тедвидасу, за помощью против Конрада Мазовецкого обратился князь Даниил. Итак, свадьба состоялась и, соответственно, Миндаугас стал старшим в роду в 1235–1238 гг. Так как профессор ищет ответ преимущественно на вопросы хронологического плана, причины и возможные последствия свадьбы остаются в тени. Хотя в дальнейшем ученый отмечает, что действия литовских дружин в начале 1239 г. (самый поздний допустимый срок) спровоцировали поход на Литву князя Ростислава, в то время владевшего Галичем. В ходе событий Даниил вернул себе княжество. Проф. Гудавичюс оставляет без комментариев вопрос о том, могло ли это быть согласованной политикой Даниила и Миндаугаса, обусловленной родственными отношениями. Он придерживается мнения, что в стихийных действиях литовских дружин еще не следует искать общий интерес⁹. При том четко фиксирует двойственный характер отношений между Литвой

⁹ Gudavičius E. *Mindaugas...*, p. 179-181.

и ГВК. С одной стороны – некоторые земли ГВК стали подвергаться грабительским атакам литовских дружин, с другой – имеют место дружественные семейные связи между Миндаугасом и Даниилом. Исследователь заключает: грабительские походы лишь в малой степени повлияли на политическую линию Миндаугаса, а родственные связи с Даниилом, установленные по политическим расчетам, не связывали рук обеим сторонам.

На этом сюжеты о ранних связях Литвы и ГВК заканчиваются. Проф. Гудавичюс переходит к главному – заключительному этапу объединения литовских земель под властью Миндаугаса (крещение 1251 г. и коронация 1253 г.), внутренней войны против него 1249–1252 гг. и огромной роли князя Даниила Романовича в этих событиях. Князя ГВК Даниила и Василько следили за усилением Литвы и поэтому не отказали в помощи своим литовским родственникам-изгоям, чтобы вмешаться во внутренние распри литовцев. Таутвилас, Гедвидас и Викинтас от ГВК получили большую помощь: военную и финансовую (на их деньги Викинтас подкупил знатных ятвягов и части жемайтов). Главное, что Даниил сумел позвать на помощь Таутвиласу Ливонский орден (последний лишь “деля” Даниила вошел в коалицию, так как в ней участвовал ненавистный враг – князь Викинтас, победитель битвы при Сауле/Шяуляй 1236 г.) и Рижский епископат – то есть, всю Ливонию. Удача сопутствовала Даниилу в Ливонии по той причине, что он склонялся к церковной унии и поддерживал контакты с Папой Римским и Немецким орденом. Хотя сам князь ГВК в войне против Миндаугаса дальше Черной Руси (русские земли верхнего Немана и его притоков, попавшие под власть Литвы) не пошел. Проф. Гудавичюс указывает причину: Таутвилас и Викинтас нашли поддержку в Литве, к тому же, основную помощь оказал Ливонский орден. Даниил не наносил прямого военного удара по Миндаугасу. Главная забота о судьбе некрещенных литовцев отходила в руки Ливонии и принявшего католическое крещение в Риге номинального монарха Литвы Таутвиласа. Миндаугасу места в Литве не было. Тогда он хитрым маневром и крупными подарками ослабил вражескую коалицию – сделал своим союзником магистра Ливонского ордена Андрея и следуя его советам, принял крещение в 1251 г. Таутвилас и Гедвидас отступили к

Данииле, который продолжал поддерживать родственников. Получив у него помощь, они атаковали домен Миндаугаса (тот с ливонскими рыцарями оборонялся в граде “именем Воруута”¹⁰), но неудачно. После этих событий монарх Литвы осуществил в целом удачный поход против Жемайтии Викинтаса. В конечном итоге Миндаугас стал монархом Литвы и Жемайтии, с политической сцены сошел Викинтас, а оба изгнанные племянника в 1252 г. нашли приют у Даниила – в июне 1253 г. они вместе с шурином пошли в поход на Чехию. Важно еще и то, что на заключительных этапах войны Миндаугаса с племянниками и Даниилом на политической сцене, как энергичный полководец, появился Вайшялга (Войшелк), единственный сын Миндаугаса от первого брака (в походе на Турийск в 1252 г.).

Обе воюющие стороны склонялись к миру. Первым об этом в 1252 г. заговорил Миндаугас. В июле 1253 г. он был коронован королем Литвы. Потом корону из рук папы получил и князь Данил Романович. В 1253 г. он напрямую занялся династическими проблемами в Центральной Европе: Чешском и Венгерском королевствах, и герцогстве Австрийском. Это предприятие монарха ГВК окончилось неудачей. Его сын Роман Даниилович не утвердился в Австрии. А король Миндаугас загодя достиг хороших дипломатических результатов: обзавелся зависимой лишь от Святого престола церковной провинцией Литвы, вел личную переписку с папой. Последний уделял большое внимание просьбам Литовского короля. В 1254 г. Литва и ГВК пришли к компромиссному мирному соглашению. Обе стороны считались с интересами своих вассалов. Миндаугас передал владения в Черной Руси с центром в Новгороде князю Роману Данииловичу, но как своему вассалу. Это – уступка с литовской стороны. Вероятней всего, в то же время Полоцким князем и опять же

¹⁰ Локализация “града Воруута” превратилась в проблему поиска древней столицы Литвы. В последнее время на эту тему высказались многие исследователи, но местонахождение града не установлено. Самые аргументированные локализации и проф. Гудавичюс убрали Вильнюс из списка кандидатов стать Ворутой XIII в., см.: Zabiela G. Kur stovėjo Vorutos pilis? *Lietuvos istorijos metraštis 1091 m.* Vilnius 1993, p. 5-22; Gudavičius E. *Lietuvos istorija...*, t. 1, p. 47 (полагает, что Воруута находилась в южной части литовской земли, тогда как Вильнюс – в северной); Katalynas K., Vaitkevičius G. Vilniaus piëtra iki XV a. *Kultūros paminklai*. 2001, Nr. 8, p. 68-76.

вассалом короля Литвы стал Таутвилас. В некоторой степени потерпевшей стороной остался Вайшялга (профессор называет его посредником в установлении мира¹¹), бывший наместник Миндаугаса в Новгороде. Но он уже стал православным и, выдав свою сестру замуж за Шварна Даниловича, удалился в монастырь. Проф. Гудавичюс отмечает, что таким образом дети от первого брака Миндаугаса стали недееспособными (дословно “были распорошены”). К тому же, король получил подтверждение папы на власть в русских землях, которые он присоединил к своему королевству. Таким образом он отнял у Даниила право претендовать на них в случае удачной церковной унии. Вместе с тем, Миндаугас уступил Даниилу права на часть ятвяжских территорий, оставив за собой лишь северную часть¹².

Мирное соглашение между Литвой и ГВК было на руку влиятельной литовской элите и отвечало интересам ее военных дружин. Из-за союза Миндаугаса с Ливонским орденом северное направление перестало быть полем грабительских набегов последних, а развернуться на северо-востоке не давало сильное Владимиро-Суздальское княжество. На юго-востоке дела обстояли получше. На это главным образом повлияло ослабление власти татаров в Южной Руси в 50-е годы XIII века. Пользуясь такой ситуацией Даниил Романович собирался расширить свою власть до Днепра, литовским же дружинам открывались возможности для грабительской эксплуатации нового пространства. Однако, союзники напрямую затронули интересы Золотой Орды. Таким образом, следующий важный эпизод отношений Миндаугаса с Даниилом Романовичем касается похода татарского полководца Бурундая на Литву в 1259 г. и предшествовавших этому событий. Проф. Гудавичюс исследует значение Возвягольских событий 1255 г. Совместный поход литовцев и Даниила Романовича, проведенный на основе соглашений 1254 г., закончился кровавым недоразумением. Так как литовцам ничего не досталось от добычи, они стали опустошать окрестности Луцка, где были разгромлены волынцами. Литовско-галицкие отношения

¹¹ Gudavičius E. *Mindaugas...*, p. 242.

¹² Gudavičius E. *Mindaugas...*, p. 241-243, 253; Gudavičius E. *Lietuvos istorija...*, t. 1, p. 56-57.

ухудшились, но без серьезных последствий. Через некоторое время Литва с полочанами атаковала Смоленск, что всерьез задело Золотую Орду. Зимой 1258–1259 гг. на литовские земли, т.е., Литву и Нальшю, напали татары под командованием знаменитого Бурундая, который заставил присоединиться к своему походу против литвы и князей ГВК Даниила и Василька. Королевство Миндаугаса потряс сильнейший удар, но даже это обстоятельство он обернул в свою пользу. В лице татарско-галицкой опасности литовская правящая элита действовала сообща. О планах Даниила и татар Миндаугас узнал заранее. Вайшялга временно оставил монастырь. На помощь пришел Таутвилас. Руководство оборонительной стратегией сосредоточилось в руках двух последних князей. Они взяли в плен сына Даниила – князя Романа, наместника Миндаугаса в Новгороде, увезли его вглубь Литвы и избегали битвы, умело маневрируя в Литве и Черной Руси. Таким образом русские земли в верховьях Немана полностью перешли под власть Миндаугаса. Дружеские отношения с ГВК прервались. Потом литовский король мстил Данииле, направляя свои рати на ГВК в 1262 г. А Роман был отпущен на свободу в том же 1259 г., возможно за выкуп. Но все же положение Литовского королевства становилось все более хрупким: к “пост-бурундаевской” Литве приближались границы Немецкого ордена, на юге ятвягов завоевывало ГВК, а в самой Литве проходили болезненные процессы становления монархии и ее интеграции в Европу.

Студию “Миндаугас” проф. Гудавичюс завершает насильственной смертью первого монарха Литвы от заговорщиков, ближайших родственников, в 1263 г. Концепция дальнейших взаимоотношений Литвы с ГВК разворачивается в работах “Крестовые войны в Прибалтике и Литве в XIII веке” и в первом томе “Истории Литвы”. Главное внимание концентрируется на деятельности Вайшялги, его возвращении в Литву после гибели убийц отца, и в дальнейшем – на приходе к власти князя Трайдяниса (Тройденя). В “Истории” этому периоду до Трайдяниса посвящен специальный раздел под названием *Православные эпигоны Миндаугаса*¹³. На литовский престол

¹³ Gudavičius E. *Lietuvos istorija...*, t. 1, p. 67-69.

Вайшялгу в 1264 г. посадили “вои и приятели” Миндаугаса. Он согласился вернуться к светским делам лишь на три года. Часть знати Литвы, особенно в землях Делтувы и Нальши, не признали власти Вайшялги. Ему понадобилась помощь. Близкие отношения с Галичем тут сыграли главную роль – на помощь пришли силы ГВК под командованием князя Шварна Даниловича. Они одержали победу; Вайшялга расширил свой домен, присоединив к нему часть Делтувы и Нальши. В 1267 г., когда казалось, что все улажено, Вайшялга вернулся в монастырь, до того передав княжение в Литве своему “зятю” Шварну. Литовское государство превращалось в протекторат ГВК. Ее знать стала переходить в православную веру. Назревала угроза русификации Литвы и включения ее в политическую орбиту ГВК. Данная ситуация не устраивала литовскую знать. Она не желала лишиться государственности Литвы, ориентировалась на активную борьбу с усиливающейся Ливонией (в то время как Вайшялга поддерживал с ней мирные отношения) и Немецким орденом. Позиция Шварна все это подрывала. Враждебные ему силы сплотились и в 1269 г. выдвинули на литовский престол князя Кернаве (Керново) Трайдяниса, непрямого родственника Миндаугаса¹⁴. Пятилетнее княжение в Литве Вайшялги и Шварна проф. Гудавичюс характеризует как династические комбинации небольшой группы наследников Миндаугаса; она была слабо связана с большинством литовских феодалов, поддержавших Трайдяниса¹⁵. Освобождение от зависимости ГВК проходило трудно, в борьбе с князем Васильком (Волынь) погибли три принявшие православную веру брата Трайдяниса. Положительное влияние на ее исход оказало восстание пруссов против Немецкого ордена. Оно обеспечило Литве надежный тыл. В 1274 г. после дерзкого взятия Трайдянисом Дорогичина в борьбу вступил князь Лев Данилович. Князь Лев против Литвы получил помощь от татар – все вместе организовали поход на Новгородок. Война не была

¹⁴ Там же, с. 68-69. При анализе источников этой предпосылки автор данных строк пришел к выводу, что имеющиеся факты не доказывают родства Трайдяниса с семьей Миндаугаса, хотя косвенных связей с какими-нибудь далекими его родственниками нельзя исключить, см.: (Dubonis A. Pirmieji Lietuvos valdovai: Giminiška meilė ir mirtina neapykanta. *Lituanistica*. 2003, Nr. 2, p. 3-11.

¹⁵ Gudavičius E. *Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII a.*, p. 157.

интенсивной, и обе стороны, наконец, пошли на мир в 1276 г., что указывало на провал гегемонистических претензий Галича¹⁶. Тем не менее, правящая элита ГВК все еще искала случай вернуть потерянную инициативу в отношениях с Литвой. Зимой 1278–1279 гг. волынские князья Мстислав и Владимир с князем Юрием Львовичем, и с татарами Мамшея воевали в нелитовских владениях Трайдяниса на верхнем Немане (Новгородок) и Гродно. Местные силы выдержали натиск неприятелей, особо отличились в Гродненской земле поселенные пруссы, беженцы Немецкого ордена. На основании вышесказанного можно сделать заключение, что в борьбе с ГВК Трайдянис нейтрализовал один из очагов агрессии против Литовского государства во второй половине XIII века.

В настоящее время других таких крупных и концептуальных разработок по проблемам образования Литовского государства¹⁷ и его взаимоотношениям с ГВК в XIII в. почти нет. Некоторым исключением является работа Альвидаса Никжянтайтиса “От Даумантаса до Гядиминаса. Характерные черты дохристианского литовского общества” (Клайпеда, 1996). В специально посвященном связям Литвы с ГВК разделе он делает некоторые наброски взаимоотношений этих земель в XIII в.¹⁸ Некоторые его заметки оригинальны, важны, а сам текст интересен в персонально-исследовательском плане: свои наблюдения, основанные во многом на Ипатьевской летописи, монографиях Г. Пашкевича и В. Пашуто, Никжянтайтис опубликовал еще до появления двух последних крупных трудов проф. Гудави-

¹⁶ Gudavičius E. *Lietuvos istorija...*, t. 1, p. 71.

¹⁷ Недавно отдельной книгой была издана магистрская работа Томаса Баранускаса, в которой он попытался вернуть в жизнь идею Г. Пашкевича о более ранней, чем XIII в., дате образования литовского государства – в рамках 1183 г., см.: Baranauskas T. *Lietuvos valstybės ištakos*, Vilnius 2000. В научных кругах выводы автора были встречены с большим недоверием, см. рецензии: Nikžentaitis A. *Nesendinkim Lietuvos istorijos. Šiaurės Atėnai*. 2000 m. spalio 28 d., Nr. 40, p. 9; Ščavinskas A. *Keli štrichai dėl Lietuvos valstybės ištakų. Knygų aidai*, 2000, Nr. 3, p. 30; реплика А. Дубониса см.: *Naujasis židinys-Aidai*. 2000, Nr. 6, p. 358; статья проф. Гудавичюса, см.: Gudavičius E. *Lietuvos europėjimo kelias*. Vilnius 2002, p. 309-332. Сдержанно положительная оценка у Г. Забелы, см.: *Lietuvos istorijos metraštis*, 2000 m. Vilnius 2001, p. 327-330.

¹⁸ Nikžentaitis A. *Nuo Daumanto iki Gedimino: ikirikščioniškos Lietuvos visuomenės bruožai*. Klaipėda 1996, p. 100-102. (*Acta historica universitatis Klaipedensis*, t. 5.).

чюса. Начало литовско-галицких контактов он характеризует как дружеские, без каких-нибудь серьезных конфликтов. Правящие элиты даже устанавливают родственные отношения. Ситуация радикально изменилась в середине XIII в., когда после объективных попыток Миндаугаса укрепить молодое Литовское государство восстали его племянники, которых поддержало ГВК. Разразившийся конфликт был решен мирным соглашением 1254 г. Согласно его условиям, Миндаугас передал Роману Даниловичу часть Черной Руси. Они стали владеть ею вместе (кондоминиум). Наряду с этим Таутвиласу открылась возможность вокняжиться в Полоцке. Договор подкреплялся браком дочери Миндаугаса со Шварном Данииловичем. Никжянтайтис подверг сомнению утверждение о том, что этим договором Миндаугас открыл Даниилу Романовичу возможность подчинения ятвягов. Ведь галицкий князь попросту мог воспользоваться ослаблением литовского короля. В итоге такой ход событий не устраивал Миндаугаса – нормализация отношений с ГВК было принудительным и временным выходом из ситуации. Придя в себя после конфликтов с татарами, в 1260 г. Литва силами Вайшялги и Таутвиласа ликвидировала кондоминиум Миндаугаса и Романа в Черной Руси, а власть в свои руки взял Вайшялга. Таким образом в своих землях верхнего Немана Литва вернула *status quo* и перешла к боевым действиям в Ливонии, что означало переход Литовского государства к наступлению по всем фронтам. Но роль Вайшялги Никжянтайтис объясняет противоречиво. Подчинив себе в 1260 г. Черную Русь, в 1260–1261 г. он отказывается от нее (неясно, в чью пользу), и этот шаг сближает его с ГВК. Это связано с авторской схемой, согласно которой после убийства Миндаугаса, Литва оказывалась в новых отношениях с ГВК. Главная роль в поддержании хороших отношений с Галичем и Волынью принадлежала Войшялге, установивших в общем их задолго до того. Он создает коалицию с ГВК, в частности со своим шурином Шварном, и каким-то образом участвует в удачном перевороте против убийцы отца – Трениоты (1264 г.). Потом вместе со Шварном занимает престол Литвы, а через три года оставляет там его одного. После смерти Даниила Романовича в 1264 г. изменилась политическая ситуация в ГВК: оно превращалось в конфедерацию земель под властью

его сыновей Шварна, Романа и Льва (*sic!*). Последний из них проводил наиболее самостоятельную, антилитовскую политику. Свое враждебное отношение к Литве он продемонстрировал, содействуя татарским походам на земли, находившиеся под ее властью. Он убил Вайшялгу потому, что не смог ему простить передачи литовского стола его брату Шварну, что также стало причиной антилитовской позиции Льва. Отношения между Трайдянисом, новым монархом Литвы, и Львом Даниловичем Никжянтайтис характеризует в диапазоне от вражеских до натянутых, в основном из-за соперничества за Черную Русь. Равновесие сил неуклонно переходило на сторону литовцев: за период правления Трайдяниса ГВК ослабло – Льву приходилось призывать на помощь татар. Никжянтайтис заключает, что политика Трайдяниса на юго-восточном направлении положила начало процессу присоединения земель ГВК к Великому Княжеству Литовскому.

С другой стороны, вдумчивому читателю разработка Никжянтайтиса может показаться не совсем удачной. Он слабо воспользовался фундаментальной работой Пашкевича¹⁹, не до конца ознакомился с Ипатьевской летописью, из-за чего допустил неточности (например, писал о сыне Льва Владимире!), и противоречивые построения. Кроме того, упустил из виду заметки Ипатьевской летописи об имевших место дружеских отношениях Льва с Трайдянисом, что представило бы “антилитовскую” позицию князя Льва в ином свете.

Из-под пера других учеников проф. Гудавичюса вышли в свет несколько работ по отдельным проблемам образования Литовского государства. Инга Леонавичюте пишет о роли дружины в период становления государства²⁰. Предварительные выводы показали, что наиболее ярко просматриваются две главные ее функции: грабеж (*plėšimas*) и полюдие (*kieminėjimas*). Обе реализовывались силой. В статье исследовательницы пока не найден ответ на важный вопрос для периода становления государственности – выполняла ли дружина административную

¹⁹ Paszkiewicz H. *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1: Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku. Warszawa 1933, s. 117-145.

²⁰ Leonavičiūtė I. Kariaunos vaidmuo kuriantis Lietuvos valstybę. *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.* Vilnius 1997, p. 475-485.

функцию? С другой стороны, проблема роли дружины еще на стадии разработки, и следует ожидать более крупных работ Леонавичюте.

Артурас Дубонис пытается найти источники и реконструировать властные структуры в раннем литовском государстве. В своей книге он видит в них так называемых лейти, службу лейтскую (Nom. sg. *leitis* > Nom. pl. *leiLiai* < **leitjai*)²¹. Хотя первые данные о лейти появились в сравнительно поздних источниках (XV – начало XVI вв.), все же эта прослойка должна была существовать в тот период государственности Литвы, когда король спланировал литовский этнос под единой властью и через создаваемые им домены (*curia*) проводил интеграцию подвластной себе территории. На раннее появление лейти указывает его древнее название, которое в сущности является этнонимом литовцев, до сих пор используемое у латышей (только в Жемайтии это обозначение с ярко выраженными пейоративными характеристиками литовцев функционировало до начала XX в.). Королевская власть создавала себе лейти из неизвестной ныне части литовского этноса. Такие преданные литовскому монарху воины-литовцы могли уже быть у Миндаугаса (“литва “Миньдога”). Это дружинники низкого ранга, создававшие в королевских доменах военно-хозяйственные поселения и представлявшие его власть на периферии. Соответственно, синонимом лейтской службы скорее всего, было понятие “литовская служба”. Лейтская служба не была унифицирована: в одних доменах они были конокормцами (разводили боевых коней), в других – просто воинами, со слабо выраженными “полицейскими” задачами, в третьих – крестьянами. В первой половине XVI в. в этнической Литве лейти известны в 31 дворе господаря. Но в том же веке социальный слой исчез.

Проблеме образования прослойки крупной литовской знати (панов) во второй половине XIV и в XV вв., – знати, пришедшей на политическую сцену взамен литовским князьям XIII в., посвятил свою книгу Римвидас Пятраускас²². Над сложными

²¹ Dubonis A. *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai: iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities*. Vilnius 1998, p. 170.

²² Petrauskas R. *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis, struktūra, valdžia*. [Vilnius] 2003, p. 379, [1].

проблемами распространения православия среди этнических литовцев до крещения Литвы в 1387 г. – например, о трех Виленских мучениках – плодотворно работает Дарюс Баронас²³.

750-летие коронации Миндаугаса в Литве было отмечено не только пышными торжествами на самом высоком уровне, но и научными конференциями. Одну из них, на тему “Король Миндаугас – христианин” 05 июля 2003 г., организовал Вильнюсский архиепископ, кардинал Аудрис Юозас Бачкис. С докладами выступили: проф. Гудавичюс, Д. Баронас, Людас Йовайша, проф. Альфредас Бумблаускас, Витаутас Алишаускас. Директор Института истории Литвы А. Никжентайтис вместе с Институтом сравнительной Средневековой истории Университета им. Гумбольта 05-09 сентября 2003 г. организовали международную конференцию “Образование Литовского государства: сравнение в европейском контексте”. В ней с докладами выступили историки из Литвы, Германии, Финляндии и Швеции: Михаэль Боргольте (Берлин), А. Дубонис (Вильнюс), Дитер Гевених (Дюсбург), Р. Пятраускас (Вильнюс), Юкка Корпела (Йоэнсу), Нильс Блюмквист (Висбю), Д. Баронас (Вильнюс), Христиан Любке (Грайфсвальд), Рудольф Шиффер (Мюнхен), Стефен К. Роуелл (Вильнюс). Организаторы издают сборники материалов обеих конференций; сборник второй конференции издается на литовском и немецком языках.

Работы проф. Гудавичюса перевели в качественно новый этап исследования вопросов образования Литовского государства, в частности и средневековой Литвы вообще. Стали разрабатываться новые проблемы, расширился круг исследователей. И хотя в последние годы интерес студентов к изучению истории средневековой Литвы заметно уменьшился, все же в общественных кругах Литвы выражается немалое внимание к начальным этапам своей государственности.

²³ Baronas D. *Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija. Istorinė studija ir šaltiniai*. Vilnius 2000, p. 383.

ДАНИЛО РОМАНОВИЧ І ЛІТОПИСНИЙ МИТУСА

Національне відродження, звільнення від шовіністичних ідеологій сприяють перегляду спрощеного погляду на літописного Митусу, якого в радянській історіографії зазвичай показували тільки як співця світського. На жаль, так переважно його трактують у новітній науковій літературі та популярних підручниках для середньої та вищої школи. Однак, на наш погляд, така характеристика “словутного півця” не сприяє виробленню правильних уявлень як про музичну культуру Галицько-Волинської держави, так і її видатного правителя короля Данила. Звичайно, простіше притримуватися вже усталеного погляду, що “Митуса – не церковний співак (дяк)”, а “народний співець”, який до того ж відмовився служити князеві, що дбав про свою славу.

Остання думка, на наш погляд, особливо часто пропагується у колі письменників. Ще 1850 р. Микола Костомаров, узявши епіграфом до поезії “Співець Митуса” цитату з Іпатіївського літопису: “Словутнього півця Митусу, древле за гордость не восхотівша служити князю Данилу, раздраного, аки связаного, приведоша”¹, зображає його як противника князя-державотворця. Але Михайло Максимович у статті 1861 р. “Заметка о словутом певце Митусе”² ближчим є до літописного джерела і пише: “Митуса (т.е. Димитрий) был знаменитый в свое время церковный певец, принадлежавший к певчим владыки Перемышльского, но не хотевший прежде поступить в певчие князя Даниила Романовича”³. Варто підкреслити, що М. Костомаров писав літературний твір, а М. Максимович – наукове повідомлення. А наука та літературна творчість мають різні завдання і цілі. Показовим щодо цього є пояснення Івана Франка, який зауважував, що він у своїй поезії “Бунт Митуси” дещо інакше, аніж М. Костомаров, мотивував “виступ проти князя Данила, причім, користуючися свободою поетичного по-

¹ Костомаров М. Співець Митуса. *Твори: У 2-х томах*. Київ 1990, т. 1, с. 131.

² Максимович М. *Собрание сочинений*. Київ 1876, т. 1, с. 129-130.

³ Там же, с. 129.

мислу, відступив даліше від історичної дійсності, ніж се вчинив Костомаров”⁴.

Таким чином, існують різні тлумачення літописного джерела про Митусу. Якщо зважати на роль церкви у державотворчих процесах (адже не випадково майбутній король Данило підпорядкував, як твердить Володимир Пашуто, усі єпископські катедри південно-західної Русі великокнязівській владі⁵), а також на роль церковного співця, можливо, й диякона, то Митусина відмова “служити князю Данилу” підтверджує версію М. Костомарова в тій її частині, де йдеться про співця як антагоніста правителя.

Зважаючи на різне трактування літописного оповідання, І. Франко 1914 р. в історичному екскурсі наприкінці дещо доповненої поезії “Бунт Митуси” (уперше надрукована 1875 р.) пояснюючи ім’я “давнього галицько-руського співака”⁶, сумнівається у правильному розумінні М. Максимовичем цього літописного оповідання. І. Франко відзначив, “чому літописець уважав потрібним назвати церковного дяка “словутьным” і приписувати йому надмірну гордість, що не дозволяла йому вступити в службу князя” і пропонував не “класти сього співака в один ряд із староруським Бояном або співаком Ігоря..., пара йому хіба той “скопець Мануйло, півець гораздый”, що сам із Греції прийшов до боголюбивого князя Мстислава в р. 1137... У всякім разі з оповідання літопису видно, що Митуса мусив займати якесь визначніше становище від простого, хоч би й як визначного єпископського дяка, коли гордість не дозволяла йому “служити князеві Данилові”⁷. Погоджуючись із тим, що Митуса міг бути дяком, навіть авторитетним, І. Франко продовжує свої міркування: “Не вадить зауважити, що слова “служити князеві” зовсім не значать стати його приватним слугою, а можуть значити радше – признати його зверхність над собою. Зі скупого на слова оповідання літопису не впливає зовсім, аби Митуса належав до хору співаків перемиського єпископа”⁸. Далі в роздумах над

⁴ Франко І. Бунт Митуси. *Зібрання творів у 50-ти томах*. Київ 1976, т. 3, с. 420.

⁵ Пашуто В. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. Москва 1950, с. 228.

⁶ Франко І. Бунт Митуси..., с. 420.

⁷ Там само, с. 421.

⁸ Там само.

рядками літопису Франко робить інший висновок: “Признання за Митусою становища світського співака, дружинника або боярина, що міг протівитися князівській власті, дозволяло би нам сконстатувати в тодішній Галицькій Русі категорію таких співаків, що займали визначні становища в ... суспільності. Що такі співаки мусили бути і що їх було немало, про се свідчить текст Галицько-Волинського літопису, в яким дуже часто зустрічаємо місця незвичайно поетичні та лаконічні, немов останки давніх пісень”⁹. Створюючи “План викладів історії літератури руської”, І. Франко передбачав читати студентам “свідоцтва про співання, пісні і спів у давній Русі, Боян, Митуса”¹⁰. Отже, дослідник допускав, що Митуса міг бути як церковним співцем-дяком, так і співцем світським.

Перший перекладач Галицько-Волинського літопису українською мовою Теофіл Коструба розумів Митусу як “співця”¹¹. На відміну від нього, Леонід Махновець пізніше перекладає по-іншому – “співака”, у примітці щодо цього пояснюючи: “З тексту виходить, що Митуса був півчим при єпископському дворі, очевидно, з феноменальним голосом”¹². А в “Іменно-особовому покажчику” Літопису руського знаходимо ще й таку інформацію: “Митуса (Дмитро), славетний співак владики (єпископа) перемишльського; не схотів служити Данилові Романовичу”¹³. Отже, Л. Махновець, як і решта дослідників, по-своєму тлумачить значення слова “півець”. І це не випадково, таке слово має декілька значень: 1) “півец, искусник в пении”; 2) “півец, слагатель песен”; 3) “псалмопівец”; 4) “музыкант”; 5) “церковный півец, певчий”; 6) “псаломщик”¹⁴. Хоч у час збирання Ізмаїлом Срезневським матеріалів до словника існували вже різні версії щодо соціального статусу Митуси, однак тільки друге значення

⁹ Там само, с. 422.

¹⁰ Франко І. План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви. Твори. Київ 1984, т. 41, с. 25.

¹¹ Коструба Т. Галицько-волинський літопис. Львів 1936, ч. 2, с. 24.

¹² Літопис руський. Перекл. з давньорус. Л. Махновця. Київ 1989, с. 400.

¹³ Там само, с. 497.

¹⁴ Срезневский И. Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). Москва 1989, т. 2, ч. 2, с. 1782.

цього слова вчений ілюструє прикладом-фразою з літопису про “словоуґнаго певца Митоусоу”.

Суспільне значення діяльності дяків у давнину пояснюється тим, що вони зі священниками й дияконами – їх разом називали клірос або крилос – дбали про дотримання встановленого порядку церковних співів і збереження їхньої чистоти. Щодо сакральної музики та важливості ролі в ній дяка, додамо те, що він веде зі священником богослужіння. Оскільки дотримання його канонів у церковному обряді потребувало освічених служителів, цілком імовірно, дяки проходили певне навчання. Водночас із виконанням своїх прямих церковних обов’язків дяки вчили дітей грамоти й співу (дякоучителі), адже мусили дбати про поповнення церковного хору новими півчима. Завдяки своїй освіченості дяки часом працювали в княжих канцеляріях, іноді очолювали їх, тобто виконували урядові обов’язки.

Про одного з таких дяків оповідає Галицько-Волинський літопис під 1219 р., описуючи битву воїнів польського князя Лешка та військ угорського короля Коломана з раттю Мстислава Удатного біля Городка: “Тоді ж Василь, дяк, за прозвищем Молза, застрілений був під городом, і [боярина] Михалка Скулу вбили, догнавши на [ріці] Щирці. І голову йому вони одрубали, три цепи знявши золоті, і принесли голову його до Коломана”¹⁵. Цей опис засвідчує не тільки те, що дяки брали участь у боях (імовірно, для налагодження духовного співу воїнів – зміцнення їхньої сміливості¹⁶), а й роль церковнослужителів у суспільному житті. Літописець спочатку згадав про смерть Василя Молзи, а потім уже – про загибель багатого дружинника-боярина.

І. Франко висловлював сумніви щодо тлумачення деяких слів у перекладі самого оповідання літописного зведення, в якому йдеться про Митусу: “Речення про те, що його в досить незвичайнім і неясно описанім стані (“раздрана и икы – варіант іншого рукоп[ису]: акы – связана”) привели до князя Данила, зв’язане із попереднім оповіданням про напад Данилового дво-

¹⁵ *Літопис руський...*, с. 375.

¹⁶ Ще в літописі під 1111 р. згадується про подібну ситуацію, коли київські дружинники, “одягнулися... в броні, і виладнали полки... А князь Володимир, ідучи перед військом, наказав попам своїм співати тропарі, і кондаки Христа Чесного, і канон святій Богородиці” (*Там само*, с. 166).

рецького Андрія на Перемишль зовсім механічно. Його можна розуміти так, що вхоплення та поневолення Митуси відбулося в тім самім часі й тими самими людьми, але, може, й зовсім не в Перемишлі. Слова про стан Митуси, в яким його приведено до Данила, в обох текстах літопису не ясні¹⁷.

Знаючи нині, в яких несприятливих ідеологічних умовах доводилося Івану Крип'якевичу працювати над книгою "Галицько-Волинське князівство" та з якими труднощами стикалися свого часу організатори першого її видання¹⁸, стає зрозумілим віднесення (на наш погляд, з метою зменшення ідеологічних прискіпувань) у цій роботі Митуси до "народних співців"¹⁹. Адже "словутьний" митець міг бути ще й автором і виконавцем багатьох пісенних творів. Хоча І. Крип'якевич як учень і продовжувач справи Михайла Грушевського не міг не знати думки свого вчителя про те, що Митуса "був тільки співак, і то мабуть церковний"²⁰.

У загальних працях з історії української музики лише згадується про галицького музиканта або відзначається, що "невичайним церковним співаком, мабуть, був "славетний співак Митуса"²¹.

В історичній літературі останнього десятиріччя це питання розглядається детальніше. Наприклад, у "Довіднику з історії України", читаємо: "Митуса (? – ?). (Можливо, зменшене ім'я Дмитро). Знаменитий співак... Більшість дослідників (Л. Черепнін, В. Пашуто, М. Сидоров та ін.) вважають, що в літописі йдеться про придворного поета, який брав участь у політичній боротьбі. Малоімовірною уявляється поширена в ХІХ ст. думка, ніби Митуса був "церковним півчим" (М. Максимович, В. Металлов). Ми маємо Митусу за своєрідного давньоруського трубадура, співця феодальної анархії, вороже наставленого до

¹⁷ Франко І. Бунт., с. 421.

¹⁸ Див., наприклад: Ісаєвич Я. Історія Галицько-Волинської держави Івана Крип'якевича. Крип'якевич І. *Галицько-Волинське князівство*. Львів 1999. с. 5-14.

¹⁹ Крип'якевич І. *Галицько-Волинське князівство*..., с. 181.

²⁰ Грушевський М. *Історія України-Руси*. Київ 1993, т. 3, с. 453.

²¹ Фільц Б. Музична культура східних слов'ян. *Історія української музики. У 6 т.* Львів 1989, т. 1, с. 146; Корній Л. *Історія української музики*. Київ-Харків-Нью-Йорк 1996, с. 65.

князя Данила та його програми об'єднання Галицько-Волинської Русі”²². А в “Історії України в особах” зазначено: “Перемишльський єпископ, мов справжній князь – а він таки ним і був, але не світським, а духовним, – мав пишний і багатий двір. Він мав навіть власного співця, що тішив єпископа та його гостей своїм співом. Галицький літописець мовив про це з іронією й не властивою йому злостивістю”²³. Після авторського перекладу цитованого вже фрагменту історичної хроніки подається: “Незвична зловтішність галицького літописця пояснюється, гадаємо, тим, що в його очах той Митуса... був уособленням феодальної руйнівної анархії, боярської та церковної”. Далі робиться покликання на М. Максимовича, який припускав, що митець належав до півчих перемишльського єпископа: “Можливо, на таку думку вченого на вернула приналежність Митуси до двору церковного владики. Вважаємо її сумнівною... Якби той був півчим чи навіть просто світським співцем, навряд чи князь Данило став би добиватися залучення його на службу. Як гадав Д. Іловайський, – пишеться далі, – Митуса належав до придворних поетів, можливо, з числа князівських дружинників. Таких співців князі особливо любили й шанували, намагаючись за будь-яку ціну мати їх при своєму дворі, щоб ті розважали й прославляли їх у піснях. Той явний інтерес, який виявив князь Данило до Митуси, підтверджує цю думку”²⁴. Звичайно, Данило Романович, як і будь-який правитель, дбав про свій авторитет, але він прагнув і зміцнення Церкви, об'єднання земель в одну державу. Князь міг запрошувати талановитого митця на службу до себе для участі в літургіях.

У деяких курсах лекцій з історії України, як і в довідниковій літературі, цілком безпідставно розвивається ця теза і стверджується, що Митуса “співав у супроводі арфи або лютні”²⁵.

Про подальшу долю Митуси також вислововалися різні думки. Так, Володимир Полек пише про співака, який із “не-

²² Котляр М., Кульчицький С. *Довідник з історії України*. Київ 1996, с. 86-87.

²³ Котляр М. *Історія України в особах: Давньоруська держава*. Київ 1996, с. 215.

²⁴ Там само, с. 215-216.

²⁵ Мельник Л. *Давня Русь у період феодальної роздробленості. Галицько-Волинське князівство. Історія України: Курс лекцій*. Київ 1991, кн. 1, с. 68.

зрозумілих причин відмовився служити Данилові Галицькому, і той стратив його”²⁶, використовуючи у своїх студіях “Хроніку...” Феодосія Софоновича, у якій міститься інша інформація про Митусу, аніж в Галицько-Волинському літописі: “Півца славного Митусю, звязаного, привели к Даниїлу”²⁷.

Окрім наведених думок про Митусу, є також і курйозні, які ще більше вводять читача в оману, наприклад: “Митуса (Т.С.Димитрій) був визначний у церкві співак”²⁸ – (треба т.е., адже в І. Франка, як спочатку в М. Максимовича, скорочене “то єсть” – *Авт.*); “Дмитро Митуса, давньоруський “співець у владики перемишльського”²⁹; “Митуса Дмитро (? – ?) – давньорус. співець у владики перемишлянського”³⁰ (треба перемишльського – *Авт.*); у програмі курсу “Світова художня культура (8–11 класи)” привертається увага до постатей “Мануїла (XI ст.), І. Д. Митуси (XIII ст.)” (треба і Митуси (Димитрія) – *Авт.*)³¹.

Узагальнюючи різні думки і припущення дослідників про “словутного співця” й слушно відзначаючи, що серед них “немає одностайної думки щодо особи Митуси: був він письменником, співцем-воїном, чи придворним поетом і церковним співаком перемишльського єпископа”, Олекса Мишанич пише: “Ймовірно, Митуса – світський співець-виконавець, який відмовився стати на службу до князя Данила, за що його покарано”³².

²⁶ Полек В. *Історія української літератури X–XVII століть: Навч. посібник*. Київ 1994, с. 37.

²⁷ Феодосій Софонович. *Хроніка з літописців стародавніх*. Підгот. тексту до друку, передмова, комент. Ю. Мицика, В. Кравченка. Київ 1992, с. 145.

²⁸ СалигаТ. Співець Митуса... поетичні візії. *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Матер. Міжнар. ювіл. наук. конф. Івано-Франківськ–Галич 1998*, с. 183. Ця описка повторена й у наступній публікації цього автора, див.: Його ж. Співець Митуса... поетичні візії. *Сівач духовності. Збірник спогадів, статей і матеріалів, присвячений професору Володимирові Полеку*. Івано-Франківськ 2003, с. 48.

²⁹ Черепанова С. *Музика. Українська культура: історія і сучасність: Навч. посібник*. За ред. С. Черепанової. Львів 1994, с. 247.

³⁰ *Мистецтво України: Біогр. довід*. Упоряд.: А. Кудрицький, М. Лабінський; За ред. А. Кудрицького. Київ 1997, с. 413.

³¹ Кондрацька Л. *Світова художня культура (8–11 класи): Програма для вчителів шкіль різного типу і студентів мистецьких закладів України*. Тернопіль 1998, с. 27.

³² Мишанич Н. Митуса (Дмитро). *Українська Літературна Енциклопедія. У 5 томах*. Київ 1995, т. 3, с. 364.

Володимир Грабовецький при висвітленні розвитку культури Галицької Русі пише про співця Митусу в когорті літописних “премудрого книжника” Тимофія, скульптора Авдія³³. А івано-франківський художник Михайло Фіголь зобразив їх у триптиху “Галицька Трійця”, де Митуса зображений з інструментом, подібним до віднайдених археологами у Новгороді. У роботах Миколи Канюса бачимо Митусу як дружинника-співця.

Літературознавець Тарас Салига, розуміючи важливість трактування постаті Митуси для визначення його місця у реальному контексті своєї доби, не тільки наводить різні версії, а й простежує використання образу митця у творах окремих істориків, поетів, прозаїків минулого та сьогодення, тлумачення образу. Він зазначає: “Оскільки те, на що ми б хотіли мати відповіді, приховується глибиною століть, то Митуса живе як своєрідна легенда, а точніше його життя стало легендою, яка по-своєму озивається в кожній історичній добі, в переповнених суспільно-політичними конфліктами умовах. Отже, не дивно, що постать Митуси привертає до себе пильну увагу майстрів художнього слова усіх часів”³⁴. На основі аналізу художніх образів, ліричних героїв із різними “обличчями Митуси” у творах поетів і прозаїків, Т. Салига вказує, що в ньому має значення не стільки історична вірогідність факту, як художній домисел, завдяки якому ідея творів мовою підтексту переадресовується в інший час³⁵. До цього додамо, що різні погляди на постать Митуси, приписування йому володіння різними музичними інструментами, характеристика його образу, місця в тодішньому суспільно-політичному житті визначаються, до певної міри, не тільки часом написання того чи іншого твору та розуміння місії митця в суспільстві, а й ролі в ньому церкви. Не враховується дух Середньовіччя, коли співці сприймалися як гармонізатори хаосу, а значить, і сама церква для свого зміцнення прагнула залучити їх до себе³⁶. Адже музики були дійовими особами ве-

³³ Грабовецький В. *Нарис історії Галича. З найдавніших часів до початку XX ст.* Галич 1997, с. 99.

³⁴ Салига Т. *Співець Митуса... поетичні візії. Галич і Галицька земля...*, с. 185.

³⁵ *Там само*, с. 188.

³⁶ Гуревич А. *Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства.* Москва 1990, с. 43-48, 279-308.

ликих ритуальних язичницьких ігрищ, які мали неабиякий вплив на народ і відігравали роль серйозного суперника християнства. Це засвідчує “Поучення про кари Божі”, уміщені в літописі під 1068 роком: “Диявол обманює, хитрощами переаблюючи нас од Бога: трубами, і скоморохами, і гусями, і русаліями. Ми бачимо ж ігрища витолочені і людей безліч на них, як вони пхати стануть один одного, видовища діючи..., а церкви стоять, і коли буває час молитви, [то] мало їх знаходиться в церкві”³⁷. У цьому фрагменті йдеться не тільки про широке коло професійних музичних навичок, якими володіли жерці, а й неабиякі їхні організаторські здібності, що дозволяло згуртувати людей навколо “ігрищ” за часів поширення християнства у Київській Русі.

Переосмислюючи джерельну базу, спираючись на студії дослідників щодо ролі і місця музикантів у мистецтві Київської держави, висловимо здогад, що *словутний* Митуса був яскравою творчою постаттю, церковним співцем, що, звичайно, не заперечувало можливості і його світської музичної діяльності. Але про це літопис мовчить і з цим потрібно рахуватися, особливо науковцям, також поетам і художникам не варто припускатися також довільних домислів і фантазій.

³⁷ *Літопис руський...*, с. 105.

**ДО ПИТАННЯ ПРО ЗВЕДЕНИЙ КАТАЛОГ
ХРИСТИЯНСЬКИХ РУКОПИСІВ ГАЛИЦЬКО-
ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(історіографічний аспект)**

Помітне місце у загальному корпусі рукописних пам'яток Галицько-Волинської держави посідають християнські тексти¹. Йдеться, насамперед, про пам'ятки, створені у православному середовищі західних земель України-Русі у XII–XIV ст. На відміну від Візантії Київська Русь та інші давньоруські землі не мали свого класичного минулого й розвинутої філософської традиції. Відтак релігійно-богословська спадщина давньої і середньовічної України становила основу її духовності та культурного самовизначення.

Більшість авторів твердить про незначну кількість християнських рукописних пам'яток, що мають відношення до Галицько-Волинської держави. За однією оцінкою, переважна частина релігійних джерел втрачена (красномовний приклад – перелік біблійних і літургійних творів, згаданих у Галицько-Волинському літописі, що залишаються невідомими або неідентифікованими). За іншою оцінкою – корпус самих пам'яток від початку був нечисельний, особливо у порівнянні з XV–XVI ст. та у співставленні з такими центрами давнього книгописання, як Київ, Новгород (що не зазнав руйнувань з боку татар і литовців), Псков, а також (згідно з багатьма сучасними дослідженнями) Ростов, Володимир, Суздаль².

¹ У статті поза авторською увагою залишається група релігійних пам'яток, визнаних православною церквою неканонічними: апокрифи, народні легенди та оповідання, створені на основі християнського матеріалу.

² Хоча, на думку О. Соболевського, "рукописів середньо-руського походження до нас дійшло мало. Маємо два ростовські рукописи початку XIII ст., одну рязанську другої половини XIII ст., одну московську першої половини XIV ст., дві з Переяслава Залеського та одну з північного Галича середини XIV ст., нарешті Лаврентієвський список літопису другої половини XIV в., написаний у межах Суздальського князівства того часу; поза тим, у нас є одне Євангеліє, написане, ймовірно, у Москві в 1393 році, одне Євангеліє, написане в Переяславі

Водночас й по сьогодні існують, переважно, фрагментарні описи галицько-волинських християнських рукописів, а повний корпус релігійних текстів, пов'язаних з історією Галицько-Волинської держави, поки що відсутній. Відтак актуальним завданням залишається: а) створення зведеного каталогу її християнських пам'яток; б) їхнє подальше комплексне (мовознавче, літературознавче, історіософське, богословське) вивчення, ґрунтоване на досягненнях української та закордонної історіографії ХХ – початку ХХІ ст. і включене у загальний суспільно-історичний контекст відповідних регіону та епохи. Однак створення такого каталогу наштовхується на низку текстологічних і концептуальних проблем.

Які тексти слід відносити до галицько-волинського регіону? Звісно, насамперед, ті, що були написані чи – у своїй абсолютній більшості – перекладені, або ж укладені (на прикладі збірників) саме у цьому регіоні. Найпростіше виокремити серед них тексти за наявності автора і даних про час і місце написання твору. Візьмемо Галицьке Євангеліє другої редакції: у ньому зазначено, хто (пресвітер Георгій) і коли (за часів князя Лева Даниловича та його сина Юрія) зробив цей переклад. Вказані дані дозволили з більшою-меншою вірогідністю визначити час (1266–1301) і місце (Холм чи Перемишль) створення тексту. За відсутності чіткої атрибуції і додаткової палеографічної інформації достатньо переконливим залишається лінгвістичне дослідження пам'ятки.

Дореволюційна і сучасна українська та закордонна славістика – мовознавча, літературознавча, джерелознавча – нагромадила величезну спадщину з філологічного й текстологічного вивчення давніх християнських рукописів. Хрестоматійними залишаються праці з фонетики і морфології, а також текстологічні описи галицько-волинських християнських текстів О. Соболевського,

Залеському або наприкінці XIV ст., або на початку XV ст..., Слова Григорія Богослова, написані в Ярославлі у 1392 р., і Толкова Палея, написана в Коломні у 1406 р. Жодної книги, безсумнівно, написаної у Полоцьку, Смоленську або взагалі у Західній Русі в XI–XIV ст., до нас не дійшло” (Соболевский А. И. *Славяно-русская палеография*. 3-е изд. Москва 2007, с. 67). Принагідно зауважимо, що Соболевський розрізняє тут Західну Русь та Південно-Західну, маючи на увазі під останньою західні українські землі.

І. Срезневського, І. Ягича, А. Кримського, П. Копка, Я. Гординського, О. Колесси, І. Панкевича, І. Свенціцького, А. Брюкнера, Ю. Полівки, В. Вондрака, Л. Жуковської і багатьох інших. Неабияк у спробах визначення місця походження пам'ятки допомагають мистецтвознавчі праці з їхніми художніми спостереженнями та уточненнями. Мистецький аспект у вивченні давньоукраїнських християнських пам'яток представлений у працях Я. Запаски, Г. Логвина, В. Александровича, В. Пуцка, О. Попової, В. Свенціцької та ін. У сучасному літературознавчому вивченні давніх писемних джерел фундаментальне значення мають праці Інституту російської літератури (Пушкінського дому) та Інституту слов'язнавства і балканістики Російської академії наук.

Здійснені впродовж ХІХ – початку ХХІ ст. дослідження дозволили кодифікувати значну частину джерел як таких, що їх за місцем створення чи укладання можна віднести до західних земель давньої України. Хоча не забуваймо, що таке віднесення часто є доволі умовним: у географічній назві пам'ятки відображено місце її віднайдення або особу, на замовлення якої створювалася пам'ятка (назвемо бодай Мукачівську Тріюдь ХІІІ ст., мовностилістичні ознаки якої засвідчують її галицьке походження). Найбільшу складність при цьому становлять найраніші переклади, в яких місцеві мовні особливості відтворені досить слабо, а більшість текстів слідує давньоболгарській редакції своїх оригіналів. Чимало пізніших пам'яток мають уже досить виразні місцеві ознаки, які дозволяють з більшою ймовірністю визначити їхнє походження. Однак і в цьому випадку не завжди таке визначення може бути однозначним.

Загальновідомі зведені описи давніх слов'яно-руських манускриптів, що побачили світ у ХІХ ст.³, а також каталоги,

³ Горский А., Невоструев К. *Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки*. Москва 1855–1869, т. 1, 2 (1-3) (передрук у п'яти книгах, Wiesbaden 1964); Калайдович К., Строев П. *Обстоятельное описание славено-российских рукописей, хранящихся в Москве в библиотеке гр. Ф. А. Толстова*. Москва 1825; Востоков А. *Описание русских и словенских рукописей Румянцовского музея*. Санкт-Петербург 1842; Головацький Я. Коротка відомість о рукописах словянських і руських находящихя в книжниці монастиря св. Василя Вел. (Онуфрія) у Львові. *Русалка Дністровая*. Будим 1837; Леонид

опубліковані в колишньому СРСР⁴. В них знаходимо чимало посилань (хоча й далеко неповних) на рукописи галицько-волинського регіону. Складання подібних каталогів триває в сучасних Росії⁵ та Україні⁶. Однак у цих виданнях галицько-волинські пам'ятки, здебільшого, не виокремлюються в окрему групу.

Перші спроби гіпотетичного виокремлення за мовними і палеографічними ознаками маємо у працях П. Владимірова⁷, Е. Калужняцького⁸, І. Срезневського⁹, О. Соболевського¹⁰,

(Кавелин). *Систематическое описание... славяно-русских рукописей собрания гр. А. С. Уварова*. Москва. 1894 та ін.

⁴ *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв.*: (Для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР, до конца XIV в. включительно). Москва 1984; Предварительный список славяно-русских рукописей XI–XIV вв., хранящихся в СССР. *Археологический ежегодник за 1965 г.* Москва 1966; *Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. Введение, инструкция, список источников, пробные статьи*, Москва 1966; *Каталог славяно-русских рукописных книг XI–XIV вв., хранящихся в ЦГАДА СССР*. Москва 1988, ч. 1-2; *Пергаментные рукописи Библиотеки Академии наук СССР: Описание русских и славянских рукописей XI–XVI вв.* Ленинград 1976; *Слов'янські рукописи XI–XIV ст. у фондах Відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки Академії наук Української РСР (Огляд, опис, публікації)*. Київ 1969; Будовниц І. У. *Словарь русской, украинской, белорусской письменности и литературы*. Москва 1969; *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Ленинград 1987, вып. I (XI – первая половина XIV в.); 1988, вып. II (вторая половина XIV – XVI в.), ч. 1; 1989, ч. 2.

⁵ *Каталог славяно-русских рукописных книг XIV в. в хранилищах России, стран СНГ и Балтии*. Москва 2002, вып. 1.

⁶ Дзьобан О. Найдавніші кириличні пам'ятки писемності у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України. *Проблеми слов'янознавства*. 1995, вып. 47; *Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України: Каталог*. Львів 2007, т. 1.

⁷ Калужняцкий Е. И. *Обзор славяно-русских памятников языка и письма, находящихся в библиотеках и архивах львовских*. Киев 1877. (Отд. отт. из Тр. III Археол. съезда... Киев 1878, т. 2, с. 34-46, приложение).

⁸ Владиміров П. В. Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII столетия. *Чтения в Обществе Нестора Летописца*, Киев 1890, № 4, (окреме видання – Киев 1890).

⁹ Срезневский И. *Древние памятники русского письма и языка (X–XIV веков)*. 2-е изд. Санкт-Петербург 1882; Його ж. *Славяно-русская палеография (X–XIV вв.)*. Санкт-Петербург 1885.

¹⁰ Соболевский А. И. *Очерки по истории русского языка*. Киев 1884, ч. 1.

О. Кочубинського¹¹, нові – у фундаментальній праці Я. Запаска¹² та статті В. Фрис¹³. Однак Я. Запаско подає насамперед ті твори, що мають художньо-мистецький інтерес, Е. Калужняцький починає свій розгляд з рукописів, датованих XIV ст. У статті В. Фрис йдеться про галицько-волинську книгу XIII ст.: авторка описує 25 рукописів і текстуальних уривків і зазначає втраченість багатьох текстів. (У своїй “Історії кириличної рукописної книги в Україні” авторка додає ще 10 текстів з XIV ст.) У О. Соболевського читаємо про 14 пам’яток галицько-волинського походження¹⁴. Але у багатьох своїх працях російський славист ще неодноразово – то спеціально¹⁵, то принагідно¹⁶ згадує цілу низку інших галицько-волинських текстів. Перелік деяких з них подає також Ю. Шевельов у своїй “Історичній фонології української мови” (параграф “Основні писемні пам’ятки давньоукраїнської доби”). Але йдеться саме про перелік; й почасти автор не цілком упевнений щодо місця походження деяких згадуваних ним текстів.

Зрештою, “тривале існування загального слов’янського корпусу православних текстів у деяких випадках ускладнює вирішення питання про походження перекладів тих чи інших творів”¹⁷. Тому в багатьох сучасних дослідженнях регіональний аспект при вивченні пам’ятки залишається другорядним. Не вельми суттєвою виглядає подекуди й конфесійна основа

¹¹ Кочубинский А. А. Отчет о занятиях славянскими наречиями командированного за границу доцента имп. Новороссийского университета... *Зап. Новоросс. ун-та*. 1876, т. XVIII, ч. 2., с. 191-266. (Опис кириличних пам’яток галицької писемності XII–XVI вв., збережених у бібліотеці А. С. Петрушевича та в Інституті ім. Оссолінських у Львові).

¹² Запаско Я. *Пам’ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів 1995.

¹³ Фрис В. *Галицько-Волинська книга XIII ст. Княжа доба*. Львів 2007, вип. 1, с. 211-232.

¹⁴ Соболевский А. И. *Очерки по истории...*, с. 1-156.

¹⁵ Соболевский А. И. Два древних памятника галицко-волинского наречия. *Русский филологический вестник*. 1884, т. 12, № 3, с. 94-106.

¹⁶ Соболевский А. И. *Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии*. Санкт-Петербург 1910; Його ж. *Заметки о малоизвестных памятниках юго-западного русского письма XVI–XVII вв.* Москва 1894.

¹⁷ Турилов А. А. Литература Киевской Руси. *Православная Энциклопедия, 2000–2005. Том “Русская Православная Церковь”*. <http://ezh.sedmitza.ru>.

пам'ятки. В колишньому СРСР вивчення релігійних текстів не заохочувалося, їх аналіз виокремлював зазвичай літературні чи художні особливості твору. Відтак перевага надавалася літописам, світським літературним текстам, епосу, міфології. І християнське минуле давньої України розчинялося у загальнолітературному процесі. Сьогодні ж спостерігаємо справжній бум у вивченні давніх християнських пам'яток у багатьох країнах. І це особливо відрадно, адже, на думку О. Плігузова (в його оцінках вивчення історії Руської церкви), “джерелознавчий аспект теми видавався добре розроблений, та в останні роки з'ясувалось, що публікації церковних матеріалів є незадовільні і в науковий обіг увійшли далеко не всі джерела... Невиданими залишаються... пам'ятки канонічного права,... оригінальні редакції Кормчої книги... Погано і неповно виданий корпус житійних текстів. Лише наполовину опубліковані Великі Четії Мінеї... Не видано чимало оригінальних праць церковних письменників... Мало вивчені і практично не опубліковані літургійні пам'ятки, наприклад, Службеник Кипріяна або євхологіони Київської митрополії”¹⁸.

Тим не менш пошук і вивчення релігійних текстів триває. Так, нещодавно М. Зубов віднайшов в Одесі невідомий список коментарю до давньоруського перекладу 13-ти Слів Григорія Богослова¹⁹. Останні ж І. Фалев²⁰ визначає як такі, які мають явно західно-руське походження. А за Ю. Шевельовим, “текст, що містить 13 слів св. Григорія Назіянзина, написаний, імовірно, в Галичині писарем, який погано розумівся на тексті, тому припустився багатьох помилок і перекручень”²¹.

¹⁸ Плігузов А. Об изучении средневековой истории Русской Церкви. *Православная община*. 1994, № 20, с. 11.

¹⁹ Зубов Н. И. Новонайденный список переводных комментариев к Словам Григория Богослова из рукописного фонда Одесской государственной научной библиотеки им. М. Горького. *А. И. Соболевский и русское историческое языкознание (к 150-летию со дня рождения ученого). Тезисы докладов Международной научной конференции (Москва, 8-11 июня 2007 г.)*. Москва 2007, с. 23.

²⁰ Див.: Фалев И. Заметки о “13-ти словах Григория Назианзина”, рукописи XI века. *Сборник статей в честь академика А. И. Соболевского*. Ленинград 1928, с. 245-249. Цієї ж думки дотримується А. Кримський (Кримский А. Украинская грамматика. Москва 1907, т. 1, вып. 1, с. 47).

²¹ Шевельов Ю. *Исторична фонологія української мови*. Харків 2002, с. 107.

Англiєць К. Мак-Роберт²² твердить про наявність двох редакцій Луцького Псалтиря 1384 р. Цілу групу уривків слід, на думку Ю. Шевельова, віднести до Віденського Октоїха: “Кілька уривків *Hank.* XII або XIII ст., що має... назву “Октоїх Віденський”, – це фактично антологія, що містить переважно церковні гімни з домішкою уривків з Євангелії, Апостола й Канонів (сюди слід додати Бер. *Hank.*, пізніший, XIV ст., текст того самого змісту, але зі Службеником, дописаним на берегах, що походить, можливо, з північно-західної частини українського Полісся)”²³.

Наявність рукописних збірок також істотно ускладнює “локалізацію” багатьох текстів. Останні, створені в різних регіонах, привозились у найбільші міста Київської митрополії, укладались в рукописні каталоги церков і монастирських бібліотек за рішенням князів або церковних осіб. Особливо активно процес міграції пам’яткової спадщини України-Русі відбувався після руйнації Києва і занепаду Галицько-Волинської держави, коли центр офіційного церковного життя Київської митрополії поступово переносився на північ.

Відтак, безсумнівно важливим залишається пошуковий процес у царині вивчення давньої рукописної спадщини Галицько-Волинської держави. Однак це, водночас, актуалізує проблему переосмислення деяких усталених оцінок і висновків, з огляду на нові досягнення сучасного джерелознавства. Наведемо бодай кілька прикладів. Ще у XIX ст. видатний славіст І. Ягич²⁴ відзначив художньо-стилістичну близькість Чудовського Псалтиря, Юрїївського і Туровського Євангелій до пам’яток галицько-волинської школи. Сучасна російська дослідниця Л. Жуковська в деяких своїх працях²⁵ фактично підтримала цю

²² Мак-Роберт К. М. Дополнение к исследованию А. И. Соболевского о галицко-волинском наречии: язык и текстологические особенности Луцкой псалтыри 1384 г. *А. И. Соболевский и русское историческое языкознание...*, с. 38.

²³ Шевельов Ю. *Исторична фонологія...*, с. 294.

²⁴ Ягич И. В. Четыре критическо-палеографические статьи. *Сборник статей, читанных в отделении русского языка и словесности АН.* Санкт-Петербург 1884, т. 33, № 2, с. 79-80; Його ж. Труд Стасова “Славянский и восточный орнамент”. *Вестник изящных искусств.* Санкт-Петербург 1888, т. 6, вып. 2, с. 176.

²⁵ Жуковская Л. П. Юрьевское евангелие в кругу родственных памятников. *Исследования по истории русского языка и письменности.* Москва 1966, с. 44-76; Її ж. О возможном родстве Юрьевского евангелия и галицко-волинских полных

думку, здійснивши порівняльний аналіз Юрійського Євангелія і деяких інших біблійних перекладів. Доповненням цих спостережень стало мистецтвознавче вивчення пам'яток. Так, В. Пуцко відзначає в декорі Юрійського Євангелія подібність до латинських манускриптів романського стилю, яким добре володіли вихідці з Угрії²⁶. При цьому автор цілком обґрунтовано нагадує про генетичну близькість галицько-волинської писемної школи з київською, відтак – чимало спільного в їхній мовній та художній формах.

Опосередкованим підтвердженням гіпотези І. Ягича можуть бути записи, залишені на сторінках Туровського Євангелія Костянтином Івановичем Острозьким у 1508 і 1513 рр. Твір шанувався як духовна святиня в україно-білоруському пограниччі, зокрема у родині князів Острозьких, а на звороті 172 аркушу списку Туровського Євангелія зберігся запис вірменською мовою²⁷ (що засвідчує звернення до тексту представника вірменської спільноти, віддавна поширеної у західноукраїнських землях).

Особливо складною є чітка регіональна прив'язка релігійних пам'яток, створених у прикордонних землях Галицько-Волинської держави. Адже, як відомо, за князя Лева Даниловича вона обіймала території Київського (в тому числі Чернігів й Переяслав) і Турово-Пінського князівств, Берестейську і Люблінську землі (доходячи на заході річок Вісли і Сяну); її південні володіння простягалися до сучасного Поділля й Буковини, у 1280–1320 рр. в її складі перебувала частина Закарпаття (сягаючи Серету). Тому цілком виправданим може бути співіснування різних, іноді навіть протилежних, думок. О. Соболевський, наприклад, відносив Лавришівське

апракосов XII–XIII вв. *Проблемы современной филологии. Сб. статей к семидесятилетию акад. В. В. Виноградова*, Москва 1965, с. 36-141.

²⁶ Пуцко В. Г. Художественный декор Юрьевского евангелия. *Ars Hungarica*, Budapest 1979, № 1, s. 7-21; Його ж. Иллюминированная древнерусская книга XI–XIII в. *Byzantinoslavica*, Praha 1985, t. 66, s. 48.

²⁷ Лабинцев Ю. А. Туровское евангелие как особо чтимая святиня во времена Константина Острожского. *Благодарный князь Острожский. Вестник Белорусского Экзархата*. Минск 1998, т. 1, с. 79-86; Его же. Новое о Туровских евангелиях. *Матэрыялы Першых кнігазнаўчых чытанняў*. Мінск 2000, с. 39-49.

Євангеліє до південно-західної групи джерел, І. Свенціцький наполягав на білоруському походженні пам'ятки²⁸, хоча й не заперечував її близькості з галицько-волинськими текстами. А для І. Панкевича, чимало пам'яток галицько-волинського регіону “були вислідом спільного життя частини білоруських говорів з українськими ще до виділення їх в особливу групу”²⁹. Невипадково чимало сучасних авторів визначають низку давніх біблійних перекладів як українсько-білоруських.

Отже, далеко не всі християнські тексти давньої України вивчені достатньо повно, про деякі маємо глуху згадку у невеличких публікаціях, а частина пам'яток втрачена порівняно недавно, не дочекавшись навіть свого формального опису. “Деякі пам'ятки ще й досі не оприлюднено і взагалі не досліджено”³⁰. Абсолютна більшість текстів, що перебувають в європейських бібліотеках і є малодоступними, усе ще залишаються поза активною науковою увагою українських дослідників. Чи робить зазначене неможливим створення зведеного каталогу християнських пам'яток Галицько-Волинської держави? Звісно, ні. Адже навіть той матеріал, що нагромаджений у ХІХ – на початку ХХІ ст., дає можливість зробити певні узагальнення. Більше того: робота над каталогом може стати істотним поштовхом нових джерельних пошуків і подальших наукових досліджень.

І тут постає ще одна проблема. Подальші дослідження мали б стосуватися не лише текстологічного чи художнього опису пам'ятки (а саме цьому присвячена більшість наукових видань), але також її сутнісного і контекстуального прочитання. Чи достатнім є для сучасної славістичної науки загальноінформативне знання про текст поза 1) його внутрішнім змістом і концептуальним навантаженням і 2) його значенням в історико-культурному процесі, причому не лише тогочасному, а й в ширшій історичній проекції? У своїх “Завданнях текстології”

²⁸ Свенціцькій І. *Нариси з історії української мови*. Львів 1920; Його ж. *Лаврашевское Евангелие начала XIV века*, Санкт-Петербург 1913.

²⁹ Панкевич І. Пандекти Антіоха 1307 р. Фільмольогічна студія. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка* (далі – *ЗНТШ*). Львів 1917, т. 123-124, с. 52

³⁰ Шевельов Ю. *Історична фонологія...*, с. 291.

Д. Ліхачов зазначає: не можна вивчати текст пам'ятки у відриві від її змісту у найширшому розумінні цього слова (її політичних обставин і тенденцій, концептуального замислу і мети), а зміст – у відриві від всієї історичної ситуації. Не дивно, що палеографічний чи філологічний опис текстів обмежується кількома пам'ятками або невеликою тематично-жанровою групою, а філологічні студії відсторонені від історичного, тим більш церковно-історичного контексту, в якому створювалося і функціонувало те чи інше джерело. Не позбавлені однобічності також й історичні та історико-церковні дослідження, в яких писемне джерело доволі часто постає лишень ілюстрацією якихось події чи явища.

Вузькоспеціалізовані студії у царині рукописної книги істотно звужують не лише інформативну, але й концептуальну перспективу її вивчення. Інформативну в тому розумінні, що у полі зору, наприклад, філолога, зазвичай перебувають найвідоміші джерела, і автор не ставить за мету повний опис усіх наявних текстів чи фрагментів. Для історика не обов'язковим є змістовний аналіз пам'ятки. Літературознавець оцінює її значимість у загально художньому процесі, церковний автор – її відповідність доктринальному канону чи роль у становленні певної християнської традиції. Кожний із зазначених підходів надзвичайно цінний, але у своїй конкретиці не досягає тієї повноти, яка розкриває значимість пам'ятки в самій історичній дійсності, в політичному і культурному контексті епохи, в житті її автора і читачів.

На думку В. Кирилліна, “ще більш складним і менш розробленим у науковій літературі постає *проблемно-онтологічний* підхід, метою якого є тлумачення смислової суті відтворених текстом або інтекстом фактів – в історичному, церковно-історичному, культурологічному, богословському аспектах і в контексті епохи. Такий підхід повинен сприяти розумінню сучасним читачем давнього твору адекватно до того, як він сприймався тоді, коли був створений і став відомий першим читачам. Стосовно давньоруської літератури, як і взагалі літератури минулого, складність проблемно-онтологічного підходу полягає в тому, що необхідно істотно розширити коло джерел, за допомогою яких певний текст або інтекст буде

зрозумілий адекватно”³¹. Звісно, історія християнського тексту ще не є історією церкви, тим більше – політичною історією. Однак розуміння церковної (а для середньовіччя – і політичної) історії поза її писемною спадщиною, залишиться істотно обмеженим.

Зазначене переконує: створення корпусу християнських пам’яток Галицько-Волинської держави потребує не лише подальшого пошукового та описового процесів, але – і це сьогодні, можливо, найважливіше – ширшого осмислення самих пам’яток в контексті загального історичного аналізу. При цьому надзвичайно важливим є церковно-богословська інтерпретація тексту, адже йдеться не просто про культурну пам’ятку, а джерело християнської думки, в якому розкривається процес самоідентифікації давньої України.

Однак тут постає ще одна проблема. Чи є історичні та регіональні рамки Галицько-Волинської держави обов’язковими при відборі і класифікації його християнських пам’яток? Поставимо питання ширше: чи співпадає церковна історія Галицько-Волинської держави з її політичною історією і територіальними кордонами? І чи не буде позитивна відповідь на ці запитання суттєвим обмеженням християнського надбання цієї держави?

За однозначної відповіді на запитання поза християнським писемним корпусом Галичини і Волині XII–XIV ст. залишиться ціла низка джерел, без яких ускладнюється вивчення церковної історії. Залишиться не залученою, наприклад, творчість Кирила, єпископа Туровського (жив у XII ст., а Туровська єпархія формально увійшла до складу Галицької митрополії у XIV ст.). Натомість Кирило Туровський залишив по собі чимало оригінальних творів, поширених у галицько-волинському регіоні й відтворених в його джерелах. Не увійде, мабуть, і полемічний лист київського митрополита Никифора до волинського князя Ярослава Святополковича (написаний у Києві та ще й до

³¹ Кириллин В. М. Различные подходы при изучении западной темы в древнерусской литературе (к вопросу о комплексном анализе). *Материалы Международной научной конференции “Комплексный подход в изучении Древней Руси”*. Москва 2002, с. 48-54.

формального утворення Галицько-Волинського князівства), який, однак, важливий у вивченні католицьких впливів на православне середовище західних земель давньої України.

І чи слід залучити до зведеного каталогу “Поучення к попам” київського митрополита Кирила II, послання митрополита Петра (Ратенського), написані ними вже за межами Галичини і Волині, або деякі тексти митрополита Кипріяна (Цамблака)? Діяльність останнього за всіма формальними ознаками виходить за рамки Галицько-Волинської держави, але значимість цієї постаті в історії Галицької митрополії очевидна. Як і значимість цілого кодексу епістолярних творів, які вийшли з Апостольської столиці та Царгороду, з політичних і церковних кіл сусідніх держав, істотно вплинувши на розвиток релігійних і суспільно-політичних подій в Галичині і на Волині у XII–XIV ст.

Таке, на перший погляд, проблематичне розширення хронологічних рамок каталогу може бути, як бачимо, доцільним у вивченні церковної історії. Попри фатальні політичні події другої половини XIV ст., церковне життя Галичини і Волині у цей час позначене низкою важливих змін: початком літургійної реформи (звернення до Єрусалимського уставу), посиленням канонічного самоосмислення (реформи митрополита Кипріяна), в літературно-перекладацькому процесі – запровадження нововведень тирновського патріарха Євфимія. Євфимівський правопис сприяв ускладненню церковнослов'янської мови та уніфікації біблійних перекладів, істотно вплинувши на пізніші українські церковні пам'ятки аж до появи “Граматики” Мелетія Смотрицького³². Ці зміни, якими, фактично, завершувався давньоруський період в історії Київської церкви, можна простежити у деяких пам'ятках, створених у галицько-волинському регіоні на порубіжжі XIV–XV ст.

Втрата Галицько-Волинською державою своєї самостійності зруйнувала її надії на створення незалежної православної митрополії. Однак змагання у цьому напрямку продовжувалися до початку XV ст. як у Галичині (згадаймо звернення польського короля Казимира III до царгородського патріарха Філофея),

³² Огієнко І. *Історія української літературної мови*. Київ 2001, ч. 2, кн. 4. Початок української літературної мови. Княжа доба IX–XIV віків.

так й у волинських землях Великого князівства Литовського в ході спроб утворення Литовської митрополії. (Лише з 1401 р. московський архієрей знову іменується митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі). І тут знову ж таки неабияке (хоча і суперечливе) значення для церковної історії Галичини і Волині мала діяльність Кипріяна. Спочатку (від 1375 р.) митрополит Київський і Литовський, у 1380 р. – митрополит Малої Русі і Литви, з 1388 р. – митрополит Київський і всієї Русі, Кипріан неодноразово відвідував волинські землі. Ним розпочато упорядкування церковно-богослужбової літератури, редагування головних літургійних книг та Єрусалимського уставу, впровадження нових (привезених з Болгарії) редакцій Службеника і Требника. Йому належать дві редакції Житія св. митрополита Петра, низка пастирських творів. За митрополитом Макарієм, одну зі своїх простительних грамот – “Молитву разрешити царя и князя и всякого христианина” – Кипріан написав у Луцьку і вперше прочитав її при гробі князя Дмитрія³³.

Отож, пропонуємо перелік пам’яток, які вже сьогодні можна залучити до зведеного каталогу християнських рукописів Галицько-Волинської держави XII–XIV ст.

Каталог побудований за тематично-хронологічним принципом. Хронологічний принцип дозволяє зафіксувати пам’ятки ранніх і пізніх редакцій (що мають певні мовностилістичні та художні відмінності), тексти, пов’язані з періодами зародження, розквіту і занепаду Галицько-Волинської держави. Тематичний принцип відображає місце того чи іншого твору в ієрархії церковно значущих джерел³⁴. За класифікацією, прийнятою у східному християнстві, головними в богословсько-літургійній царині є святі Письмо і Передання (насамперед, твори отців церкви і канонічна література). З біблійно-тлумачними творами

³³ Макарий, митр. *История Русской Церкви*: В 12 т. Москва 1871, т. 4, с. 370-371. Див. також: Голубинский Е. Е. *История Русской Церкви*: В 2 т. Москва 1900, т. 2, с. 297-356.

³⁴ Зеeman К. Д. К вопросу об иерархии жанров в древнерусской литературе. *Исследования по древней и новой литературе*. Ленинград 1987, с. 95-100; Мещерский Н. А. *Источники и состав древней славяно-русской переводной письменности IX–XV вв.* Ленинград 1978.

безпосередньо пов'язані богослужбові, адже “вчення Церкви укорінено в її Літургії та в її молитві”³⁵. З богослужбовою літературою, у свою чергу, пов'язана учительна, спрямована на засвоєння богословських та етичних істин християнства. Окреме місце посідає у церковній спадщині агіографічна література. Численні житія і мінійні збірки, з одного боку, розкривають багатство християнської духовності через життя святих і подвижників, з іншого – сприяють персоніфікації релігійного ідеалу на рівень буденного сприйняття. Відтак, житія святих постають своєрідним “нарисом народного духа середньовічної словесності” (В. Ключевський).

Вказана значимість, до речі, добре проявляється у кількості християнських джерел, які дійшли до нас: перше місце серед них посідають біблійно-тлумачні, літургійні та агіографічні твори. А ось, приміром, канонічних текстів цього періоду небагато, адже активне звернення до цього церковного жанру починається дещо пізніше. Поступаються за кількістю власне церковній групі у цей час також полемічні тексти. Їхнє масове створення припадатиме на період міжконфесійної боротьби в українських землях Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Однак і ці нечисленні твори княжої доби виявляють відмінності полемічної літератури Галичини і Волині порівняно з київськими полемічними творами, засвідчуючи більшу відкритість галицько-волинського регіону стосовно західної християнської традиції.

Однак зазначена класифікація у багатьох випадках залишається умовною. Приміром, біблійна література середньовіччя готувалася не тільки для читання і богословського осмислення (у сучасному розумінні екзегетики), а, насамперед, для літургійного вжиття. Чимало священницьких послань, напучень і християнсько-етичних праць становлять фундамент житійної літератури (наприклад, “Лимонарь”, або “Луг духовний”, Йоана Мосха, “Лавсаїк” Паладія Єленопольського, “Бесіди про життя і чудеса італійських отців” папи Григорія

³⁵ еп. Василий (Сергиевский). Предисловие. Иер. Иларион (Алфеев). *Таинство веры. Введение в православное догматическое богословие*. Москва–Клин 1996, с. 5.

Великого, “Історія боголюбців” Феодорита Кирського та ін.). Написані з метою наставляння у християнських вірі та моралі, дидактичні твори знайомили своїх читачів з різноманітним агіографічним матеріалом.

Деяку проблемність у плані класифікації складають рукописні збірники, в яких містяться різножанрові тексти, а канонічні твори часто перемішуються з апокрифічними. Класичний приклад – Успенська збірка XII–XIII ст., значний за обсягом і різноманітний за жанрами кодекс, що має явні текстові аналогії у “Повісті времінних літ” і “Києво-Печерському Патерику”³⁶. Містячи групу неканонічних текстів, Успенська збірка, водночас, напрочуд цінна своєю біблійно-тлумачною і житійною частинами (18 четійних текстів, в яких разом з грецькими оповіданнями містяться життя слов’янських і руських святих). На думку М. Щепкіної, деякі тексти, вміщені у збірці, пов’язані з Галицько-Волинським князівством, сама ж збірка призначалася для Марії Шварновни, дружини владимирського князя Всеволода Юрієвича³⁷. Марія походила з Моравії, й у збірці подано тексти, присвячені шанованим у Чехії святым. Натомість Н. Николенкова відносить Успенську збірку до пам’ятки “ростово-суздальської землі, що складена паралельно з літописом того ж часу і викладає історію становлення Ростово-Владимирсько-Суздальської єпархії”³⁸. І. Ягич та О. Соболевський схилялися до думки про південноукраїнське походження пам’ятки. Остаточне вирішення цього питання наразі залишається відкритим.

Релігійну літературу Давньої Русі традиційно поділяють на перекладну та оригінальну. У XII–XIV ст. домінувала перекладна³⁹, і більшість переписувачів залишилися невідомими. Але й окремі оригінальні джерела містять зазвичай обмаль інформації про своїх авторів. Особливою рисою багатьох давніх

³⁶ Сучасний друк збірки: *Успенский сборник XII–XIII вв.* Москва 1971.

³⁷ Щепкіна М. В. О происхождении Успенского сборника. *Древнерусское искусство. Рукописная книга.* Москва 1972, сб. 1, с. 47-62.

³⁸ Николенкова Н. В. *Успенский сборник XII века: к вопросу о характере состава.* <http://www.portal-slovo.ru>.

³⁹ Так, з 1493 давньоруських рукописів, що дійшли до нас від XI–XIV ст., лише 1% пам’яток оригінального походження (Див.: *Предварительный список славяно-русских рукописей XI–XIV вв., хранящихся в СССР.*, с. 177-272).

пам'яток є також їхня компілятивність, поєднаність різних за авторством фрагментів в одному тексті. Такими є, зокрема, догматико-полемічні тексти у складі Толкової Палеї (частково й у Хронологічній Палеї – в її антиюдейських фрагментах) або “Книга нарецаемая Кааф” (збірка вибраних місць з тлумачень Теодорита Кирського на П'ятикнижжя, побудована у формі запитань і відповідей), “створена не пізніше XIII ст. у Південно-Західній Русі”⁴⁰.

Дослідження багатьох текстів доволі часто засвідчує елементи самотворчості переписувачів, які доповнювали і навіть корегували, відповідно до своїх умінь та уявлень, первинне джерело. На думку деяких церковних істориків, самотворчість місцевих книжників істотно шкодила первинному матеріалу. Відсутність у Давній Русі класичної гуманітарної освіти в її систематичних формах робила неможливим ні адекватний переклад, ні розуміння грецьких богослужбових і догматичних текстів⁴¹. Натомість, з огляду на самотутні прояви в загальнохристиянській творчості та їхній вплив на становлення національних культур і мов, зазначена різночитанність викликає неабиякий історико-культурологічний інтерес.

У представленому списку враховано, передусім, ті пам'ятки, віднесеність яких до галицько-волинського регіону цілком можлива завдяки їх докладному вивченню⁴². Водночас залишається перспективним звернення до пам'яток, належність

⁴⁰ Турилов А. А. Литература Киевской Руси...<http://ezh.sedmitza.ru>. Див. також: Истрин В. М. Замечания о составе Толковой Палеи. IV. Кааф. *Сборник статей, читанных в отделении русского языка и словесности АН*. Санкт-Петербург 1898, т. 65, № 6, с. 35-95.

⁴¹ Котт В. “Мы бережем золотник, а теряем пуд”. *Православная беседа*. 1991, 4, с. 22.

⁴² Подати весь історіографічний матеріал, в якому описані наведені у зведеному каталозі пам'ятки, дуже важко. Ознайомитися з багатьма науковими виданнями можна: Запаско Я. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Найбільш повний опис слов'янських і давньоруських апостолів див.: Воскресенский Г. А. *Древний славянский перевод Апостола и его судьбы до 15 века. Опыт исследования языка и текста славянского перевода Апостола по рукописям XII–XV веков*. Москва 1879. Найбільш повний опис давньоруських євангелій див.: Жуковская Л. П. *Памятники древнерусской письменности: язык и текстология*. Москва 1968; Ї ж. *Текстология и язык древнейших славянских памятников*. Москва 1976.

яких до регіону все ще дискусійна. Подальше вивчення цих пам'яток може розширити інформативні рамки зведеного каталогу. Наразі ж робота над укладанням каталогу ще триває. Значна кількість наведених пам'яток (особливо біблійних) дійшла до нас у фрагментах, деякі уже втрачені. Однак у каталозі варто зазначити всі тексти. Це допоможе відтворити якомога повнішу картину тодішнього церковно-літературного процесу.

Християнський джерельний корпус давніх Галичини і Волині

I. Біблійно-богослужбові пам'ятки

А. Новозавітні тексти. 1. *Апостоли* – Кристинопольський, або Городищенський, апостол, сер. XII ст.; Апостол-апракос (уривок), XII–XIII ст. (нині перебуває у Ляйпцігу); Апостол-апракос, XII–XIII ст. (у Санкт-Петербурзі); Бибельський апостол-апракос, XIV ст. Ще один уривок з Апостола, датованого XIII ст., згадує Ю. Шевельов.

1. *Євангелія* – Галицьке, або Крилосне, четвероєвангеліє 1144 р.; Добрилове Євангеліє-апракос 1164 р.⁴³; Євангеліє-апракос (уривок), XIII ст. (нині перебуває у Граці); Путненське Євангеліє, XII ст. (нині у Бухаресті); Типографське Євангеліє-апракос № 7, XII ст.; Типографське Євангеліє-апракос № 6, др. пол. XII ст.⁴⁴; Євангеліє-апракос (кілька уривків), XII–XIII ст. (зберігається у Софії); Євангеліє-апракос (уривки), XII–XIII ст. (зберігається у Санкт-Петербурзі, Болгарії та Одесі); Євангеліє-апракос (уривок), XII–XIII ст. (зберігається у Празі); Бучацьке Євангеліє-апракос, XIII ст.; Євсевієве Євангеліє-апракос 1283 р.; Лаврівське Євангеліє, XIII ст. (два уривки Євангелія від Марка)⁴⁵; Євангеліє-апракос XIII ст. (ймовірне місце написання Північна Волинь); Луцьке Євангеліє-апракос, XIV ст.; Пантелеймоно-

⁴³ Хоча І. Ягич відносить його до київської школи (Ягич І. В. *Критические заметки по истории русского языка*. Санкт-Петербург 1889, с. 83-84). Цю думку поділяє В. Німчук (*Євсевієве Євангеліє*. Київ 2001, с. 5). Натомість А. Кримський переконаний у новгородському походженні пам'ятки (*Украинская грамматика...*, с. 55).

⁴⁴ У Ю. Шевельова читаємо про можливе київське походження пам'ятки.

⁴⁵ Опис див.: Колесса О. Лаврівські пергаментові листки з XII–XIII в. *ЗНТШ*. Львів 1903, т. 53, с. 1-26.

ве Євангеліє-апракос 1317 р.; Волинське Євангеліє-апракос кін. XIII ст.; Галицьке Євангеліє-апракос 1266–1301 рр.; Полікарпове Євангеліє-апракос, 1307 р.; Показчик євангельських читань до Крилосного Євангелія XIV ст.; Лавришівське Євангеліє, XIII – поч. XIV ст., уривки (зберігається у Кракові); Холмське Євангеліє, кін. XIII – поч. XIV ст.; Євангеліє-апракос, XIV ст. зі збірки Верковича; Євангеліє, 1321 г. (написане у Коломиї); Євангеліє-апракос (віднайдене у м. Коврові), др. пол. XIV ст.⁴⁶; Євангеліє-апракос, кін. XIV ст. (з колекції В. Величка).

Б. Старозавітні тексти – Псалтир XIII–XIV ст. (уривок), описаний Я. Гординським; Псалтир, 1384 р. (створений у Луцьку, нині зберігається у Флоренції). Є також дані про Псалтир, переписаний на Волині у XIII ст.⁴⁷

II. Літургійні пам'ятки – Острожницькі уривки (фрагменти з канонів св. Дмитрія та Пресвятої Діви), XII ст., Карпатська Русь (описані в чотирьох статтях І. Панкевича); Ірмологіон Григоровича, кін. XII – поч. XIII ст.⁴⁸; Віденський Октоїх (кодекс Ганкенштайна)⁴⁹, XII–XIII ст.; Волинський стихарь, XII–XIII ст.; Службник Варлаама Хутинського, XIII ст.; Лаврівський ірмологіон (уривок з Тріоди, писаної в Галичині), XIII ст.; Мукачівська Тріодь, XIII ст., Галичина; Збірка молитов (келійний Часослов), др. пол. XIII ст.; Збірка молитов “Чиновник” (зокрема, Молитва на диявола і Молитва о Трійці), др. пол. XIII ст.; Ужгородський півустан, XIV ст.; Мінея службна за грудень, кін. XIV ст., Північна Волинь; Мінея святкова, XIV ст.; Часослов, XIV ст.

III. Канонічні пам'ятки – Волинська кормча 1286 р.; Правило Кирила (II), митрополита руського, XIII ст.

IV. Аскетичні та етико-дидактичні пам'ятки

⁴⁶ Знайдене відносно недавно, див.: Пуцко В. Г. Ковровское евангелие. *Рождественские чтения*. Ковров 1994, вып. 1, с. 66-74; Його ж. Галицько-волинське Євангеліє из Коврова (болгарско-українські паралелі в книжном искусствє XIV в.). *Годишник на Софійския университет “Св. Климент Охридски”*: Центр за славяно-византийски проучвания “Ив. Дуйчев”. София 1995–1996, т. 88 (7), с. 139-149, табл. с. 275-283.

⁴⁷ Повідомлення див.: Востоков А. Х. *Описание русских и славянских рукописей Румянцевского музея*. Санкт-Петербург 1842, с. 304.

⁴⁸ Jakobson R. *Momentu musicae Bizantinae*. Copenhagen 1957, s. 33-35.

⁴⁹ Строев П. *Описание памятников древнерусской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции*. Москва 1841.

1. *Ліствиці* – Ліствиця Іоанна Ліствичника, др. половина XIII ст.; Володимирська ліствиця 1387 р.; Архівська ліствиця, або Ліствиця до раю, Йоана Синайського, XIII–XIV ст. (Волинь)

2. *Повчання* – Слова (13-ть слів) Григорія Богослова, XI – поч. XII ст.; Послання Нифонта, ігумена Волинського, XII ст.; Поучення к попам Кирила II, др. пол. XIII ст.; Бесіди на Євангелія папи св. Григорія Великого, др. пол. XIII ст.; Пандекти Антіоха 1307 р.; Слова Єфрема Сиріна, 1284 р. (місце створення Галичина або Київ); Слова Єфрема Сиріна, 1300–1325 рр. (дві копії, створені на Волині і в Перемишлі); Слово постническое Ісака Сиріна, XIII–XIV ст.; Повчання (Паренесис) Єфрема Сиріна 1492 р., переписане з рукопису XIII ст.; Повчання XIII ст. з Мінеї службової XVI ст.; шість повчань митрополита Петра, перша трет. XIV ст.

V. Агіографічні пам'ятки – Володимирський пролог, кін. XIII ст.; Збірка житій з Онуфрієвського монастиря, XII–XIII ст.; Житіє (мученіє) Дмитрія Солунського, XII–XIII ст.; Житіє Теодора Студита і Житіє Нифонта Констанцького (складають Виголексинську збірку XII–XIII ст.); Люблінський Пролог, уривок, сер. XIV ст.; Скалігерів Патерик, др. пол. XIII ст. (у Лейдені); Пролог XIII ст. (фрагменти); Житіє Сави Освяченого, XIV ст.; Житіє митрополита Петра трьох редакцій (одна – ростовського єпископа Прохора, дві – митрополита Кипріяна).

VI. Полемічні твори – “Послание Никифора до князя Ярослава Святополчича... о ересях”, XII ст. (три редакції); антикатолицькі тексти з різних списків Сербської кормчої (“Исповедание писано папи римского”, “Епістоля на римляни”, “Прение панагиота с азимитом”, “Словеса святих пророк”, “Слово о латинах”), XIII–XV ст.; збірка “Паноплія на ляхи і латини” (“Повість про Петра Гугнивого”, “Слово о латинах, Повість о латинах”), поч. XIV ст.

Численність і різножанровість творів, написаних Кирилом Туровським, робить доцільним їхнє виокремлення в окрему групу пам'яток.

Майже всі наведені тексти, як відомо, писані церковно-слов'янською мовою давньоболгарської редакції, яка у різних слов'янських землях зазнавала поступових національних змін.

У давньоукраїнських пам'ятках XI–XII ст. найбільш повно відображено їхній зв'язок з первинними південнослов'янськими текстами, перекладеними з грецької мови у Болгарії, Македонії, менше – у Сербії. Перекладні тексти XIII–XIV ст. своїми мовою і графікою належать до молодших пам'яток давнього українського письменства, позначених більшим відходом від церковнослов'янських оригіналів. За визначенням І. Панкевича, у цих пізніших рукописах відчувається вплив “живих місцевих, з елементами північноукраїнськими та польськими, говірок”⁵⁰. О. Соболевський у своєму лексичному аналізі давньоукраїнських пам'яток доходить висновку, що “галицько-волинське наріччя” впродовж XI–XV ст. набуло певних особливостей⁵¹. Зазначене засвідчує роль галицько-волинського писемного корпусу у формуванні української мови.

Цікаві історико-славістичні і мовознавчі спостереження О. Колесси виявляють також особливості пам'яток, створених у прикарпатському регіоні⁵². У них, за автором, відчуваються не лише прикмети тодішніх галицьких діалектів, а й угорсько-руські говори. І “то є скупі останки багатой рукописної спадщини, ... свідки старинної руської культури, осідком якої був не лише Лаврівський монастир”, а й чимало інших монастирів, зоконаних “серед прегарної гірської природи..., де на невеличкому просторі всіла продертися така сильна закраска живої народної мови”⁵³. Ці та інші наукові зауваги переконують в оригінальності галицько-волинських пам'яток, які місцем свого створення були найближчі до західнослов'янських земель.

На думку І. Ягича⁵⁴, християнська література йшла з Болгарії на Русь двома шляхами. Перший – офіційний – прямував з Константинополя, по Причорномор'ю, Дніпром на Київ і на

⁵⁰ Панкевич І. Про відношене пам'ятників староукраїнської мови до полудневославянських під лексикальним оглядом. *ЗНТШ*. Львів 1918, т. 126-127, с. 157.

⁵¹ Соболевський А. И. *Очерки...*, с. 117.

⁵² Колесса О. Рукописні й палеотипні книги південного Підкарпаття. *Congrès international des bibliothécaires et des amis du livre tenu a Prague du 28 juin au juillet, 1926. Communications et mémoires*. Prague 1928; Його ж. Південно-Волинське Городище і городиські рукописні пам'ятники XII–XVI в. Прага 1923.

⁵³ Колесса О. Лаврівські пергаментові листки..., с. 1.

⁵⁴ Ягич І.В. *Четыре критическо-палеографические статьи...*, с.75-77.

північ. Другий – неофіційний – йшов через нинішні Угорщину, Румунію, Молдову, Буковину і Галичину. Будучи свobodнішим від візантійського впливу, цей другий шлях давав більшого простору для культурної адаптації. Відтак, на галицько-волинському корпусі позначилися не лише східно-болгарські (що найбільше вплинули на київську школу) біблійні тексти, але також і західно-болгарські та сербські тексти, пам'ятки охридської писемності.

Інші вчені – і таких чимало – особливо відзначають близькість Галичини і Волині до усього Карпатського регіону, в християнській культурі якого найдовше збереглися перекладацькі традиції (активне залучення рідної мови) і плоди проповідницької діяльності братів Кирила і Мефодія та їхніх учнів. На думку А. Петрушевича⁵⁵, вивчення церковної історії Галицько-Волинської держави потребує її включення у ширший культурно-церковний ареал (Південну Польщу, Чехію, Угорщину), котрий від IX–X ст. перебував під впливом кирило-мефодіївської традиції. І це має безсумнівне відношення до писемної спадщини Галичини і Волині. Адже, за висновком І. Панкевича, “сі культурні взаємини... витворили на галицькій території окрему школу письма, котра перенеслася далі на північ”⁵⁶. Цю оцінку схильний прийняти також О. Шахматов, який доводить вплив галицько-волинських євангельських списків на біблійні переклади, створені у Пскові, та зазначає: “Як відомо, до нас дійшло вкрай мало рукописів південно-західної Русі XIII і XIV ст., тому ми можемо говорити лише попередньо про школу письма, що з'явилася в той час... південно-західна писемність різко протистоїть північно-східній... в неї сильним струменем проникає й народна мова, вона не чужається і полонізмів, але основні риси правопису залишаються південно-руськими”⁵⁷.

⁵⁵ За ним, християнство у Прикарпатському регіоні бере свій початок вже у середині X ст., і місіонерський вплив послідовників Кирила і Мефодія сягав волинських кордонів (Див.: Петрушевич А. С. *Краткое историческое известие о введении христианства в Предкарпатских странах во времена св. Кирилла и Мефодия*. Львов 1882, с. 1-76).

⁵⁶ Панкевич І. *Про відношенє пам'ятників староукраїнської мови...*, с. 158.

⁵⁷ Шахматов А. А. Несколько заметок об языке псковских памятников XIV–XV в. *Журнал министерства народного просвещения*. 1909, кн. 2, июль, с. 170, 171.

У галицько-волинському писемному корпусі виокремлюється також група пам'яток, що мають виразні сліди західного (передусім чесько-моравського) впливу. Цей факт показує зв'язок давніх Галичини і Волині не лише з візантійською духовністю, а й спроби їхнього вписування у ширший європейський культурний контекст. Йдеться, передусім, про богослужбові та житійні пам'ятки, докладно описані О. Соболевським та І. Срезневським. Однак проглядається цей вплив й у біблійних перекладах. Я. Ісаєвич, зокрема, засвідчує орієнтацію автора Крестинопольського апостола на західну писемну традицію⁵⁸.

Західні релігійно-культурні впливи на Галичину і Волинь, зазначені в історіографії як помітні і відчутніші, порівняно з іншими українськими землями, фіксуються вже з X–XI ст. Ще активніший вплив Західної церкви спостерігається у період становлення Галицько-Волинської держави. Окрім відомих (і достатньо повно описаних в історіографії) прикладів цього в архітектурі та мистецтві, вказаний вплив засвідчується низкою релігійних пам'яток. За своєю ідейно-тематичною ознакою вони можуть бути класифіковані як 1) оригінальні полемічні твори, написані церковнослов'янською мовою з елементами місцевих говірок (літературний корпус, в якому католицький вплив відображено через відповідну реакцію православної церкви), 2) перекладні богословсько-літургійні і канонічні твори західного походження (за кількістю істотно поступаються подібним православним джерелам).

Перший чи не найбільш повний опис давньоукраїнських антикатолицьких творів здійснили А. Попов і О. Павлов. Йдеться про низку рукописних пам'яток, створених у православному середовищі X–XV ст.: “Слово святого Феодосія игумена Печерського монастиря о вере крестьянской и о латыньской”, “Георгія митрополита Киевского стязанье с латиною”, “Послание митрополита Никифора о латинах к неизвестному князю” та ін. Писані на основі візантійських взірців, ці твори мали широкий розголос у православному слов'янському ареалі, що засвідчують їхні численні редакції південно– і північно-руського походження. Відтак особливу увагу привертає Кормча книга,

⁵⁸ Див.: Ісаєвич Я. Д. *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*. Львів 2002. Розділ “Світ рукописної книжності”.

найдавніші списки якої відносять до XI–XII ст. У її пізніших редакціях – від 1262 р. (найбільш ранній список, перекладений церковнослов'янською св. Савою Сербським і надісланий з Болгарії митрополиту київському Кирилу II; список від 1286 р. відомий як Волинська кормча) – міститься низка антикатолицьких творів, укладених для православних.

Спочатку про “Послание Никифора до князя Ярослава Святополчича о ересях”. Автором пам'ятки є київський митрополит Никифор (1104–1121), адресатом – волинський князь Ярослав Святополкович (†1123). Твір складається з двох частин: перша містить ретельний перелік “латинських оман” (доволі типовий для тодішньої православної полеміки), друга – спростування католицького чину Євхаристії (основну увагу автора привернули питання епikleзи та опрісноків). Цікавим є також переклад статті (з Кормчої по списку 1284 р.) “О фрязех и о прочих латинах”, в якій спростування “латинських ересей” ґрунтовано на відомій середньовічній легенді про Петра Гугнивого, котру використовувала Східна церква у своїй полеміці з Римом. Волинська кормча містить також анонімне “Исповедание писано папы римского”, виконане у катехитичній формі, де богословським матеріалом для доказів істинності православ'я постають твори отців церкви – не лише Східної, а й Західної (автор цитує св. Іполита Римського, папу римського Дамаса, папу св. Григорія Великого). У пізніших списках Кормчої, датованих XIV–XV ст., знаходимо нові полемічні твори – “Епистолию на римляны” (тут автор звертається до послань св. Климента Римського, називаючи його “великим папою”⁵⁹), “Прение панагиота с азимитом”, “Германа патриарха к жестоковым латинам поучение”.

Цей полемічний корпус доповнює давній (від початку XIV ст.) список “Паноплии на ляхи и латины”, складений, на думку О. Павлова, “у межах південно-західної Русі, де у XIV–XV ст. православ'я було поставлене лицем до лица і, отже, у неминучу боротьбу з польським латинством”⁶⁰. У цій полемічній збірці, крім “Повісті про Петра Гугнивого” (у своєму початковому, ще не переробленому вигляді, що засвідчує більш ранній час

⁵⁹ Попов А. *Историческо-литературный обзор древне-русских полемических сочинений против латинян (XI–XV в.)*. Москва 1875, с. 138.

⁶⁰ Павлов А. С. *Критические опыты по истории древнейшей греко-русской полемике против латинян*. Санкт-Петербург 1878, с. 77.

створення пам'ятки), знаходимо нові анонімні твори – “Слово о латынах” і “Повесть о латынах”. В останній пам'ятці вміщено чималий історичний матеріал, тому вона увійшла до складу хронографів різних редакцій і до літописних списків (зокрема, до Никонівського).

Звісно, давньоукраїнські переклади своєю кількістю істотно поступаються візантійській полемічній літературі і не виходять за межі її концептуального поля. Водночас, порівняно з візантійськими аналогами, вони не відзначаються гостротою у критиці Католицької церкви. З вищезгаданих перекладів явно виокремлюється лише одна пам'ятка – “Прение панагиота с азимитом”, присвячена подіям Ліонського собору і сповнена різко полемічного духу. Але й останнє пов'язане не стільки з місцевою ситуацією (православні галицько-волинських земель лояльніше ставилися до ідеї унії, ніж у Московії), скільки з потужним на той час ідейним впливом грецького чернецтва.

До перекладних богословсько-літургійних творів, в яких відчуваються західні культурні впливи, слід віднести кілька пам'яток. Це, зокрема, збірка молитов “Чиновник”, яка своїм походженням відноситься “до північно-західної Русі”⁶¹; складена у другій половині XIII ст. на основі чеських молитовних збірок. В ній особливу цікавість становлять “Молитва на дьявола” і “Молитва о Троицы”, в яких православному читачеві пропонується звертатися до мучеників і святих Західної церкви. Серед святих є більш і менш відомі імена Віта, Климента, Сильвестра, Ліна, Магнуса, Албана, Войцеха, Флуріна (св. Флоріан, шанований у Чехії), серед мучеників – Луції, Каликії, Валпурги, Філіцати, Маргарити, а серед “папезей” і “патріархов” – до Дамаса, Целестина, Леона (Лева), Вигілія, Агафона. Цікаво, що Богородиця в молитвах також іменується на західний манер – св. Марія.

Неабиякий інтерес для історичної славістики зберігають “Беседы на Евангелиа” папи Григорія Великого⁶² (в православній традиції відомий як Двоеслов, або Співбесідник) – руко-

⁶¹ Соболевский А. И. *Материалы и исследования...*, с. 36.

⁶² Сучасний ґрунтовний аналіз джерела (з указівкою на його різні списки) здійснено В. Земою (див. його: Папа Гигорій Великий у лабетах легенд та історіографії. *Український історичний журнал*. 2007, № 1, с. 20-39).

пис другої половини XII ст. (найдавніший список), створений церковнослов'янською мовою з елементами “т.зв. галицько-волинського говору”⁶³. На думку О. Соболевського, переклад пам'ятки зроблено з твору, що має чеське або моравське походження і пов'язаний з перекладацькою діяльністю кирило-мефодіївського гуртка⁶⁴. Останній, як відомо, спричинився не лише до освітньої, а й літургійної діяльності, спрямованої на впровадження східного обряду у західнослов'янських землях, що перебували під впливом Римсько-католицької церкви. У X–XII ст. провідником східного обряду в Чехії, Моравії і Польщі був чернечий орден бенедиктинців. Григорій Великий, палкий шанувальник св. Бенедикта Нурсійського, запроваджував його устав у монастирях Італії та Сицилії. У православної церкви св. Григорій шанувався як сповідник чернечої духовності, реформатор церковної літургії (з його ім'ям пов'язана давня літургія напередосвячених дарів, прийнята в Західній і Східній церквах), а також як автор життійної літератури (“Діалоги про життя і чудеса італійських отців”) та екзегетичних творів, які у дохідливій формі розкривали основи християнських вчення і моралі. Особливу популярність мали його Бесіди на Євангелія – своєрідні біблійно-моральні напучення для монахів, пастирів і мирян.

Твори Григорія Великого, котрі є покладено в основу ще кількох перекладних пам'яток: Римський Патерик⁶⁵ (перекладений з грецькомовних “Діалогів про життя і чудеса італійських отців”; найдавніший неповний список, створений в IX ст. у Моравії з латиномовного першоджерела, найповніший – в Болгарії на початку XIV ст.)⁶⁶, Житіє св. Бенедикта (друга книга “Діалогів”, перекладена з сербського списку XIV ст.). На дум-

⁶³ Копко П. М. *Исследование о языке “Бесед на Евангелия” (св. Григория Великого папы римского) памятник южнорусского XII века*. Львов 1909, с. 5.

⁶⁴ Соболевский А. И. *Материалы и исследования...*, с. 9.

⁶⁵ Соболевский А. И. Римский Патерик в древнем церковно-славянском переводе. *Изборник Киевский*. 1904, № 25, с. 1-28. Соболевский А. И. *Церковно-славянские тексты моравского происхождения*. Варшава 1900; Birkfellner G. *Gregorius I der Grosse und die Slavischen “Paterika”*. *Slovo*. 1974, т. 24, s. 125-133.

⁶⁶ Сучасне видання пам'ятки: *Патерик Римский. Диалоги Григория Великого в древнеславянском переводе*. Москва 2001.

ку О. Соболевського, давньоукраїнський переклад Римського Патерика зроблено у XIV ст., а переклад Життя св. Бенедикта своїм лексичним складом пов'язаний з тим же регіоном, що і галицько-волинський переклад Бесід на Євангелія. Подібну лексичну близькість засвідчує переклад апокрифічного (західного походження) Никодимового Євангелія та Київські глаголичні уривки є частиною католицької літургійної збірки (перші статті з якої в церковнослов'янському перекладі з'явилися у Київській Русі ще на початку XI ст.) Деякі уривки з Григорієвих творів увійшли до складу списків "Пандектів" Никона Черногорця, Прологу та Великих Четій Міней.

Шанування папи Григорія Великого фіксується в багатьох пам'ятках, створених або просто поширених у галицько-волинських землях. Окрім зазначених, назвемо ще Синайський Требник, серед лікувальних молитов якого міститься своєрідне напучення священнику "Слово болящих ради" (датоване XIII ст.). Головну частину його тексту складають уривки з Бесід на Євангелія. У більш пізніших списках "Слова" цей твір прямо називається "Молитвою св. Григорія". З іменем папи відомі й інші лікувальні молитви.

Навіть в антикатолицьких полемічних творах папа Григорій Великий постає не опонентом, а, радше, одностороннім православного автора. До нього як авторитета у справах віри звертаються автор "Послання к латинам второго руського митрополита Леонтия" (X ст.) та укладач Волинської кормчої; а в повчанні "Германа патріарха к жестоковим латинам" Григорій Двоєслов навіть протиставляється іншим мужам західного богослов'я – Амброзію, Августину та Ієроніму як такий, що у питанні про сходження Духа Святого (догмат про *Filioque*) проповідує у відповідності з Православною церквою.

У вивченні західних впливів в церковній історії Галицько-Волинської держави безсумнівно цікавість викликає епістолярна група джерел. Йдеться про більш і менш відомі документи, в яких відображено політичні стосунки галицьких князів з Апостольською столицею, церковну політику Польської Корони щодо українських земель, відносини церковної ієрархії Київської церкви і Галицької митрополії з Константинополем. Серед цих документів відомі, зокрема, лист папи Григорія IX до

князя Данила Романовича з пропозицією перейти у католицьку віру (1231), лист папи Інокентія IV до князів Данила і Василька про прийняття їх під папське заступництво (1247), послання царгородського патріарха Атанасія стосовно піднесення Галицької єпархії у ранг митрополії (1303), лист польського короля Казимира III царгородському патріарху Філофею з проханням поставити на Галицьку митрополію єпископа Антонія (1370) та ін. Попри неодноразову публікацію цих документів, вони також потребують подальшого спеціального дослідження та серйозних наукових коментарів.

**ЦЕРКВА ВОСКРЕСІННЯ В ПЕРЕЯСЛАВІ:
ІЗЯСЛАВ МСТИСЛАВИЧ, АНДРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ,
ВСЕВОЛОД МСТИСЛАВИЧ ЧИ
ЯРОПОЛК ВОЛОДИМИРОВИЧ?**

Проблема відродження чи відбудови зруйнованих у різні часи культових споруд на Переяславщині стоїть надзвичайно гостро, як і в багатьох інших регіонах України. Однак серед пам'яток, що безумовно підлягають відбудові чи відтворенню, зустрічаються й унікальні, які випадають із загального масиву зруйнованих у радянські часи церков і вимагають серйозного наукового підходу до проблеми відновлення у зв'язку з їхньою надзвичайною цінністю ще й як пам'яток археології.

30 грудня 2006 р. в м. Переяславі-Хмельницькому Предстоятель Української Православної Церкви Київського Патріархату Святійший Патріарх Філарет урочисто освятив відбудовану унікальну пам'ятку давньоруської монументальної культової архітектури Переяслава Руського – церкву Воскресіння¹. Цим актом було завершено досить довгий і складний процес її відтворення, який розпочався ще у 80-х рр. ХХ ст. Разом з тим, даний об'єкт мав значну специфіку як одна з небагатьох давньоруських пам'яток, доступних для подальшого вивчення. Це вимагало специфічного підходу до її реконструкції, проект якої було підготовлено архітектором-археологом В. О. Харламовим за результатами здійснених ним та його попередниками архітектурно-археологічних досліджень².

Дану пам'ятку було виявлено й досліджено у 1953 р. на розі сучасних вул. Б. Хмельницького та Гімназійної (Леніна) експе-

¹ Архієпископ Димитрій (Рудюк). Святійший Патріарх Філарет у Переяславі-Хмельницькому освятив Воскресенську церкву, пам'ятку ХІІ століття. *Інформаційний бюлетень УПЦ КП*, 2007, № 1, с. 16-17.

² Харламов В. А. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях памятника архитектуры ХІІ в. Воскресенской церкви в г. Переяславе-Хмельницком Киевской обл., проведенных Архитектурно-археологической экспедицией ИА АН УССР в 1989 г. *НА ИА НАНУ*, 1989/29а, 29 с.

дицією під керівництвом М. К. Каргера. У зв'язку з побудовою на цьому місці літнього кінотеатру в першій половині 1953 р. були розпочаті земляні роботи, викликані необхідністю вирівнювання будівельного майданчика, в центрі якого знаходився невисокий горб. До 1935 р. на цьому місці стояла дерев'яна церква Воскресіння XVIII ст. Після зняття верхніх шарів землі на глибині приблизно 1 м були виявлені залишки давніх будівельних матеріалів, а місцями й блоки давньої цегляної кладки (плінфи). Роботи було зупинено й повідомлено в АН УРСР та Академію архітектури УРСР. Впродовж липня та серпня 1953 р. Переяслав-Хмельницька експедиція АН СРСР та АН УРСР провела розкопки виявленої кам'яної споруди.

Як показали матеріали досліджень, це був тринавовий шестистовпний храм з трьома напівциркульними апсидами зі східного боку. Його довжина (по середній наві) дорівнювала 24,2 м, ширина – 14,3 м. Стіни та стовпи храму повністю складені з плінфи на розчині вапна з домішкою цем'янки у рівношаровій техніці, без застосування прихованих рядів. Під час розкопок вдалося встановити факт використання в якості забивки фундаментного рову будівельних залишків від якоїсь давнішої споруди, очевидно, XI ст. – уламки плінфи, шматки заглаженого розчину зовнішнього облицювання³.

Два з трьох порталів церкви – північний та південний – ще в давнину було закладено давньою плінфою на глиняному розчині. Плінфа походить з якоїсь іншої споруди, оскільки має інші розміри та керамічні властивості. У закладці порталів використано також фрагменти жорен, шиферу, а також велику шиферну плиту з заглибленнями для мозаїчного набору. Ще один великий фрагмент подібної шиферної плити з заглибленнями виявлено дослідниками у верхній частині будівельного щепеню⁴. На нашу думку, всі залишки шиферних плит походять з Михайлівського собору XI ст., який постраждав у 1124 р. від

³ Каргер М. К. Розкопки в Переяславі-Хмельницькому в 1952–1953 рр. *Археологія*, 1954, т. 9, с. 21–22.

⁴ Там само, с. 25.

невеликого землетрусу⁵. В результаті падіння купола собору неодмінно мала утворитися значна кількість будівельних решток, використаних при ремонтах як самого Михайлівського собору, так і в інших спорудах, що почали зводитись у наступні після землетрусу роки.

У плані названий шестистовпний собор є прямокутником, витягнутим по вісі схід–захід з трьома напівциркульними апсидами зі східного боку. Внутрішній простір храму поділено шістьма стовпами на три нави, середня з яких майже вдвічі ширша за бокові. Стовпи мають різнопланову форму: східні – хрещаті, середня пара – восьмигранні. Як зазначав М. К. Каргер, така форма стовпів є незвичною для руської архітектури цієї епохи. Товщина стін храму – близько 1,2 м у північній частині західної стіни. У північно-західному кутку храму збереглися нижні частини дверного прорізу та два нижні східці, що вказують на місце входу на сходи. У товщі західної стіни розташовувалися сходи на хори. У середині південної, північної та західної стін західної частини собору виявлено 5 глибоких ніш-аркосоліїв. Найдавніше поховання в одній з них було здійснене ще до виконання фрескового розпису всього храму⁶.

Дана споруда розглядається більшістю дослідників як монастирський собор XII ст., що слугував усипальнею. Про це свідчать деякі особливості поховань в аркосоліях та склепах. Однак в останнє десятиріччя з'явилася ціла низка публікацій, в яких на підставі вивчення стильових особливостей цієї унікальної для Південної Русі пам'ятки та архітектурного аналізу її плану робляться спроби виявлення її місця в загальній картині розвитку архітектури Русі кінця XI – першої половини XII ст., а також уточнення датування цього собору. Ці питання розглядаються в

⁵ Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Москва 1962, т. 2, стб. 288.

⁶ Каргер М. К. *Розкопки...*, с. 24-25.

публікаціях В. О. Харламова, Г. В. Трофіменка⁷, О. М. Іоанніссяна⁸, М. В. Новоселова⁹, Д. Д. Ёлшина¹⁰, В. К. Козюби¹¹.

М. К. Каргер, дослідивши особливості будівельної техніки та керамічні властивості плінфи, прийшов до висновку, що шестистовпний тринавовий храм збудовано в техніці рівношарової кладки. Вона змінила попередню техніку змішаної кладки із застосуванням прихованих рядів плінфи наприкінці 20–30-х рр. XII ст. (Київ), а у середині та другій половині XII ст. набула широкого розповсюдження в архітектурі Київської, Чернігівської, Володимиро-Волинської, Смоленської та Рязанської земель¹².

П. О. Раппопорт у своєму каталозі пам'яток руського монументального зодчества домонгольського часу наводить для церкви Воскресіння в Переяславі датування, встановлене

⁷ Трофіменко Г. В. *Архітектура Переяславля Південного X – першої половини XIII ст. Автореф. дис...канд. архітектури*. Київ 1995, 17 с.; Харламов В. А., Трофіменко Г. В. *Архітектура Переяславля Русского XI – первой половины XII века. Проблемы изучения древнерусского зодчества*, Санкт-Петербург 1996, с. 47-51.

⁸ Иоаннисян О. М. Об отражении традиции новгородско-псковского зодчества в архитектуре Киева и Переяславля первой половины XII в. *Архитектурно-археологический семинар. Материалы заседаний памяти Ю. П. Спегальского (1909–1969)*. Санкт-Петербург 2001, с. 41-47; Его же: О двух памятниках переяславского зодчества и об их месте в общей картине развития архитектуры Руси конца XI – первой трети XII века (Киев, Чернигов, Переяславль, Новгород и Псков в их архитектурном взаимодействии). *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький 2005, вип. 16, с. 165-177.

⁹ Новоселов Н. В. Церковь Воскресения в Переяславле и новгородская архитектура 30–40-х годов XII в. *Миграции и оседлость от Дуная до Ладogi в I тысячелетии христианской эры*. Санкт-Петербург 2001, с. 127-131; Его же: *От Благовещения до Благовещения: Строительное производство Новгородской земли в период сложения местной архитектурной школы*. Санкт-Петербург 2002, 196 с.

¹⁰ Ёлшин Д. Д. Рисунки и надписи на плинфе Спасского храма-усыпальницы в Переяславле-Хмельницком. *Изобразительные памятники: стиль, эпоха, композиции*. Санкт-Петербург 2004, с. 201-209.

¹¹ Козюба В. К. Давньоруські храми “окольного града” Переяслава (датування, стильові особливості, інтерпретації). *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький 2004, вип. 15, с. 25-31.

¹² Каргер М. К. *Розкопки...*, с. 27.

М. К. Каргером на підставі вивчення будівельної техніки й форм цього храму: середина – друга половина XII ст.¹³

Однак, як правильно зазначив Д. Д. Йолшин, за 50 років, що пройшли з часу досліджень експедиції М. К. Каргера, “накопичена маса порівняльного матеріалу викликала необхідність переосмислення й переяславських матеріалів, отриманих у ході розкопок піввікової давнини, й примусила звернутися до них на новому методичному рівні”¹⁴.

Значна частина культових пам’яток Переяслава Руського може бути досліджена на новому методичному рівні, оскільки для цього є практично вся необхідна джерельна база. Так, лише в незначній мірі опубліковані матеріали досліджень М. К. Каргера в Переяславі зберігаються частково в експозиції та фондах музеїв НІЕЗП. Велика кількість різноманітних будівельних матеріалів, штукатурки з фресковим розписом, написами та інших речей були вивезені по закінченню досліджень до Ленінграда, де зберігались у ЛВІА АН СРСР до 1985 р. Згодом більшість цих матеріалів передано в Новгородський державний об’єднаний музей-заповідник, частина ж потрапила на зберігання у сектор архітектурної археології Відділу досліджень та реставрації пам’яток архітектури Державного Ермітажу¹⁵.

Очевидно, даний факт надав новий поштовх архітектурно-археологічним дослідженням культових пам’яток Переяслава Руського, частина з яких і зараз підлягає натурним дослідженням, чого немає в багатьох інших центрах Русі. Крім колекцій власне матеріалів, практично неопрацьованими багато років залишалися щоденники, фотографії, інвентарні описи та інша документація розкопок, що зберігається у архіві ПМК (Санкт-Петербург). Все це в повній мірі стосується й залишків церкви Воскресіння в Переяславі, які (за винятком обкладених сучасною цеглою стовпів) й зараз підлягають обстеженню та дослідженню.

¹³ Раппопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв. САИ. Ленинград 1982, с. 37-38.

¹⁴ Ёлшин Д. Д. *Рисунки..*, с. 202.

¹⁵ *Там само*, с. 203.

На підставі досліджень церкви Воскресіння Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАНУ, які проводились у 1989 р. у зв'язку з підготовкою проекту реконструкції та відбудови даної церкви, В. О. Харламовим та Г. В. Трофіменком було зроблено висновок про її зведення князем Ізяславом Мстиславичем після його повернення до Переяслава у 1142 р.¹⁶ На думку Г. В. Трофіменка, цей період є останнім (четвертим) етапом у формуванні і розвитку переяславської архітектурно-будівельної школи й репрезентований також такою пам'яткою, як каплиця під Успенською церквою ХІХ ст.¹⁷

М. В. Новоселов, констатуєчи факт значної відмінності церкви Воскресіння в Переяславі не тільки від близьких до неї за часом переяславських пам'яток, але й пам'яток інших центрів Русі, правильно зазначає, що найближчою аналогією їй є собор Іоанна Предтечі у Пскові. Близькість цих двох шестистовпних триапсидних храмів проявляється в цілій низці архітектурних та будівельно-технологічних характеристик. Основними з них є: майже однакові пропорції й близькі розміри (церква Воскресіння: довжина 20,6 м, ширина 14,2 м; Іоаннівський собор: довжина 19,5 м, ширина 12,8 м); дещо скорочений підкупольний простір обох храмів із заходу на схід (4,1х4,5 м у церкві Воскресіння й 3,9х4,1 м в Іоаннівському соборі); дуже рідкісна восьмикутна форма однієї пари стовпів; розташовані у південній частині західної стіни сходи на хори; прямокутна форма зовнішніх лопаток за повної відсутності внутрішніх; однакова товщина стін (1,2 м); наявність аркосоліїв¹⁸.

На підставі цих та інших спостережень М. В. Новоселов зробив висновок, що обидві пам'ятки були збудовані різними групами будівельників, однак одним "зодчим", причому раніше збудовано Іоаннівський собор у Пскові. На його думку, хронологія подій виглядала таким чином. Після вигнання у 1136 р. князя Всеволода Мстиславича із Новгороду він забирає з собою й новгородських майстрів до Вишгорода, де

¹⁶ Харламов В. А., Трофіменко Г. В. *Архитектура...*, с. 47-51.

¹⁷ Трофіменко Г. В. *Архитектура...*, с. 13-14.

¹⁸ Новоселов Н. В. *Церковь...*, с. 127-128.

прокняжив менше року й у 1137 р. зайняв псковський стіл. Ще знаходячись у Вишгороді, Всеволод передав частину будівельників своєму політичному союзнику переяславському князю Андрію Володимировичу Доброму, що й дозволило останньому збудувати в Переяславі Руському церкву Воскресіння десь наприкінці 30-х рр. XII ст. Інша ж частина будівельників, що залишилась у Всеволода, з 1137 р. зводила у Пскові Іоаннівський собор. Після його смерті у 1138 р. вона підпорядковувалась його брату Святополку й разом з ним повернулася у 1142 р. до Новгороду, де збудувала у 1142–1147 рр. церкву Успіння в Старій Ладозі¹⁹. Та ж частина новгородських будівельників, що зводила церкву Воскресіння в Переяславі, після смерті Андрія Володимировича у 1142 р. повернулася у Новгород.

Підсумовуючи вплив політичних подій зламу 20–30-х рр. XII ст., які відбувались у центрі Русі, М. В. Новоселов прийшов до висновку, що з початку 30-х рр. у структурі будівельних організацій Києва і Новгороду відбуваються важливі зміни, зумовлені поділом будівельних сил Мстислава Володимировича його нащадками й частою передачею будівельних кадрів родичам та політичним союзникам. В умовах взаємодії різних будівельних угруповань вироблялися нові будівельні прийоми, якими до цього кожне з них окремо взяте не володіло. Яскравим прикладом цього М. В. Новоселов вважає будівництво церкви Воскресіння в Переяславі частиною колишніх будівельників псковського Іоаннівського собору й повернення їх після смерті Андрія Володимировича у Новгородську землю²⁰.

О.М. Іоаннісян також звернув увагу на прямий зв'язок церкви Воскресіння в Переяславі з новгородсько-псковським зодчеством першої третини XII ст., в першу чергу – з Іоаннівським собором у Пскові. Крім зазначених у М.В. Новоселова архітектурних та будівельно-технічних характеристик, що зближують ці дві пам'ятки, він вказує ще й на схожість характеру прорисовки апсид у плані, що, на його думку, свідчить

¹⁹ Там само, с. 130-131.

²⁰ Новоселов Н. В. *От Благовещения...*, с. 130-131.

про близьку, якщо не ідентичну систему розбивки (розпланування) обох будівель²¹. Цей зв'язок, на думку О. М. Іоаннісіяна, пояснюється такими обставинами. В 1132 р. переяславський стіл на короткий час (один рік) займає Всеволод Мстиславич. Він розпочинає будівництво в Переяславі церкви Воскресіння, забравши для цього з Києва новгородського зодчого свого батька Мстислава, перервавши таким чином розпочате у 1131 р. будівництво церкви Богородиці на Подолі (Пирогощі). У Київ цей зодчий та майстри-будівельники повернулися лише після закінчення будівництва в Переяславі. Після закінчення будівництва церкви Богородиці на Подолі новгородський зодчий повернувся вслід за Всеволодом Мстиславичем до Новгороду, де в 1135 р. починається будівництво церкви Успіння на Торгу. А після 1137 р., тобто, вже після вигнання Всеволода Мстиславича із Новгороду, починається будівництво Іоаннівського собору в Пскові. Всі ці спостереження дали О. М. Іоаннісіану підстави зробити висновок, що при зведенні Воскресінської церкви в Переяславі типово новгородські форми храму поєднувалися з чернігівською рівношаровою технікою кладки та виготовленою руками переяславських майстрів плінфою (так званою плінфою з “розчосами”)²².

В. К. Козюба, проаналізувавши результати останніх архітектурно-археологічних досліджень культових пам'яток Києва, Новгороду та Пскова, прийшов до висновку про можливість датування церкви Воскресіння в Переяславі 40–50-ми роками XII ст., точніше, запропонував два можливі варіанти датування: 1148–1149 рр. або 1151–1154 рр. (Ізяслав Мстиславич сидів у цей час в Києві, до якого, в першому випадку, він прийшов саме з Переяслава, його старший син Мстислав – у Переяславі, середній син Ярослав-Іоанн – у Новгороді)²³.

На нашу думку, багато в чому резонні спостереження названих дослідників, згідно з якими церкву Воскресіння в Переяславі збудував один з трьох князів – Всеволод Мстиславич, Андрій Володимирович чи Ізяслав Мстиславич – потре-

²¹ Иоаннисян О. М. Об отражении..., с. 45.

²² Иоаннисян О. М. О двух памятниках..., с. 168-174.

²³ Козюба В. К. *Давньоруські...*, с. 29-30.

бують коригування. Запропонована ними хронологія церкви Воскресіння в Переяславі не в усьому співпадає з даними архітектурно-археологічних досліджень та літописними джерелами.

Коротко проаналізуємо життєвий шлях князів, що в різний час займали переяславський стіл. Перший з них – Всеволод-Гаврило Мстиславич (старший син Мстислава Володимировича від шлюбу з дочкою шведського короля Інге Стенкільссона Христиною, внук Володимира Мономаха) – встановив абсолютний антирекорд терміну перебування на переяславському столі. За свідченням літопису, у 1132 р. цей князь сидів на переяславському столі тільки кілька годин, нічого не встигнувши зробити для міста. Проте, в інших місцях Всеволод Мстиславич зробив багато. Точний рік народження Всеволода невідомий, однак, на думку В. Л. Яніна, це сталося у 1103 р., коли його батько, новгородський князь Мстислав Великий, заклав храм Благовіщення на Городищі²⁴. Вперше з'явившись на сторінках літописів у 1117 р. як новопризначений Володимиром Мономахом новгородський князь, до своєї смерті 10 лютого 1138 р. Всеволод Мстиславич встиг двічі побувати на новгородському столі (до і після Переяслава – 1117–1132, 1133–1136), а також переяславському (кілька годин у 1132 р.), вишгородському (1136–1137) і псковському (1137–1138), де після смерті навіть став місцевим святим. Як зазначає Л. В. Войтович, “на час його діяльності припали процеси трансформації Новгороду у боярсько-бюргерську республіку з обмеженням князівської влади. Намагання Всеволода-Гавриїла протистояти цим тенденціям закінчилися повною його поразкою”²⁵.

Першим шлюбом Всеволод Мстиславич був одружений з дочкою луцького князя Святоші (Святослава Давидовича), онукою чернігівського князя Давида Святославича. У 1123 р. він одружився вдруге. У тому ж році в нього народився син Іван, у зв'язку з чим ним було збудовано храм Іоанна на Опо-

²⁴ Янин В. Л. *Актовые печати Древней Руси*. Москва 1970, т. 1, с. 108-110.

²⁵ Войтович Л. В. *Княжа доба на Русі: портрети еліти...*, Біла Церква 2006, с. 460.

ках у Новгороді. У серпні 1127 р. разом з коаліцією князів за наказом батька Мстислава Володимировича успішно ходив із Новгорода на полоцьких князів, зимою 1129–1130 рр. – на Чудь, зимою 1131–1132 рр. – на Литву. Повернувшись у Новгород після кількогадинного князювання в Переяславі, Всеволод Мстиславич в 1133 р. організував похід на Чудь і знову приєднав до новгородських володінь м. Юр'їв. В наступні роки він двічі ходив на Суздальську землю, бажаючи посадити там свого брата Ізяслава Мстиславича, однак, безрезультатно. Навпаки – в кровопролитній битві на Ждановій горі 26 січня 1135 р. новгородці втратили велику кількість ратників, але перемогти суздальців не змогли. Всеволод Мстиславич ледве врятувався й утік з поля бою з невеликою купкою дружинників. Після цього новгородці, псковичі й ладожани підняли проти Всеволода Мстиславича повстання, висунувши йому низку звинувачень: “1) не береже смердів, 2) навіщо хотів сісти в Переяславлі, хоча клявся, що помре на княжінні в Новгороді, 3) утік з поля бою попереду всіх й тому багато новгородських людей поклав, 4) спочатку запропонував новгородцям приєднатись до чернігівського князя Всеволода Ольговича, а потім наказав відступитись від нього. Повсталі 28 травня закрили Всеволода Мстиславича з дружиною, дітьми та тещею (дружиною князя Святослава Давидовича Святоші) на архієпископському дворі й тримали там два місяці “стрежаху день и ношь по 30 муж с оружием”, а потім, коли прибув обраний новгородцями князь Святослав Ольгович, прибічник Юрія Долгорукого, вигнали його з міста²⁶”.

У 1136 р. Всеволод пішов у Київ до свого дядька Ярополка й отримав від останнього Вишгород. У 1136–1137 рр. він видав свою доньку від другого шлюбу Верхуславу заміж “у Ляхи”. За польськими джерелами вона була першою дружиною мазовецького князя, потім – великого польського князя Болеслава Кучерявого²⁷. В 1137 р. Всеволод отримав запрошення від псковичів та невеликої частини новгородців

²⁶ Цит. за: *Славянская энциклопедия. Киевская Русь – Московия: в 2 т.* Авт.-сост. В. В. Богуславский. Москва 2002, т. 1, с. 235.

²⁷ *Літопис Руський*. Київ 1989, с. 190.

зайняти княжий стіл Пскова. Він погодився на це, очевидно, розраховуючи на можливість повернення у Новгород. Це викликало “мятеж велик” у Новгороді, склалася досить неспокійна обстановка, Святослав Ольгович з новгородцями спробував вигнати його із Пскова. Однак, 11 лютого 1138 р. Всеволод Мстиславич помер, 14 лютого був похований у Пскові в церкві св. Дмитра Солунського, яку, на думку В. Д. Белецького, ним же й було закладено²⁸. Як зазначав названий дослідник, результати археологічних розкопок, проведених влітку 1965 р. під час досліджень церкви Дмитра Солунського, підтвердили свідчення письмових джерел (“Степенної Книги”), в якій вказувалось, що поховання Всеволода-Гавриїла знаходилось у цій церкві лише 54 роки. 27 листопада 1192 р., після канонізації Всеволода-Гавриїла Мстиславича, його останки було викопано з-під підлоги дияконника церкви Дмитра Солунського й урочисто перенесено в головний псковський собор св. Трійці²⁹.

Це перший з колишніх переяславських князів, що помер і був похований не в Переяславі або Києві. З іменем цього князя пов’язані “Устав про церковні суди, людей і мірила торгіві” й “Устав купецької організації церкви Івана на Опоках”³⁰. Канонізований руською православною церквою, пам’ять – 11 лютого (день смерті) й 22 квітня (в день третього перенесення мощів у 1834 р.³¹ Однак простий аналіз його життєвого шляху не дозволяє побачити в ньому можливого кандидата для здійснення такого досить складного в усіх розуміннях завдання, як побудова в Переяславі великого шестистопного монастирського собору. Це стосується й Іоаннівського собору у Пскові, який він ніяк не міг встигнути збудувати. Крім того, як вже зазначалось, археологічні дослідження дозволили В. Д. Белецькому пов’язати з Всеволодом Мстиславичем будівництво псковського храму

²⁸ Белецкий В. Д. Довмонтов город. *Древний Псков*. Москва 1988, с. 104-105.

²⁹ Белецкий В. Д., Белецкий С. В. Сосуд из могилы псковского князя Всеволода-Гавриила Мстиславича (1138 г.). *Советская археология*. 1979, № 3, с. 276-277.

³⁰ Шапов Я. Н. *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* Москва 1976, с. 153-165.

³¹ *Славянская энциклопедия*., т. 1, с. 235.

Дмитра Солунського, де його й було поховано. Зрозуміло, що Всеволод Мстиславич міг лише розпочати будівництво останнього храму, оскільки потрібно було одночасно ще й воювати з новгородським військом.

Одним із синів Володимира Мономаха, який князував у Переяславі, був Андрій-Стратилат Володимирович (Добрий). Він став переяславським князем у результаті тимчасових домовленостей між Ольговичами та Мономаховичами зимою 1134–1135 рр. Вже у 1136 р. Андрій Володимирович оборонявся в Переяславі від чергового нападу Ольговичів на чолі із Всеволодом й брав участь у не дуже вдалий для Мономаховичів битві проти Ольговичів у верхів'ях р. Супій. Наприкінці вересня 1139 р. Андрій Володимирович знову обороняв Переяслав від Всеволода та Святослава Ольговичів. Наступна згадка Андрія Володимировича в літописах відноситься до 1141 р., коли він разом з великим київським князем Всеволодом Ольговичем “вчинив мир” з половецькими князями біля Малотина. За час активної фази свого життя Андрій Володимирович фактично сидів лише на двох столах – волинському (1119–1135) та переяславському (1135–1142).

З Андрієм Володимировичем слід пов'язувати здійснення досить складного завдання – будівництво навколо міського посаду Переяслава нових потужних укріплень. Дослідники давно намагалися з'ясувати це важливе питання: хто ж із кількох князів, що займали переяславський стіл у 1136–1146 рр., це зробив? Аналіз літописних джерел показав, що найдавніші згадки у літописах об'єктів “окольного міста” Переяслава відносяться до середини XII ст., точніше до 1149 р.

З початку 1135 р. по 22 січня 1142 р. в Переяславі княжив Андрій Володимирович. Після його смерті туди було переведено В'ячеслава Володимировича, який віддав Переяслав Ізяславу Мстиславичу на початку січня 1143 р. Останній же був переяславським князем до серпня 1146 р., коли захопив київський стіл у Ігоря Ольговича. Оскільки В'ячеслав Володимирович сидів у Переяславі менше року й добровільно обміняв його на Туров, а Ізяслав Мстиславич лише чекав нагоди стати великим київським князем, використовуючи переяславське княжіння як трамплін, то ці князі не могли

бути будівниками укріплень Переяслава. Що ж стосується Андрія Володимировича, то в нього було достатньо часу для зведення таких укріплень³². Разом з тим, це було надзвичайно актуальне завдання, яке потребувало концентрації всіх сил і засобів, адже, як свідчать літописи, весь свій період князювання в Переяславлі Андрій Володимирович мусив постійно захищатися від чернігівських князів. Отже, Андрій Володимирович не міг одночасно здійснювати два масштабних будівництва, постійно знаходячись під загрозою виведення до Курська, як наказував йому наприкінці вересня 1139 р. великий київський князь Всеволод Ольгович.

Наступний князь – Ізяслав-Пантелеймон Мстиславич, другий син старшого Мономахового сина Мстислава Володимировича від шлюбу з дочкою шведського короля Інге Стенкільссона Христиною, внук Володимира Мономаха – став переяславським князем у результаті складного сплетіння обставин.

Великий київський князь Мстислав Володимирович перед своєю смертю, яка наступила 15 квітня 1132 р., викликав до себе тодішнього переяславського князя Ярополка Володимировича й узяв з нього присягу, згідно з якою бездітний князь Ярополк після його смерті ставав великим київським князем. Натомість він мав забезпечити перехід на переяславське князівство Мстиславова сина Всеволода. Крім того, Ярополк зобов'язувався забезпечити дітей Мстислава Володимировича столами й захищати їх від зазіхань з боку інших представників “Володимирового племені”, тобто, нащадків Володимира Мономаха, в першу чергу – від Юрія Долгорукого. Останньому не знадобилося багато часу, щоб зрозуміти, що вся ця комбінація була продумана Мстиславом для того, щоб у майбутньому, після смерті бездітного Ярополка Володимировича, на київський престол потрапив з Переяслава Всеволод Мстиславич або Ізяслав Мстиславич. Блискавичним марш-кидком до Переяслава Юрій Володимирович вигнав звідти Всеволода Мстиславича, який пробув на переяславському столі кілька годин. Однак сам Юрій протримався на цьому “гарячому” столі теж недовго –

³² Колибенко О. В. Оборонні укріплення Переяслава Руського. *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький 2004, вип. 15, с. 19-25.

всього лише вісім днів. Ярополк вивів Юрія з Переяслава й віддав цей стіл Ізяславу Мстиславичу, який також пробув там недовго, оскільки його теж вигнав звідти Юрій. Щоб вгамувати пристрасті навколо переяславського “стола-трампліна” й одночасно зняти із себе звинувачення у порушенні права старшинства, великий київський князь Ярополк Володимирович направляє до Переяслава свого брата В’ячеслава, який теж пробув у Переяславі недовго, й повернувся назад до Турова, вигнавши звідти все того ж Ізяслава Мстиславича.

Вдруге Ізяслав Мстиславич став переяславським князем вже на довший термін, після того, як весною-літом 1142 р. допоміг зі своїми військами В’ячеславу Володимировичу відбити напад Святослава та Ігоря Ольговичів й Володимира та Ізяслава Давидовичів на Переяслав. В’ячеслав вирішив, що йому буде значно безпечніше князувати в Турові й, за домовленістю із Всеволодом Ольговичем, віддав на самому початку 1143 р. Переяслав Ізяславу. Останній пробув у Переяславі аж до смерті Всеволода Ольговича на початку серпня 1146 р., на той час – великого князя київського.

Цікаву і досить влучну оцінку подій 1147–1157 рр. дав М. Ю. Брайчевський: “два головні претенденти на великокнязівський престол: “законний” князь Ізяслав Мстиславич і “незаконний” Юрій Володимирович – тричі захоплювали владу і двічі кожен змушений був залишати завойовану було позицію. ... Здавалося, ситуація визначалася суто особистими моментами – два енергійні і нерозбірливі у засобах претенденти не поступалися один одному ані щодо наполегливості вдачі, ані за політичними та військовими потенціями. ... Колотнеча між Ізяславом та Юрієм послужила ніби прологом для тої великокнязівської чехарди, якою вщерть заповнена друга половина XII ст. Отже, проблема аж ніяк не вичерпується аспектом особистих якостей двох вищезгаданих державців.

Модус політичної кар’єри, який продемонстрували Ізяслав та Юрій, виявився властивим трохи не всій плеяді їхніх наступників”³³.

³³ Брайчевський М. Ю. *Твори*. Київ 2004, т. 1, с. 420.

Отже, два з половиною роки, які Ізяслав Мстиславич провів на переяславському столі, були наповнені не турботами про будівництво церкви Воскресіння, а підготовкою до зайняття київського великокняжого престолу.

Таким чином, на нашу думку, жоден із цих трьох князів не був ініціатором будівництва церкви Воскресіння в Переяславі. Значно більше можливостей мав для цього інший князь, який займав переяславський стіл дещо раніше. На це вказують такі факти.

Собор св. Архістратиґа Михаїла серйозно постраждав у 1124 р. від невеликого землетрусу³⁴. В результаті зафіксованого літописом падіння купола собору неодмінно мала утворитись значна кількість будівельних решток, що використовувалися при ремонтах як самого Михайлівського собору, так і в інших спорудах, які почали зводитись у наступні після землетрусу роки. Плінфа ж з розчосами, з якої почали будувати церкву Воскресіння, була використана при ремонті пошкодженого землетрусом Михайлівського собору, що робилося, зрозуміло, невдовзі після землетрусу, а не через багато років.

Як відомо, у 20-х – на початку 30-х рр. XII ст. переяславським князем був Ярополк Володимирович, який у 1132 р., після смерті Мстислава Володимировича, перейшов на велике київське княжіння. На нашу думку, саме цей князь збудував описаний вище шестистовпний собор та каплицю під Успенською церквою XIX ст., заодно капітально відремонтувавши родинну усипальню Мономаховичів – собор св. Архістратиґа Михаїла. Це було здійснено в період між травнем 1124 р. (час руйнування Михайлівського собору) й до квітня 1132 р. (час переходу Ярополка в Київ). Ремонт старого храму та зведення двох нових мали розпочатися ще за життя Володимира Мономаха (до травня 1125 р.), який у 1117 р. заклав неподалік від Переяслава церкву св. Бориса і Гліба на р. Альті й постійно проживав поруч з нею в останні роки життя. Наведені спостереження свідчать про більш ранню, ніж вважалось дослідниками, дату початку будівництва церкви Воскресіння в Переяславі – починаючи з 1124 р., а

³⁴ ПСРЛ. Москва 1962, т. 2, стб. 288.

також на можливу причетність Володимира Мономаха, що проживав поряд (на Альті), до приїзду в Переяслав зодчого та будівельників³⁵. Володимир Мономах особливо болісно переживав руйнацію землетрусом Єфремового Михайлівського собору й міг викликати в Переяслав групу будівельників, яка отримала також замовлення на побудову церкви Воскресіння та каплиці на княжому дворі ще й від Ярополка Володимировича. Можливо, це були останні монументальні культові споруди, зведені в домонгольському Переяславі, оскільки разом з Ярополком Володимировичем, як пише М. М. Корінний, “закінчується найбільш яскравий період в політичній історії Переяславського князівства. Втративши величезні території з їх людськими ресурсами, багатими данями, воно втратило й свою колишню могутність. ... з князівства-сюзерена воно перетворюється у васально залежне намісництво ростово-суздальських й чернігівських князів”³⁶.

Виходячи з літописних дат зведення київських пам’яток другої чверті XII ст., явно збудованих тією ж будівельною групою (про що свідчить в т.ч. й схожість плінфи), можна запропонувати наступний варіант хронології подій. У 1124/1125–1127/1128 рр., після землетрусу, князем Ярополком Володимировичем в Переяславі будується церква Воскресіння, паралельно з відбудовою пошкодженого Михайлівського собору, а також зводиться невелика каплиця на княжому дворі, ремонтуються інші пошкоджені церкви та об’єкти. По закінченню робіт у Переяславі будівельники зводять кілька об’єктів у Києві на замовлення великого князя Мстислава Володимировича, точно датованими з яких є собор Федорівського монастиря (1128–1131) та церква Богородиці Пирогоща (1131–1135). Очевидно, пізніше ними будується виявлена у 2003 р. церква на вул. Юрківській. Таким чином, собор Іоаннівського монастиря у Пскові, будівництво якого розпочалося після 1137 р. і який є надзвичайно близьким за

³⁵ Колибенко О. В. До проблеми відбудови церкви Воскресіння в Переяславі. *Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Григорія Сковороди”*. Тернопіль 2006, с. 287-301.

³⁶ Корінний Н. Н. *Переяславская земля, X – первая половина XIII века*. Киев 1992, с. 65.

своїми архітектурними характеристиками до церкви Воскресіння в Переяславі, не міг бути зразком для її побудови, а навпаки – сам був зведений, очевидно, тим же зодчим за зразком переяславського храму.

*Рис.1. Церква Воскресіння в Переяславі. Сучасний вигляд.
Фото В. Сокола.*

ЛЕКСИКОН СЛІВ, ОБРАЗІВ І СТЕРЕОТИПІВ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОГО ЛІТОПИСУ: У ПОШУКАХ МОДЕЛІ

Галицько-Волинський літопис – досить неоднозначний феномен давньої української культури. Звичайно, це не “Слово о полку Ігоровім”, довкола якого тривають гострі суперечки. Однак це не зменшує кола проблем, яку дана пам’ятка ставить перед дослідниками.

Найпростіше прийняти шкільне, хрестоматійне бачення літопису як цілісного тексту, написаного невизначеним “автором” – пам’ятки, що репрезентує майже усю українську літературу XIII ст. (чи, кажучи педагогічним сленгом, “ввібрала в себе її найкращі риси”). Натомість текстологічні дослідження істориків та філологів дають, як відомо, зовсім іншу картину Галицько-Волинського літопису. У “спрощеному” варіанті його текст ділять на Галицьку і Волинську частину, укладену, відповідно, галицьким і волинським редакторами. У варіанті Антона Генсьорського літописних редакцій і підредакцій нараховується аж п’ять¹. Слід врахувати також лакуни та вставку з “Легендою про євшан-зілля” на самому початку літопису, а також те, що він обривається на півслові. Якщо долучити сюди різночитання між списками пам’ятки, то й картина стане ще складнішою.

Фактично, під назвою “Галицько-Волинський літопис” об’єднані тексти різних жанрів (воєнні повісті та хроніки походів, життя тощо), неоднакових за тематикою, стилістикою, ідеологічним спрямуванням тощо. Не зовсім зрозумілим у ньому є також функції та статус текстів, які містять виклад правових актів, зокрема княжих грамот. Залишається дискусійним питання, чим вони, власне, є: юридичними документами, живцем перенесеними в хроніку, чи невід’ємними атрибутами самого літопису.

У підсумку маємо незакінчений літопис з неповним початком, який розпадається на ряд фрагментів. Він неоднорідний і

¹ Генсьорський А. *Галицько-Волинський літопис (Процес складання, редакції і редактори)*, Київ 1958, с. 5-24.

з погляду образної та сюжетної системи: одні образи та сюжети тут оригінальні, інші – натомість, стереотипні, банальні. Крім того, навіть якщо (вслід за Дмитром Чижевським) вважати профілюючим стилем української літератури XII–XIII ст. наростання орнаментального стилю², то й тоді кидається у вічі різкий контраст між традиційною знеособленістю (кажучи словами Чижевського, “монументалізмом”) того ж таки, умовно кажучи, “Життя Данила Романовича” та відносно індивідуалізованістю “Життя Володимира Васильовича” на сторінках хроніки.

Однак усе це не викликає здивування. Галицько-Волинський літопис створений за канонами літератури XIII ст., у якій критерії авторства, краси, емоційності, інформативності, традиції та новаторства були іншими, аніж у наш час. Не можна забувати, що його уклали не для наших сучасників, і не для широкого кола читачів, і не з метою фіксації історичних фактів, а для прославлення князів, тобто самих персонажів літопису, їхніх родин або найближчого оточення. Тому важко сказати, чи компілятивний характер, риторична і образна строкатість пам’ятки були для її авторів та первісних реципієнтів аж такою помітною вадою.

Зрештою, усе сказане анітрохи не применшує ваги та значущості Галицько-Волинського літопису, а, навпаки, підвищує її. З одного боку, його гетерогенність завдає дослідникам додаткових труднощів, однак вона ж робить пам’ятку добрим джерелом для вивчення естетичних та етичних категорій тогочасної літератури, ментальності та культури, а водночас й книжного мовлення, а також методів і принципів побудови тексту. Якщо використати вже трохи заяложену метафору, можна сказати, що словесна і сюжетна тканина літопису сплетена з різних ниток. Отже, наше завдання – детально вивчити їхню фактуру, матеріал, з якого вони зроблені, а також спосіб, в який вони зв’язані між собою.

Постає питання: для чого це потрібно? Причина теж лежить на поверхні. Попри критичне ставлення до структуралізму чи постмодернізму навіть чистий історик-позитивіст мусить визнати, що, аналізуючи документи, він має справу насамперед зі словами, а не з самими фактами. Натомість між словами,

² Чижевський Д. *Історія української літератури*, Тернопіль 1994, с. 133.

подіями та речами нерідко лежить велика безодня. Приклад середньовічних літописних текстів є тому підтвердженням. З одного боку, різні події, спровоковані різними причинами, тут можуть виражатися з допомогою майже однакових шаблонних словесних формул. З іншого – схожі між собою факти та вчинки історичних діячів можуть бути описані різними авторами дуже по-різному, залежно від їхніх політичних та індивідуальних симпатій та антипатій. Найкраще це видно там, де йдеться про полярні політичні, культурні чи риторичні традиції. Тому на сторінках різних частин Галицько-Волинського літопису можна побачити різні оцінки одних і тих же персонажів. Усе це й спонукає розглянути його текст під історико-філологічним мікроскопом, шукаючи там елементарні одиниці мови, мислення і культури.

Одним із способів для того, щоб зробити видимими ці “атоми смислу” є укладання спеціального словника. Одначе світ лексикографії не менш неоднорідний, аніж текст Галицько-Волинського літопису. Тут маємо словники тлумачні та енциклопедичні, історичні, етимологічні, діалектні, етнолінгвістичні словники, словники мови одного автора і загальнонаціональні лексикони тощо. Так, зразки для укладання словника окремих літературних пам’яток вже нібито існують. Одним із популярних прикладів є лексикографія того ж “Слова о полку Ігоревім”: насамперед, ближчий нам за задумом “Словарь-справочник “Слова о полку Игореве” під редакцією Віри Виноградової³ та відома енциклопедія Михайла Булахова⁴. Ідея цих словників у багатьох моментах корисна і для нашого проекту.

Однак в полі досяжності майбутнього лексикону стоїть дещо вужче коло питань: насамперед, ті категорії мови та мислення, які зустрічаються у тексті Галицько-Волинського літопису. Тому концептуально ближчими до нього є недавні словники етнолінгвістів Люблінської і Московської шкіл (польський “Słownik stereotypów i symboli ludowych” під редакцією Єжи Бартмінського, російські “Славянские древности” й

³ *Словарь-справочник “Слова о полку Игореве”*. Сост. В. Виноградовой, Москва 1965–1984, вып. 1–6.

⁴ Булахов М. Г. *“Слова о полку Игореве” в литературе, искусстве, науке. Краткий энциклопедический словарь*, Минск 1989.

“Славянская мифология” під редакцією Наталії Толстої), а також роботи представників т.зв. московської концептуальної школи (зокрема, Юрія Степанова)⁵. До цієї групи лексиконів слід зарахувати й праці львівських мовознавців “Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник” Наталії Хобзей⁶ та майбутній “Словник вербальних символів” Оксани Сімович, кілька гасел якого опубліковано⁷.

Проте кожна з цих праць демонструє свій підхід до аналізованих у ній пам’яток. “Słownik stereotypów i symboli ludowych” подає, в основному, мовні образи фольклору з невеликими порівняльно-історичними екскурсами. “Славянские древности” і “Славянская мифология” також скеровані на етнографію і фольклористику, так само, як і цікавий своїм авторським підходом “Słownik folkloru polskiego” Ю. Кжижановського⁸, де історія культури подана крізь призму функціонування усної традиції. Переважно у словниках цього типу, за винятком лексикону Кжижановського, не фігурують категорії і стереотипи соціального життя. Зразком аналізу понять, пов’язаних з соціальною реальністю, може слугувати хіба “Лексикон індоєвропейських соціальних інституцій” французького мовознавця Еміля Бенвеніста. Однак він ґрунтується, в основному, на грецькій й латинській мовно-культурній традиції і має вигляд монографії, а не власне – словника. Натомість “спроба словника російської культури” під назвою “Константи” одного з ідейних послідовників того ж Бенвеніста Юрія Степанова, хоч і охоплює різнопланові категорії, зорієнтований передусім на діахронію, розвиток ідей-концептів у часі й просторі. Ближчим до нашої моделі є філософсько-культурологічний, наприклад, “Словарь культуры

⁵ *Słownik stereotypów i symboli ludowych*. Pod red. J. Bartmińskiego, Lublin 1996–1998, t. 1-2; *Славянская мифология. Энциклопедический словарь*. Отв. ред. Н. Толстая, Москва 2002. *Славянские древности. Энциклопедический словарь*. Отв. ред. Н. Толстая, Москва 1995–1998, т. 1-2 (видання продовжується); Степанов Ю. *Константы: опыт словаря русской культуры*, Москва 2000.

⁶ Хобзей Н. *Гуцульська міфологія: Етнолінгвістичний словник*, Львів 2002.

⁷ Сімович О. До проблеми укладання “Словника вербальних символів”. *Діалектологічні студії*, Львів 2003, № 2, с. 261-300 (статті “Кров”, “Вода”, “Зозуля”); Сімович О. *Словник вербальних символів: Калина. Діалектологічні студії*, Львів 2005, № 5, с. 287-297.

⁸ *Słownik folkloru polskiego*. Pod red. J. Krzyżanowskiego, Warszawa 1965.

XX века” Вадима Руднева⁹, де аналізовані категорії та коментарі до них супроводжуються цитатами з першоджерел. Великі енциклопедичні історико-культурологічні словники (на зразок відомого “Słownika starożytności słowiańskich”) зосереджені на реаліях матеріальної культури, подіях та персонажах, у той час як детальний аналіз багатьох категорій і форм ментальності тут “винесений за дужки” дослідження. З іншого боку, історичні тлумачні словники (“Материалы для словаря древнерусского языка” Ізмаїла Срезневського, “Старославянский словарь”¹⁰) аналізують лише одиниці мови, а не культури.

До речі, слід з жалем відзначити, що в Україні досі не з’явився жоден словник, який би спеціально охоплював лексику давньоукраїнських пам’яток до XIV ст. (Винятком тут є “Історичний словник українського языка” Євгена Тимченка¹¹, але він, по-перше, вийшов більш як півстоліття тому, а по-друге, тут книжна мова X–XIII ст. подана не самостійно, а як один з етапів розвитку української мови до XVIII ст. Зрештою, від Тимченка не можна нічого вимагати: на свій час він і так зробив, що міг. Натомість нині, як видається, в наукових колах побутує інша теза: мовляв, нащо створювати українські лексикони книжної мови X–XIII ст., коли цілком добре можна користуватися відповідними російськими. Такий підхід, звичайно, не витримує критики. Тому спроба пропонованого словника є лише одним із кроків для заповнення подібних прогалів в українській науці.

Отож, наш лексикон мав би поєднувати у собі певні риси різних типів словників. Його першочерговим завданням повинна стати фіксація лексики та фразеології Галицько-Волинського літопису з відповідним тлумаченням кожного слова та цитатою-ілюстрацією з літописного тексту. Зокрема, тут мали б бути фіксуватися присутні у літописному тексті назви предметів, істот, речей (такі як *ангель*, *антихристъ*, *богъ* тощо), топоніми (*Холмъ*, *Лвовъ*), етноніми (*ляхи*, *агаряны*, *татарє*), антро-

⁹ Руднев В. П. *Словарь культуры XX века*, Москва 1999.

¹⁰ Срезневский И. *Материалы для словаря древнерусского языка*, Санкт-Петербург 1903–1912, т. 1-3; *Старославянский словарь (по рукописям X–XI в.)*. Под ред. Р. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой, Москва 1999.

¹¹ *Історичний словник українського языка*. За ред. Є. Тимченка, Харків–Київ 1930–1932, т. 1, вип. 1-3.

поніми (*Романъ, Данило, Василко*) та їхні атрибути – ознаки (*безбожний, окаянный*), дії (*идти, запалити, плакати*) тощо. У структуру відповідних словникових статей повинні ввійти й ідіоматичні словесні конструкції, кліше, шаблонні формули, фразеологізми літопису (наприклад, *предати огневи, стати противу лицю*), а також типові речення, що відображають сюжетні стереотипи, стандарти викладу подій (наприклад, *тишина бысть, не бысть ничто же* – при описі “мирних” років). У такому вигляді лексикон перетворюється на тлумачний міні-словник книжної української мови XIII ст. Проте нам важливо показати не тільки ключові, опорні лексеми чи фраземи, з яких збудовано поверхню тексту, але й те, що приховане за нею, в його глибині: образи, категорії мислення, стереотипи чи концепти ментальності тощо (кожен може вибрати своє окреслення для цих культурних феноменів). Цьому завданню мали б слугувати більші чи менші за обсягом історико-культурологічні коментарі, які б показували не просто значення слова, а смисл образів й символів, які стоять за ним; і не лише у контексті Галицько-Волинського літопису, але з огляду на їхнє походження, роль і функціонування у культурі XIII ст. загалом. У цьому лексикон стає схожим на мікроенциклопедію тогочасної культури.

По суті, фундаменти для цієї праці заклав ще у 60-их роках співробітник відділу мовознавства львівського Інституту суспільних наук (як тоді називався нинішній Інститут українознавства) Антін Генсьорський у своїх монографіях та статтях¹². Саме тут текст Галицько-Волинського літопису чи не вперше розглянуто водночас у кількох різних контекстах: мовознавчому, літературознавчому та історико-культурному. На сторінках праць Генсьорського детально проаналізовано не лише багато слів та формул літопису, не тільки його стилістич-

¹² Генсьорський А. *Значення форм минулого часу в Галицько-Волинському літопису*, Київ 1957; Його ж. *Галицько-Волинський літопис. (Процес складання, редакції і редактори)*, Київ 1958; Його ж. *Значення форм минулого часу в Галицько-Волинському літописі*, Київ 1959; Його ж. Про деякі особливості стилю в Галицькому літописі. *Дослідження і матеріали з української мови*, Київ 1959, т. 1, с. 37-48; Його ж. Помилкова інтерпретація Длугошем деяких місць тексту Галицько-Волинського літопису. *Дослідження і матеріали з української мови*, Київ 19, т. 3, с. 16-26; Його ж. *Галицько-Волинський літопис...*, Київ 1961.

ні та риторичні особливості, але й специфічні риси мислення його укладачів. У цьому розумінні ідея нашого словника є лише логічним завершенням такого проекту, його доповненням, збагаченням і трансформацією в іншу, сучаснішу, форму. До речі, слід зауважити, що дух і буква робіт Антона Генсьорського опосередковано дотичні до складної проблеми боротьби за спадщину Галицько-Волинської держави. Статті й книги цього дослідника є добрим зразком того, як можна стати понад власними ідеологічними переконаннями і тенденціями доби, вибравши золоту середину наукової об'єктивності. Не є таємницею, що Антон Генсьорський, так само як кілька інших дослідників галицько-волинської проблематики ХІХ – першої половини ХХ ст. (Денис Зубрицький, Антон Петрушевич, Ізидор Шараневич, Іларіон Свенціцький та Лукія Гумецька) у різний час належали до русофільської культурної та суспільної-політичної орієнтації в Галичині. В ідеологічній основі цього руху, нагадаю, була й теза про існування на східнослов'янських територіях однієї великої етнокультурної спільноти – “єдиного русского народа от Тиссы до Амура, от Карпат до Камчатки”. Такий підхід мав би суттєво позначитися на оцінці історичних та культурних подій. Однак у працях А. Генсьорського, як і в роботах Свенціцького та Гумецької немає жодного натяку на схожу концепцію, хоча в час публікації їхніх робіт у радянській науці почали активно впроваджувати тези про “споконвічну мовну та історичну єдність східнослов'янських народів та їхніх культур”. Навпаки, аналізуючи Галицько-Волинський літопис, Генсьорський бачить у ньому використання водночас і східних, і західних мовних, літературних та культурних моделей, але одночасно підкреслює локальну специфіку пам'ятки.

Після цього відступу доцільно підвести короткі підсумки. Насамперед, ця стаття – лише анонс, частина початкового етапу роботи над лексиконом Галицько-Волинського літопису. Його повна картина ще не зовсім ясна і є справою майбутнього. По-друге, ми не ставимо перед собою надто глобальних і масштабних завдань. У контексті культури того ж таки ХІІІ ст. перед кожним дослідником існує принаймні два шляхи. Можна наслідувати Чингізидів і намагатися дійти до останнього моря, до країв світу. Мені ж особисто ближча та сцена Галицько-

Волинського літопису, де хроніст разом з Данилом Романовичем радіє, що той ступив на Чеську землю, яку не воював навіть Володимир Святий. Для Бату-хана це, напевно, не було б особливим компліментом. Натомість для руського князя це стало неабияким досягненням. Адже він теж дійшов до країв ойкумени, але не монгольської, а своєї власної. Можна, звичайно, прагнути до створення словника української культури княжої доби, пізніше – словників ранньоновітньої й модерної української культур¹³. Але якщо нам вдасться створити хоч би невеликий лексикон тільки одного Галицько-Волинського літопису, чи навіть обмежитися форматом матеріалів до нього – це вже буде успіхом, нехай і мінімальним. Головне, як каже літописний Володимир Василькович у розмові з послом Лева Даниловича, єпископом Мемноном, “абы то свіча была”. А решта – додасться.

¹³Голик Р. Від мови до ментальності: Проблеми створення словника категорій української десекулярної і традиційної культури. *Діалектологічні студії*, Львів, 2003, № 2, с. 155-164.

**ГАЛИЦЬКИЙ ЄПАРХІАЛЬНИЙ ЦЕНТР
КІНЦЯ XII–XIII ст.
(за даними археології)**

Починаючи з першої половини XII ст., у княжому Галичі проходить процес формування церковно-релігійної системи влади як важливої суспільно-політичної сили, що мала вплив на всі сфери державного життя. Об'єднання земель навколо Галича обумовило створення єпархії як консолідуючого чинника тогочасного суспільства. Цей процес досягнув свого завершення в часи правління Ярослава Осмомисла (1152–1187). Це період найбільшого духовно-релігійного відродження, зростання храмового та монастирського будівництва. Успенський собор у цей час став уособленням величі нового християнського центру.

В останній чверті XII ст. Галич почав зазнавати помітного впливу католицького Заходу, який пов'язаний із політичною нестабільністю на Галицькій землі. Після смерті Ярослава Осмомисла та короточасного правління Олега і Володимира Ярославичів, Романа Мстиславича Галич займає угорський король Бела III, а галицький стіл переходить до його сина Андрія II. Складна політична ситуація вплинула і на релігійне життя галицького єпархіального центру. Цей період характеризується боротьбою, спрямованою проти засилля латинського віросповідання та релігійних утисків галичан, так, як “угри стали насильство чинити в усьому... і в божницях та хатах стали коней ставити”¹. Угорський королевич Коломан, який у 1213 р. сів на галицький стіл “привель съ собою двухъ епископовъ папезскихъ, которые стали Галичанъ вѣрѣ папезской учить”². Опираючись на літописні звістки 1219 р. Карамзін М. вважав, що у 1215 р. в Успенському соборі коронували Коломана, коли галицький собор був тимчасово переданий латинському епис-

¹ *Літопис Руський*. Пер. Л. Махновця. Київ 1989, с. 348.

² Петрушевич А. *Историческое известие о церкви св. Пантелеймона близ города Галича*. Львов 1881, с. 12-13.

копу³. Незадоволеність галичан діями латинського духовенства стала причиною вигнання Коломана “за взятіє имъ двухъ церквей и поруганіе епископа Галицкаго”⁴.

Тим часом у Галичі спостерігається процес сповільнення масштабів церковного та монастирського будівництва. Короткочасне правління галицьких князів в умовах зовнішньополітичної нестабільності князівства не дозволяло проводити активну внутрішню програму для забезпечення його соціально-політичної, економічної та культурно-релігійної могутності. Тільки у часи, коли князі найдовше посідали галицькі столи (Володимир Ярославич 1189–1198 рр., Роман Мстиславич 1199–1205 рр., Мстислав Удатний 1221–1228 рр., Данило Романович 1238–1264 рр.) наступав період спокою, впродовж якого у Галичі тривало спорудження нових церковних та монастирських комплексів. Наприкінці XII – початку XIII ст. в урочищі Над Бідуном (під Дібровою) побудовано муровану (15,15 x 20,2 м) церкву св. Кирила і Мефодія. Єдине безінвентарне поховання із кам’яною “подушкою”, виявлене Ю. В. Лукомським (1982–1984) біля південної апсиди у великій (2 x 1,38 м) глибокій (1,51 м) могильній ямі, ще не дає можливості говорити про монастирську функцію храму, проте вказує на нетривалий час її функціонування⁵. Початок у Галичі нової династії Романовичів пов’язаний з будівництвом великого (19 x 17 м) білокам’яного храму св. Пантелеймона. Найвідоміша пам’ятка архітектури, яка збереглася до наших днів, є ілюстрацією формування третього періоду галицької архітектурної школи. Неподалік храму, в урочищі Мниський сад, О. М. Іоаннесян (1987–1988) та Б. П. Томенчук (1990) зафіксували сліди одного із найбільших кладовищ княжого Галича площею приблизно 2 га. На дослідженій території було розчищено поховання в саркофагах, прості ґрунтові та підплитові могили. В одному із жіночих поховань зафіксовано сліди

³ Карамзин Н. *История государства российскаго*. Санкт-Петербург 1872. т. 3, с. 106-107.

⁴ Петрушевич А. *Историческое..*, с.13.

⁵ Лукомський Ю.В. Білокам’яний храм на передмісті княжого Галича. *Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка* (далі – *ЗНТШ*). Львів 1998, т. 235, с. 600.

чільця з 13 срібними позолоченими нашивними бляшками⁶. Кладовище обслуговувало у XII–XIII ст. “різні групи соціальних структур придністровської частини міста”⁷. У XIII ст. продовжують функціонувати монастирські осередки, які беруть свій початок із середини – другої половини XII ст. Частково розбудовуються та зміцнюються нові чернечі обителі. Більшість з них потребує детальнішого археологічного вивчення. У с. Пітрич над Дністром в урочищі Гора-Монастир Б. П. Томенчуком (1988–1989) досліджено залишки укріпленого монастирського комплексу першої половини XIII ст., де виявлено фундаменти невеликої однозрубної дерев’яної (6,2 x 4,8 м) церкви-каплички та засвідчено функціонування могильника. На думку археолога, “цей чоловічий монастир не мав своєї церкви, лише цвинтарну капличку-усипальницю, бо належав завжди до Успенського собору катедрального монастиря”⁸. У першій половині XIII ст. в урочищі Царинка, у підніжжі Крилоської гори, на місці старої дерев’яної церкви-усипальниці закладено фундаменти під мурований храм. Проте, очевидно внаслідок політичних причин, будівництво споруди (20,6 x 16 м) було припинено на стадії закладення фундаментів, а згодом на цьому місці споруджено невелику каплицю, при якій продовжував функціонувати могильник⁹. Дослідник пам’ятки, Ю. В. Лукомський, пов’язує її із літописним Іванівським монастирем¹⁰. Ймовірно, у структуру цього комплексу входило і двоповерхове дерев’яне житло, залишки якого розкопані В. К. Гончаровим у 1951 році¹¹.

У XIII ст. продовжує зберігатися стара соціально-топографічна структура Крилоського городища з центральною, адміністративною частиною міста, де розміщувався Успенський собор та князівський двір, і невеликою (1 га) територією Золотий

⁶ Томенчук Б. П. Християнські некрополі давнього Галича. *Галицько-Буковинський хронограф*. 1997, № 1, с. 9.

⁷ Томенчук Б. П. Прицерковні кладовища княжого Галича. *Галич і Галицька земля*, Київ–Галич 1998, с. 130-131.

⁸ *Там само*, с. 131.

⁹ Лукомський Ю. В. Невідомі церкви на подолі княжого Галича. *ЗНТШ*. Львів 1998, т. 235, с. 561-593.

¹⁰ *Літопис Руський...*, с. 348.

¹¹ Гончаров В. К. Археологічні дослідження давнього Галича у 1951 р. *АП УРСР*. 1955, т. 5, с. 22-31.

тік, де, як вважає Б. П. Томенчук, розміщувався кафедральний монастир міста¹². Археологічні дослідження, проведені у різний час на території Золотого току І. Шараневичем (1884), В. Щербаківським (1909), Й. Пеленським (1911, 1947, 1949), Я. Пастернаком (1938–1941), М. Каргером (1955), В. Ауліхом (1970–1973, 1980–1983), В. Бараном та Б. Томенчуком (1995) дали хоча й неповні, але багаті археологічними знахідками результати. Золотий тік мав власні локальні укріплення. Він був оточений валом по всьому периметру. Б. П. Томенчук простежив три фази спорудження та функціонування валу: X–XI ст., XII–XIII ст. та пізнього середньовіччя¹³. Із внутрішньої частини валу виявлено залишки різноманітних житлово-господарських будівель. Археологічний матеріал із Золотого току репрезентуваний великою кількістю джерел сакрального характеру. В основному – це бронзові натільні хрестики та хрести-енколпіони, застібки для книг і частини їхніх оправ, значна частина предметів церковного побуту. На увагу заслуговують також знайдені три печатки-молівдули. Одна з них має напис: СФРАГІС ІЛАР. Є. [Іларіона єпископа?], а в іншій – хрестик, зображений перед написом, “вказував би на духовний стан”¹⁴ власника печатки. На Золотому тоці простежено також сліди некрополя, який дає змогу локалізувати у центральній частині невиявлену церкву-капличку. Кладовище представлене різночасовими (XII–XIV) похованнями, очевидно, періоду існування тут кафедрального монастиря¹⁵. Каргером М. та Гончаровим В. (1951) у центральній частині Золотого току знайдено також значну кількість теракотових та полив’яних плиток із анімалістичними та рослинними зображеннями. Плитки не мають слідів потертості від ніг, що свідчить про їхнє використання у вертикальних конструкціях інтер’єру. Частина з них має помітні сліди вторинного обпалу, що, можливо, є свідченням пожежі споруди, яку вони прикрашали¹⁶. Цією спорудою була, очевидно, монастирська церква-капличка, яка задовольняла потреби мешканців території.

¹² Томенчук Б. П. Прицерковні кладовища..., с. 131.

¹³ Баран В. Д., Томенчук Б. П. *Звіт про археологічні дослідження Крилоського городища у 1995 році* (Рукопис зберігається в архіві Національного заповідника “Давній Галич” у м. Галичі).

¹⁴ Пастернак Я. *Старий Галич*. Краків–Львів 1944, с. 200.

¹⁵ Томенчук Б. П. Прицерковні кладовища..., с. 129.

¹⁶ Ткачук Т. М., Тимус К. Л. *Галицькі керамічні плитки із рельєфними зображеннями та гончарні клейма. (З фондів Історичного музею у с. Крилос Національного*

Біля Золотого току Ауліхом В. (1981) досліджена невелика (2,4 x 2,6 м) комора-сховище галицького ювеліра-бронзоліварника, датована XIII ст.¹⁷ Її розташування поруч із укріпленим Золотим током говорить про феодално-залежне, вотчинне становище ремісників, які там працювали і вочевидь обслуговували церковну верхівку міста. Асортимент знахідок, виявлений дослідником на долівці споруди, найбагатший за всю історію археологічних досліджень давнього Галича. В арсеналі галицького майстра, крім значної кількості речей виробничого та побутового призначення, знайдено вироби, що засвідчують про високий рівень релігійного життя мешканців столиці. Це два уламки верхньої частини панікадила-хороса, застібки до книг та частини їхніх оправ, дзвіночок-бубинець, 17 фрагментів хрестів-енколпіонів, три кам'яні та дві бронзові ікони.

Наслідки впливу Заходу на південно-західну Русь проявилися як у політичному та культурному відношеннях, так і в церковному. Із проникненням католицизму у Галичі почалося будівництво латинських церковних споруд – ротонд. Ротонди існували як окремі парафіяльні церкви-усипальниці, хрещальні. Вони, очевидно, обслуговували угорських королівських намісників з їхньою військовою залогою, а також невелику частину населення католицького обряду, що проживало у місті. Можливо, деякі з них виконували функції цвинтарних каплиць-усипальниць, які були поширеним явищем у Західній Європі. У першій половині XIII ст. біля Крилоського городища на невеличкому (0,2 га) мисоподібному виступі було споруджено Воскресенську дерев'яну ротонду діаметром 10 м. Тут же зафіксовано і сліди багатожарового кладовища. Поблизу Крилоської гори на рубежі XII–XIII ст. побудований храм пророка Іллі, який функціонував ще у другій половині XVIII ст. Він входив до укріпленого монастирського комплексу. Споруда (20,3 x 9,5 м) мала тричленну конструкцію: апсида, ротонда і притвор. Початком XIII ст. датується невелика (22,75 x 11 м) одноапсидна мурована церква Благовіщення в урочищі Церквисько. Слід зазначити, що вона була споруджена,

заповідника "Давній Галич" у м. Галичі). Каталог. Галич 1997, с. 6.

¹⁷ Ауліх В. В. Ковалі золота, срібла і міді давнього Галича. *Жовтень*. 1987, № 10, с. 97.

як і багато інших галицьких храмів, на місці старої дерев'яної. Біля неї В. Бараном і Б. Томенчуком досліджено фундаменти великої (13 x 14,5 м) ротондальної дерев'яної будівлі, можливо, плебанії. На думку дослідників, церква обслуговувала групу польського (латинського) населення княжого Галича¹⁸. Ще один квадрифолій-ротонда (діаметром 22 м) був розміщений у південній околиці Галича біля с. Побережжя (урочище Мурованка). Побудована в середині XIII ст. ротонда входила до комплексу, можливо, Борисоглібського монастиря. Поряд з храмом простежено сліди кладовища, житлово-господарських будівель та оборонних стін. Без сумніву, впливи романських традицій на галицьку архітектуру мали й політичні причини.

Зазначимо, що у XIII ст. у загальноруській історії простежуються тенденції поступового зростання західних центрів як у політичному, так і в церковному плані. В той час, як після подій 1169 і 1240 років, вплив Києва зменшується і занепадає. Із втратою Галичем політичної першості, після перенесення столиці у Холм, а згодом до Львова, він продовжував зберігати значення могутнього єпископського центру. Тоді, упродовж століття тривав підготовчий період, під час якого склалися передумови для перетворення Галича на духовний центр західного регіону.

¹⁸ Томенчук Б.П. Прицерковні кладовища..., с. 131.

ДЗВОНАРСЬКЕ МИСТЕЦТВО СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ УКРАЇНИ

Доба середньовічної України з часу прийняття християнства багата на розвиток цілої низки нових літературних і мистецьких жанрів. Разом із богослужбовими книгами, церковним співом було перейнято звичай церковного дзвоніння. Воно сповіщало людей про початок та закінчення богослуження, супроводжувало сакральний спів у найурочистіших місцях, говорило про смерть парафіянина. Дзвони повідомляли про стихійні та громадські лиха, закликали до боротьби, прославляли військові перемоги тощо¹.

Спочатку при хрещенні Русі-України із Візантії разом із богослужбовими книгами передалася тільки традиція використання дерев'яних бил, залізних клепал (ударних самозвучних музичних інструментів – ідіофонів). Звичай використовувати саме їх при богослуженні в Грецькій Церкві, а не дзвін, пов'язаний, імовірно, з легендою про те, що било у Візантії “тримають за ангельським учінням”. Про це згадує, зокрема, новгородський архієпископ Антоній, який здійснив наприкінці XII – початку XIII ст. мандрівку в Царгород². Відповідно до уставних засад, “мале било використовувалося перед шестипсалм'ям і читанням кафізм, ... які співаються на утреннім славослов'ї; велике било – перед євангелієм і каноном..., мідне било – після закінчення канону перед відпуском утрені. У мирських церквах використовувалося тільки одне велике било”³.

¹ Ясіновський Ю. Пісенний фольклор і музичне мистецтво. Київ 2001, т. 2, с. 332-333.

² Цит. за: Оловянишников Н. История колоколов и колоколотейное искусство. Изд. 2-е, дополн. Москва 1912, с. 11.

³ Макарова С. Трубы, била и колокола как сакральные музыкальные инструменты (К символическому истолкованию “трубного гласа” и “звона”). Санкт-Петербург 1999, с. 29. Дослідники використання труби, била й дзвона як сакральних музичних інструментів привертають увагу у зв'язку із цим до історичного протистояння Захід–Схід, що відбилося передусім на обрядовості (зокрема, на способі скликання вірних у храм), яке 1054 р. привело до офіційного розколу Церкви; звичай використовувати било розповсюджується в східних областях

Про застосування била в середньовічній Україні інформують літописи. Наприклад, коли ігуменом у Києво-Печерському монастирі було поставлено Феодосія, тоді, відповідно до запозичених правил студійських ченців, усе життя тут було чітко регламентоване згідно з чернечим уставом. При усамітненні монахів в окремих печерах, що мало місце в згаданій обителі, била набули особливого значення передусім як сигнальний інструмент. За його допомогою передавалися найрізноманітніші повідомлення для ченців. Помираючи, преп. Феодосій († 1074) “повелѣ братью собрати всю, братья же оудариша в било, и собравшеся”⁴. Подібне описується й у Радзивілівському літописі. З цих фрагментів дізнаємося також про спосіб гри на цьому ідіофоні: “Удариша в било”⁵.

Про значення цього інструмента говорить і те, що в Радзивілівському літописі вміщено зображення гри на билі. Це була вирубана з товстої дошки чи бруска пряма або вилита із заліза, чавуну, міді дещо вигнута смуга. Била й клепала (“зынкало”⁶) – відрізнялися розмірами. Як зазначає Микола Фіндейзен, била часом “виготовлялися у вигляді дуже довгої вузької дошки заокругленої форми, більше двох сажнів у довжину”⁷. Їх, при більших розмірах, підвішували до особливого стовпа біля храму й ударили по них дерев’яним або металевим молотком, великим цвяхом. З часом (VII ст.) ці ідіофони почали використовувати під час Богослуження⁸. Застосовувалися вони в церквах аж до відлижки там дзвонів або й разом із ними. Під час гри на билі джерелом інформації була не тільки семантика ритмічних побудов, а й зміна тембру та висота тону, що пізніше перейняли дзвонарі.

Уявити собі місце розміщення била допомагають літописні рядки: “По обычаю бо сему. старцю (сему), отстоявшю оутре-

колишньої Римської імперії, у західних – поступово починають послуговуватися дзвонами (Там само, с. 17).

⁴ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Санкт-Петербург 1908, т. 2, с. 176.

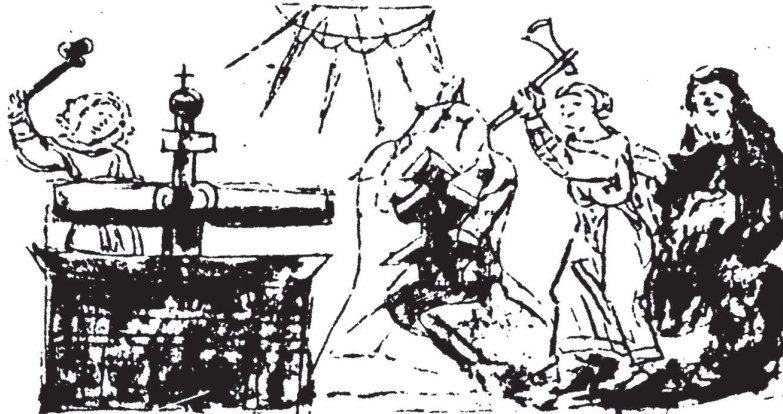
⁵ Радзивіловская летопись. ПСРЛ. Ленинград 1989, т. 38. с. 85.

⁶ Казанский П. О призыве къ богослужению въ Восточной Церкви. Труды Перваго археологическаго съезда в Москве, 1869. Москва 1871, т. 1, с. 303.

⁷ Финдейзен Н. Очерки по истории музыки в России с древнейших времен до конца XVIII века. Москва– Ленинград 1928, вып. 1, с. 131-132.

⁸ Казанский П. О призыве к богослужению..., с. 300.

вбѣло. внаѣстѣ столѣты. а кнѣзѣ гнѣздрѣны. и стоѣвшѣ
и приидоша. на вѣрху вѣрѣкѣ. и дѣлаѣ по ложи гнѣзѣ вѣрѣкѣ

Б'ють у било, викопують мощі Феодосія. Мал. XIII (XV) ст.

ною братѣи отпѣвши заутрѣною предѣ зорями, идоша по кѣльямъ своимъ. сии же старѣць исхожаше ись церкви идущую же ему единою, и сѣде почивая подѣ биломъ”⁹.

Звук била долинав на чималу відстань. Так, коли 1091 р. в Києво-Печерському монастирі постало питання про необхідність перенесення мощей преп. Феодосія й ігумен повелів копати там, де вони лежать, один із монахів, узявши мотику, почав копати із запалом, а друг його відпочивав перед печерою: “И рече ми удариша в било”¹⁰. Тобто його удари оповіщали в монастирі основні пункти розпорядку дня, а не те, що Валентин Савега тлумачить тільки як потребу створення якого-небудь чуда, зокрема віднайти місце, де лежали мощі преп. Феодосія¹¹.

За допомогою била монахів скликалося на богослуження. Так, після смерті ігумена Києво-Печерського монастиря Полі-

⁹ ПСРЛ, т. 2, стб. 181-182

¹⁰ Там само, стб. 201.

¹¹ Савега В. *Благовест: История колоколов, колокольного литья, колоколен и колокольной бронзы*. Днепропетровськ 2000, с. 44; Пор.: *Літопис руський*. Київ 1989, с. 128-129.

карпа настало замішання серед ченців, “бо після старця того не могли вони вибрати собі ігумена”¹². У вівторок, 26 липня 1183 “оудариша братья, в било и снидошася во церквѣ. и почаша молбы творити ко святѣи Богородицѣ”¹³.

Хоч била й клепала передували дзвонам, використовувалися з ними¹⁴ й нині ще побутують, зокрема в Галичині, коли Страсного тижня у дзвони не б’ють, однак інформацію про била й клепала ми не знаходимо у нинішніх відповідних довідникових виданнях, зокрема й тих, що претендують на універсальність¹⁵. Може тому, що в “Большой советской энциклопедии” чи “Музыкальной энциклопедии” теж немає відомостей про них?

Паралельно, а може дещо пізніше з билем і клепалом у церковному й громадському житті використовувалися дзвони. Мовили про це ще на початку ХХ ст. українські дослідники історії дзвонів Йосиф Пеленський¹⁶, Григорій Лакота¹⁷. Велику за обсягом інформацію про історію побутування дзвонів на теренах Русі-України можна знайти й у студіях російських дослідників кінця ХІХ – початку ХХ ст. (Арістарха Ізраїлева, Петра Казан-

¹² *Літопис руський...*, с. 332.

¹³ ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись, с. 627. У Київському Синописі мовиться, що після татаро-монгольської навали (твір написаний після 400-х сот років після описаних подій) монахи розійшлися по лісах і дебрях, “але за прив’язаністю до святого місця таємно сходилися в один уцілілий від розорення “приділ церковний” по рідкому благовісту в малий дзвін” (Киево-Печерская лавра въ ея прошедшем и нынешнемъ состоянии. *Киевская старина*. 1886, т. XV, май, с. 43).

¹⁴ Окрім інших архаїзмів, в українців Карпат, як зазначає Ярослав Тарас, ще довго зберігаються давні традиції і заклик до богослуження слугує било, особливо в економічно бідних парафіях і монастирях (Тарас Я. Аспекти генези, типології споруд для дзвонів та їх розміщення на церковному подвір’ї. *Народознавчі Зошити*. Львів 2000, № 2, с. 313).

¹⁵ Див., напр.: *Універсальний словник енциклопедія*. Київ 2003; *Славянская энциклопедия. Киевская Русь – Московия: в 2 т.* Москва 2002, т.1 (А–М).

¹⁶ Пеленський Й. Дзвони на Україні-Руси. *Діло*. Львів 1910, № 124.

¹⁷ Лакота Г. *Принадіні науки й промови*. Перемишль 1935, с. 111-112. Як дослідив Володимир Пилипович, “владика працював над історичною монографією, присвяченою дзвонам в Галичині, з тою метою укомплектував він значну фотографічну документацію найстаріших дзвонів з відповідним науковим апаратом, куди вона поділася, невідомо” (Лакота Г. *Зібрані історичні праці*. Перемишль 2003, с. 178).

ського, Константина Нікольського, Миколи Олов'янішнікова, Сергія Рибаківа, Миколи Фіндейзена), у сучасних науковців (Лариси Благовещенської, Юрія Пухначова, Олександра Ярешко), німецького етномузиколога Ельмара Арро та інших. Однак проблемою для нинішнього стану досліджень в Україні в аспекті вивчення дзвонарського мистецтва є те, що літописні згадки про церковні дзвони й дзвоніння інтерпретуються з позиції російської методології історії, у студії вкрадаються неточності щодо часу появи дзвонів у Київській Русі, приписується ніби вони візантійського походження, вважається що була перерва у традиції їхнього виготовлення на теренах середньовічної України тощо. Так, у науково-популярних виданнях В. Савеги й Іоланти-Анни Чушенко¹⁸, що опубліковані в Україні в останні роки, не отримала окремого висвітлення проблема дзвонів і дзвоніння як явища ще давньоукраїнської культури, зокрема музичної. У дослідженнях згаданих авторів, що ґрунтуються головним чином на російсько-радянській методології історії, ідеться переважно про дзвоніння як особливе національно-специфічне явище “русского” мистецтва¹⁹. А В. Савега, хоч і покликається на літописні згадки про лиття дзвонів за різних правителів Галицько-Волинського князівства, усе ж твердить про локалізацію цього мистецтва “після розгрому Київської Русі” у Новгороді, а потім Пскові²⁰. Послугуючись у багатьох місцях, загалом цікавої роботи (містить 11 розділів і додатки), “великоросійськими”, “промосковськими” історичними схемами, він пише: “Татарщина в XIII ст. повністю знищила все, що стояло на її шляху, і цивілізація великокняжого періоду шезла (?), зупинилась і художня діяльність”²¹. Не позбавлене недоліків і романтичне оспівування дзвонів, їхньої музики в етюдах

¹⁸ Савега В. *Благовест...*; Чушенко І.-А. *“Хтось у дзвони тихо б’є...”*. Львів 2001.

¹⁹ Ярешко А. Колокольные звоны – инструментальная разновидность русского народного музыкального творчества. *Из истории русской и советской музыки*. Москва 1978 с. 36-74; Благовещенская Л. Печатные и архивные материалы по колокольному звону. Москва 1987, ч. I, с.197-215.

²⁰ Савега В. *Благовест...*, с. 64.

²¹ *Там само*, с. 205.

Юланти-Анни Чушенко²², написаних у річці книги В. Савеги й закордонних та інтернетівських публікацій.

Причиною появи недостовірної інформації в нинішніх повідомленнях про поширення дзвонів і дзвонінь на теренах Старокиївської держави є, на наш погляд, передусім, ще радянські енциклопедичні публікації. Наприклад, у статті про дзвін в “Большой советской энциклопедии” твердиться, що “із середини 9 ст. на Русі дзвоніння – невід’ємна частина церковних обрядів”²³. Правда, пізніше в “Музыкальной энциклопедии” слово “Русі” уже відсутнє. Тут сказано, що “із середини 9 ст. дзвоніння стає частиною церковних обрядів”²⁴, однак не зрозуміло, ідеться про Західну Європу чи Русь? У першій великий дзвін як сигнальний інструмент з IV ст. використовували у святкових походах, для скликання населення (вічовий дзвін), оголошення тривоги й збору військ, а з VI ст. – у церквах²⁵. Подальша інформація про спорудження спеціальних “звонниц и колоколен”²⁶, “натякає” на подібну в БСЭ. Як видно зі списку використаної літератури, автор статті в “Музыкальной энциклопедии” міг опиратися на висновки С. Рибаківа (1896) щодо використання дзвонів і дзвонінь у Київській Русі (він розглядав середину IX ст. часом народження загальної традиції використання тут дзвонів, оскільки, на його думку, грецькі колонії Києва, на нижньому Дніпрі й у районі Чорномор’я першими перейняли дзвін від Візантії ще перед офіційним хрещенням Київської Русі). Пізніше Е. Арро використав ці висновки у своїй праці²⁷, хоч припущення С. Рибаківа виглядає сумнівним. Міг бути також використаний

²² Чушенко І.-А. “Хтось у дзвони тихо б’є...”.

²³ Колокол. *Большая Советская Энциклопедия*. Москва 1973, т. 12, с. 440.

²⁴ Колокол. *Музыкальная энциклопедия*. Москва 1974, т. 2, с. 874. Покликаючись на цю публікацію, пишуть про введення дзвонів у літургійну практику, як впливає з контексту статті, у Русі-Україні, уже з IX ст. (див.: Михайлова Р. Стародавні дзвони Волині і Галичини. *Сакральне мистецтво Волині*. Луцьк 2002, вип. 9, с. 109).

²⁵ Price P. Bell. *The New Grove dictionary of music and musicians*. 20 volumes. London 1980, v. 2, p. 434; Mahrenholz Ch. Glocken. B. Abendland: Mittelalter und Neuzeit. *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*. 17 bd. München 1989, Bd.5, s. 277;

²⁶ Колокол. *Музыкальная энциклопедия*., с. 874.

²⁷ Arro E. Die altrussische Glockenmusik. Eine musikslavistische Untersuchung. *Musica Slavica. Beiträge zur Musikgeschichte Osteuropas*. Wiesbaden 1977, s. 84.

висновок М. Олов'янішнікова про те, що “середину IX ст. можна відзначити як епоху всезагального використання дзвонів не тільки при монастирях і в містах, а й навіть і в селах”²⁸, хоч це резюме зроблено на підставі аналізу фактів розповсюдження дзвонів переважно в Західній Європі²⁹.

Дзвони й звичай церковного дзвоніння були привнесені на Русь разом із християнським обрядом, та, мабуть, не з Візантії, де дзвони не були поширені, а з латинського Заходу³⁰. Візантійська Церква запозичила дзвони від римської шойно в другій половині IX ст. Покликаючись на венеційську хроніку Діакона Іоана, твердять, що правитель Орсо прислав до Константинополя (877–879) 12 дзвонів для новозведеного храму св. Софії³¹. Але ця новація не привилася на Сході в тому об'ємі, як це було на Заході³².

Після хрещення князя Володимира 988 р. в Корсуні (Херсонесі) оповідь Іпатіївського літопису не згадує дзвонів серед церковної утварі, принесеної із Візантії: “Володимерь же поимъ царицю и Настаса, и попы Корсуньскыя мощи святого Климента. и Фива оученика его и поима съсуды церковныя иконы на благо-словение себе”³³ (“Володимир же, взявши цесарицю [Анну], і Анастаса, і попів корсунських, мощі святого Климента і Фіва, ученика його, узяв також начиння церковне [й] ікони на благо-словення собі”³⁴). Цей же фрагмент знаходимо також в Радзивілівському літописі³⁵. На наш погляд, часом саме ці уривки могли стати причиною помилкових міркувань щодо появи дзвонів у церквах Києва відразу після хрещення його жителів.

У деяких публікаціях ще й тепер побутує хибна думка, висловлена авторитетним у свій час “Енциклопедичним словником” Ф. Брокгауза й І. Єфрона, де в статті про дзвони

²⁸ Оловянишников Н. *История колоколов и колоколотейное искусство*. Москва 1912, с. 23.

²⁹ Там само, с. 3-23.

³⁰ Оловянишников Н. *История колоколов...*, с. 29.

³¹ Казанский П. О призыве к богослужению..., с. 304.

³² Б-въ Н. Колокола. *Брокгауз Ф. и Ефрон И. Энциклопедический словарь*. В 41 т. Санкт-Петербург 1895, т. XV, с. 722.

³³ *ПСРЛ*, т. 2, с. 101.

³⁴ *Літопис руський...*, с. 65.

³⁵ *ПСРЛ*, т. 38, с. 53.

(автор підписався “Н. Б-въ”) ідеться, ніби перша згадка про них у літописі відноситься до 988 р.³⁶ (пізніше це повторив М. Олов’янішников³⁷, а за ним – інші³⁸).

Зважаючи на час і місце видання енциклопедичних джерел, які ми щойно згадали, не слід думати, що тут ідеться про Волинь, Підкарпаття, Наддністрянщину, Перемишльську землю й Червенські “городи”, де християнство й, відповідно, дзвони могли вже поширюватися до хрещення решти Русі³⁹. Однак це припущення потребує глибшого дослідження; адже нині ще мало відомостей про шляхи розповсюдження християнства на цих теренах, тому важко точно встановити час виникнення тут парафіяльної мережі. Хоч студії про поширення християнства кирило-мефодіївської традиції на Прикарпатті й у Червенських “городах” дають підстави деяким дослідникам усе впевненіше говорити, що це “забезпечило утворення, поряд із Тмутараканьською (VIII ст.), Перемиської єпархії (IX ст.)”⁴⁰. Відповідно й дзвони могли швидше потрапляти саме в цю єпархію. Не випадково, що першою літописною згадкою про них на теренах Київської держави є повідомлення новгородського літописця під 1066 р.: “Приде Всеславъ [Полоцкий] и взя Новгородъ и колоколы съима у святыхъ Софїи”⁴¹, оскільки це місто також віддавна торгувало із Заходом.

Деякі дослідники історії Української Церкви безпідставно твердять, що “перші писемні відомості про використання дзвонів під час служб Божих в храмах Русі-України знаходимо у “Слові про Ігорів похід”: “Позвониша Заутреннюю рано в

³⁶ Б-въ Н. Колокола..., с. 722.

³⁷ Оловянишников Н. *История колоколов...*, с. 29.

³⁸ Савега В. *Благовест...*, с. 15; Ганулич А. “Слышен звон бубенцов издалёка...”. Москва 1990, с. 61; Слободской С. Закон Божий для семьи и школы. Москва 1991, с. 700.

³⁹ На теренах Галицько-Волинської Русі під впливом західної архітектури перші кам’яні церкви з’являються наприкінці IX – початку X ст. (Исаевич Я. *Культура Галицко-Волынской Руси. Вопросы истории*. Москва 1973, № 1, с. 102; Котляр М. *Галицко-Волинська Русь*. Київ 1998, с. 297).

⁴⁰ Гудима А. До методології поглядів на історію запровадження християнства в Русі-Україні. *Історія релігій в Україні*. Львів 1998, с. 80; Любінець І., Фіглевський М. Митрополічі намісники в Галичині (XV–XVI ст.). *Галичина*. Івано-Франківськ 1999, № 3, с. 95.

⁴¹ Казанский П. О призыве к богослужению..., с. 317.

колоколи”, але, без сумніву, – пише автор далі, – дзвони використовували на Волині ще в IX ст. під час літургії в храмах та печерних монастирях Зимного, Почасва, Даниліва⁴².

Звичайно, можна дотримуватись усталеного погляду на автентичність “Слова о полку Ігоревім”. Однак варто прислухатись і до думки Едварда Кінана, який стверджує, що цей твір у кінці XVIII ст. створив чеський славіст Йозеф Добровський⁴³. Зрештою, “Слово”, як художній твір, не може служити авторитетним науковим джерелом. Тому вважати, що саме завдяки цій писемній пам’ятці вперше дізнаємося про використання дзвонів у Русі-Україні, немає достатніх підстав. Щодо дзвонів, які, приміром, прославляли перемоги князівських дружин, то автор “Слова”, як добрий знавець минувшини, або прямо вказує на дзвоніння, або це метафора, в кожному разі він радше хотів показати, що дзвін, дзвоніння в той далекий час сприймалося як ритуальне, урочисте, прославляюче дійство: “Комони ржуть за Сулою – звенить слава въ Киевѣ”⁴⁴ (“Кони іржуть за Сулою – дзвенить слава в Києві”⁴⁵).

Дзвін у середньовічній Україні згуртовував народ під час стихійних і громадських нещасть⁴⁶, скликав на віча. Так, коли ворожі війська оточили Володимир на Волині, то “городяни ж... здзвонили віче”⁴⁷. Цікаво, що в Іпатському літописі на “созвониша” виправлено слово “созваша”; у Хлебніковському⁴⁸ й Лаврентіївському – “созваша”⁴⁹. У 1149 р. київський, він же й тоді володимиро-волинський князь Ізяслав Мстиславич, прийшов із військовою дружиною до свого сина Ярослава у Новго-

⁴² Рожко В. *Нарис історії української православної церкви на Волині: Історико-краєзнавчий нарис*. Луцьк 2001, с. 113.

⁴³ Кінан Е. *Російські історичні міфи*. Київ 2001, с. 256-272.

⁴⁴ *Слово о полку Ігоревім*. Київ 1970, с. 24.

⁴⁵ *Там само*, с. 25.

⁴⁶ Із закарпатського переказу княжої доби довідуємося, що коли угорці захоплювали Ужгород, то там “уже звони били, сумно було” (див.: Заклинський К. Народні оповідання про давнину, Кошиці 1925, с. 45; Мельник В. *Історична правдивість фольклору (VI–XVIII ст.)*. Львів 1968, с. 108). Автор висловлює щирі вдячності Юрію Ясіновському за привернення уваги до цих та інших джерел з історії дзвонів і дзвонів.

⁴⁷ *Літопис руський...*, с. 152.

⁴⁸ *Там само*.

⁴⁹ Лїтопись по Лаврентіевскому списку. Санкт-Петербург 1872, стб. 258.

род, а на другий день “пославъ Изяславъ на Ярославль дворъ. И повелѣ звонити. и тако Новгородци и Плесковичи снидошася на вѣче”⁵⁰. Цей наказ князя говорить про звичну для правителів Київської Русі традицію скликання людей за допомогою дзвонів на спільні зібрання, зокрема віча.

Використання дзвонів регламентувалося церковними уставами. Правда, оскільки візантійська Церква використовувала була, то все, що стосується використання цього ідіофона для скликання на богослуження та в ході відзначення найважливіших місць, стосується різних за величиною дзвонів.

Про тогочасну значущість дзвонів як церковних атрибутів свідчить те, що вони були важливим військовим трофеєм, про який не раз згадувалося серед переліку вивезеної здобичі. Про це йдеться в Іпатіївському літописі, зокрема в розповіді про те, як князь Ізяслав Мстиславич 1146 р. разом із союзниками захопив Путивль. З тутешньої церкви святого Вознесіння, яку “вони всю облупили”⁵¹ – разом із срібним начинням, шитими золотом на престольними шатами й служебними покрывами, кадильницями, було забрано й “книгы и колоколы”⁵². (Правда, Володимир Січинський чомусь вказує під цією датою на Новгород Сіверський⁵³; пізніше Юліан Катрій у своїй розповіді про церковні дзвони повторює цю неточність⁵⁴). Особливо часто в літописах згадується вивезення дзвонів із Києва⁵⁵. Так, після взяття в березні 1169 р. Києва завойовники “и церкви обнажиша иконами и книгами. и ризами и колоколы. изнесоша”⁵⁶. З почуттям жалю йдеться в Іпатіївському літописі навіть про те, що у Володимирі на Клязьмі після його захоплення “и не бы звонения ни пѣния. по всему граду”⁵⁷. Всі ці приклади дають підстави не тільки для висновку про значну увагу давньоукраїнських укладачів літописних зводів до дзвонів і дзвонів, а й

⁵⁰ ПСРЛ, т. 2, стб. 369–370.

⁵¹ Літопис руський..., с. 205.

⁵² ПСРЛ, т. 2, стб. 334

⁵³ Січинський В. Дзвони. Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Львів 1993, т. 2, с. 508.

⁵⁴ Катрій Ю. *Наша християнська традиція*. Нью-Йорк–Рим 1988, с. 202.

⁵⁵ Літопис руський..., с. 295, 418.

⁵⁶ ПСРЛ, т. 2, с. 545.

⁵⁷ Там само, с. 552.

про те, що на підставі літописних фактів, де йдеться, як правило, про “дзвони”, а не “дзвін”, можна твердити – уже в церквах Київської Русі було по декілька дзвонів.

Якщо спочатку дзвони могли приноситися із Західної Європи, захоплюватися чи купуватися, то з часом вже могли відливатися в самому Києві. Аналіз великого за кількістю матеріалу, отриманого в результаті розкопок давньоруських пам’яток на землях Київщини, показав, що одним із поважних центрів металургії був Городеськ. Цілий ряд знахідок, зокрема бронзові дзвони XII–XIII ст., свідчать, що він був і великим церковним центром⁵⁸.

Дзвони та їхні фрагменти описуються серед знахідок з усіх українських земель. Так, у 1917 р. виявлено в Богоревичі на Закарпатті срібний дзвін із часів Ярослава Мудрого (1034) з руським написом⁵⁹. Мідний – у літописному Вщижі Чернігівського князівства⁶⁰, бронзовий XI–XII ст. із Саксонії знайдено на Житомирщині⁶¹. Про цілі дзвони та значну кількість їхніх фрагментів повідомляє Михайло Каргер, зокрема мовить про виявлені на румовищах Десятинної церкви у Києві фрагменти двох дзвонів особливої форми⁶².

Фрагменти дзвонів описуються також серед археологічних знахідок із багатьох земель Волині й Галичини. Приміром, Ярослав Пастернак згадує про значну кількість “кусків розбитих церковних дзвонів... Знайшлися вони в самій спідній верстві румовища, переважно просто на поверхні фундаментів [Успенського] собору”⁶³. На підставі комплексу археологічних

⁵⁸ Толочко П. *Київ и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков*. Київ 1980, с. 157.

⁵⁹ Пачовський В. *Срібна земля. Тисячоліття Карпатської України*. Нью Йорк, 1959, с. 24. Після віднайдення згаданого дзвона його було відвезено мадярами в Братиславу й розбито (*Там само*, с. 3).

⁶⁰ Фільц Б. Музична культура східних слов’ян. *Історія української музики. У 6-ти т.* К. 1989, т. 1, с. 142.

⁶¹ Даркевич В. *Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.)*. Москва 1966, с. 66.

⁶² Каргер М. *Древний Киев. У 2-х томах*. Москва–Ленинград 1958, т. 1, с. 378–379.

⁶³ Пастернак Я. *Старий Галич: Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр.* Краків–Львів 1944, с. 70. Свідченням того, що дзвони могли вилитися в княжому Галичі, є виявлений горн для плавлення міді й бронзи, біля якого

матеріалів княжої доби, зокрема уламку дзвона, виявленого під час розкопів іншого храму Крилоса, припускають існування тут дерев'яної церкви-каплиці, «що могла рівночасно виконувати роль дзвіниці»⁶⁴. Шукаючи згадану в літописі церкву 1291 р. м. Володимира на Волині, археологи теж віднайшли у південно-західній частині дитинця частину розбитого дзвона⁶⁵.

Після захоплення татаро-монголами Києва, дзвони виливалися в Галицько-Волинському князівстві. Цьому сприяв загальний розвиток ремесла, зокрема видобування металічних руд, виплавка міді, олова, бронзоліварне виробництво⁶⁶. Основою виробництва дзвонів на галицько-волинських землях був тісний зв'язок із культурою ливарництва Київської Русі, особливо коли вони стали оберегом для утікачів від монголо-татарського нашествия: «Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] од татар – сідельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села»⁶⁷. Окрім ремісників зі східних князівств, істотну роль тут відігравали й іноземні майстри, зокрема німці та поляки⁶⁸.

Становлення лиття дзвонів як самобутніх пам'яток духовної та матеріальної культури в середньовічній Україні, зокрема в добу Київської Русі, викликає великий інтерес, оскільки їхнє виробництво, як відзначають фахівці, – найбільш характерний і відповідальний вид ливарництва. Для доброго звучання дзвонів необхідно дотримуватися високого художнього й технічного рівня цього ремесла, який не має рівних за монументальністю,

знаходилися відходи виробництва, керамічні тигельки та ін. (Петегирич В. Ремесло. *Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (раннеславянський і древнерусський періоди)*. Київ 1990, с. 91.

⁶⁴ Лукомський Ю. Воскресенська церква XII–XIII століть у Крилосі. *Записки Наукового товариства імені Шевченка* (далі – ЗНТШ). Львів 2001, т. ССХІІ, с. 296.

⁶⁵ Малевская М., Шолохова Е. Раскопки архитектурных памятников в Любомле и Владимире-Волынском. *Археологические открытия 1975 года*. Москва 1976, с. 355.

⁶⁶ Петегирич В. Ремесло..., с. 89-93; Терський С. *Археологія доби Галицько-Волинської держави*. Львів 2002.

⁶⁷ *Літопис руський...*, с. 418.

⁶⁸ Жолтовський П. *Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст.* Київ 1973, с. 5.

масштабністю та складністю завдань, що вирішуються⁶⁹. Порівняння результатів хіміко-аналітичного дослідження одинадцяти⁷⁰ пам'яток давньоруського лиття домонгольського часу (з Путивля, Переяслава, Ізяслава, Городеська, Воїня, Сахнівки, Києва, Мстислава) з давнішими дзвонами (від Львівського Святоюрського 1341 р. до виробів XVIII ст.) дозволило фахівцям зробити висновок про високий емпіричний рівень фізико-хімічних знань і вмінь у майстрів Київської Русі у поводженні з металами й сплавами та безперервність розвитку цього складного ремесла⁷¹.

Державотворчі процеси в Галицько-Волинському князівстві спонукали майбутнього короля Данила до активних дій, передусім щодо зміцнення Церкви. З метою поширення християнства він не тільки будував нові храми та відновлював зруйновані, а й для посилення значимості богослужбового обряду споряджував їх іконами та книгами, оснащував дзвонами. Не випадково літописець згадує про те, як після зведення за дорученням Данила Романовича в Холмі церкви св. Іоана Златоустого князь частину дзвонів замовив своїм майстрам (“ту сольє”), а решту “принесе ис Києва”⁷².

Про поширення дзвонарського мистецтва на теренах Галицько-Волинського князівства, яке продовжило культурні традиції Київської держави після монголо-татарського нашествия,

⁶⁹ Ще в першій половині XIX ст. виник інтерес до хімічного визначення древніх пам'яток дзвонового ливарництва: у літературі описувалися рецепти дзвонового сплаву (дзвонарської міді, бронзи), обговорювалося походження легенд про необхідність додавання срібла, наводилися відомості про способи й умови правильного відливу тощо (Шашкина Т., Галибин В. Памятники древнерусского колокольного литья (результаты химико-аналитического литья). *Советская археология*. 1986, № 4, с. 236). Автор висловлює щире подяку Олегу Гуцуляку за привертання уваги до цього джерела.

⁷⁰ При виявленні 2003 року в самому центрі Києва руїн кам'яного храму XII ст., про який не згадується в жодному з відомих літописів, знайдено уламки ще одного дзвона. На них прочитуються дві літери – “Н” і “И” (У Києві знайдено досі не відомий храм. *Експрес*. 2003, 18–25 верес.).

⁷¹ Шашкина Т., Галибин В. Памятники..., с. 241.

⁷² *ПСРЛ*, т. 2, стб. 844. Користуючись застарілою літературою, зокрема тією, що покликається тільки на це літописне місце, дехто думає, що “власні дзвони появились на Русі у другій половині XIII ст.”.

свідчить, окрім літописних згадок⁷³, археологічних пам'яток, документальних джерел⁷⁴, і єдиний в Україні повністю збережений до наших днів львівський Святоюрський дзвін 1341 р. місцевого майстра Якова Скори (цей ідіофон нині використовується разом із більшим і трьома маленькими).

Про значний розвиток ливарництва у волинській і галицькій землях, які продовжили культурні традиції Київської Русі після монголо-татарського нашестя, свідчать згаданий у Галицько-Волинському літописі “внутрішній... поміст... з міді і з чистого олова”⁷⁵, вилитий для холмської церкви, мідні двері любомльської церкви св. Георгія⁷⁶. Усе це заклало підґрунтя для виробництва церковних дзвонів в ареалі нашого краю. Підтвердженням цього є ще одна згадка про них у літописі. Так, після смерті племінника короля Данила – князя Володимира Васильковича († 1288) – серед його добрих справ нагадується, що “полїа же и колоколы дивны слышанїемъ, таких же не бысть въ всеи земли”⁷⁷. І це не випадково, адже “мистецька творчість на Холмщині, Волині і в Галичині в післямонгольські часи була дуже різносторонньою і плідною”⁷⁸.

Покликаючись на архівні джерела, мистецтвознавці згадують про “дзвін 1346 р. Успенського собору у Володимирі-Волинському, що перебував на соборній дзвіниці ще в

⁷³ *Літопис руський...*, с. 418, 448. На жаль, В. Савега, тричі наводячи першу з них, окрім того, що не вказує на який літописний звід покликається, кожного разу не точно цитує (Савега В. *Благовест...*, с. 16, 63), а згадавши про князя Володимира Васильковича, допускає опіску, ніби саме “в 1127” році за правління цього волинського князя було вилито дзвони для Любомльської церкви (*Там само*, с. 63).

⁷⁴ Кіндратюк Б. *Нариси музичного мистецтва Галицько-Волинського князівства*. Івано-Франківськ–Львів 2001, с. 79-94

⁷⁵ *Літопис руський...*, с. 418.

⁷⁶ *Там само*, с. 448.

⁷⁷ *ПСРЛ*, т. 2, стб. 927. Тонке сприйняття хронікером підвищеної характеристичності, індивідуальності тембру цього древнього музичного інструмента є, на нашу думку, доказом неабиякого розвитку музичних здібностей у людей того часу.

⁷⁸ Жолтовський П. *Художнє лиття на Україні в XIV–XVIII ст.* Київ 1973, с. 5; Фіголь М. *Мистецтво стародавнього Галича*. Київ 1997; Александрович В. *Мистецтво Галицько-Волинської держави*. Львів 1999.

1830-х рр.⁷⁹ У 1383 р. у Львові жив відливник дзвонів Миколай, який міг бути продовжувачем справи Якова Скори⁸⁰. З польського джерела довідуємося про виготовлений у Львові в 1390 р. дзвін, що знаходився на дзвіниці с. Бистриця (Угорщина)⁸¹.

У дзвонів середньовічної України різні форми, добрі пропорції. Порівняння Святоюрського дзвона з іншими сучасними йому в найближчих західних теренах дозволило побачити різноманітні форми цих ідіофонів, що не дає ніяких підстав говорити про якісь усталені типово готичні форми дзвонів на Україні. Співставлення цих форм у всіх їх варіантах і нюансах дало підстави дослідникам зробити висновок про залежність усяких варіантів скоріше від майстрів, аніж від якогось поширеного типу⁸².

На основі літописних фактів, де йдеться, як правило, про “дзвони”, а не “дзвін”, можна твердити – у церквах Галицько-Волинського князівства було по декілька дзвонів.

Після пограбування церков, які часом закінчувалися пожежами, багато дзвонів розбивалося. Про це свідчить ціла низка фрагментів церковних дзвонів, віднайдених археологами тільки в одному Києві⁸³. У багатьох його храмах після цього могло й не залишитися дзвонів. Підтвердженням такого припущення може бути те, що літописці не згадують про церковне дзвоніння у своїх докладних описах урочистої зустрічі Великого князя Литовського Гедиміна, коли після оточення 1322 р. його військами Києва та захоплення замку вийшли присягати новому володарю митрополит з єпископами, архимандритами з усім духовенством, які вели за собою “з крестами, корогвами, а за ними панове, бояре и все посполство киевское вышло кланяючися и подаючися в ласку и в державу Гедиминову”⁸⁴.

⁷⁹ Александрович В. *Мистецтво...*, с. 65.

⁸⁰ Жолтовський П. *Художнє лиття...*, с. 8.

⁸¹ Mańkowski T. *Dawny Lwów, jego sztuka i kultura artystyczna*. Londyn 1974, s. 69. Автор висловлює щире подяку Володимиру Александровичу за привернення уваги до цього джерела.

⁸² Жолтовський П. *Художнє лиття...*, с. 7.

⁸³ Закревский Н. *Описание Киева. Вновь обработанное и значительно умноженное издание с приложением рисунков и чертежей*. Москва 1868, с. 289; Каргер М. *Древний Киев...*, с. 378.

⁸⁴ Хроника Литовская и Жмойтская. *ПСРЛ*. Москва 1975, т. 32, с. 38.

Так само докладно, але без згадки про дзвоніння, описано цей урочистий похід і в Літописі Рачинського⁸⁵. Хоч автори цих літописних зведень приділяли увагу дзвонам. Приміром, в одному з літописів розповідається, що за правління князя Бориса (не раніше 1272 р.) полоцькі городяни мали можливість “сходитися до ради, в звон великий (вічовий. – Б. К.) звонили”⁸⁶. Хвалить цього ж князя за можливість “вѣчем ся судити и в звон звонити” й інший літописець⁸⁷. Він же згадує про дзвони в Смоленську за князя Андрія, коли “и зазвонили у звон ратный”⁸⁸. Водночас маємо можливість відзначити, що в цих білорусько-литовських літописах, які писалися спільною для українців і білорусів актовою мовою (вона виникла на східнослов’янській основі й живилася з народних джерел, а з XIV–XV ст. “визнавалася офіційною мовою Великого князівства Литовського, уживалася в адміністративно-юридичних документах і навіть у державному управлінні в Польщі та Молдавському князівстві”⁸⁹), уже починають використовуватися терміни “звон”, а не “колокол”, “звонити”, а не “звонить” тощо.

Древні звичаї дзвонарського мистецтва висвітлюються в рукописі “Звонарський устав Оптиной пустыни”⁹⁰. Сучасні дослідники визначають цю рукописну книгу як особливий дзвонарський статут. Погрупуваний тут матеріал за найважливішими обрядовими діями, святами й особливими випадками, які вимагали виконання дзвоніння (від’їзд і повернення з монастиря єпископа, постриження в монахи тощо). Свідченням поважного значення дзвонів і дзвонінь в церковному обряді є те, що в згаданому рукописі увага також приділяється музично-виконавським проблемам дзвонарського мистецтва, композиції та техніці гри, поясненню обов’язків дзвонаря, правилам дбайливого поводження із дзвонами та їхнього збереження, системі сигналізації на

⁸⁵ *Летопись Рачинского. ПСРЛ*. Москва 1980, т. 35, с. 152.

⁸⁶ *Хроника Литовская и Жмойтская...*, с. 23

⁸⁷ *Летопись Рачинского...*, с. 147

⁸⁸ Там само, с. 165.

⁸⁹ *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. У 2-х т.* Київ 1977, т. 1, с. 5.

⁹⁰ Никаноров А. *Звонарський устав Оптиной пустыни. Наследие монастырской культуры: ремесло, художество, искусство. Тезисы*. Санкт-Петербург 1996, с. 30.

початок благовісту тощо. Співставлення тексту згаданого Уставу з іншими літературними джерелами дозволило А. Ніканорову твердити, що тут зафіксована як письмова, так і усна традиція дзвоніння багатьох поколінь дзвонарів. Хоч ця пам'ятка має пізнє походження, однак вона є цінним джерелом, що висвітлює прадавні традиції дзвонарського мистецтва.

Швидке поширення дзвонів і дзвонарського мистецтва в Русі-Україні, зокрема Галицько-Волинській державі, зумовлював той факт, що християнське ритуальне дзвоніння знайшло тут давніші обрядові звичаї, які вивершують певні ударні інструменти – било, клепало, клепачки, дзвіночки, брязкальця тощо.

Як стверджують історики музики, дзвоник і дзвони вже в найдавніші часи були символом очищення, оберігання та заклинання проти злих духів і обов'язковим атрибутом різноманітних молитов, релігійних обрядів⁹¹. Так, із міфології відомо, що персоніфікована Музика вдарила молоточком по набору дзвонів, як це робить пізніше Давид у мініатюрах середньовічних псалтеріїв. Дзвін був неодмінним атрибутом Антонія Великого – засновника християнського чернечого побуту й прикріплювався до костура або посоха⁹²; золоті дзвіночки обрамляють священицьку ризу Аарона⁹³. При асирійських розкопках знайдено бронзові дзвони, а єгиптяни використовували при релігійних процесіях ударний інструмент, що дзвенів – сістр, євреї – кімвали. У Давньому Римі повідомлялося легким дзвіночком – *tintinnabulum* – про початок публічних зборів. Християни епохи гонінь у своєму Богослуженні уникали голосних інструментів. Навіть із торжеством християнської Церкви дзвони не зразу почали використовуватися, і ще “в епоху Константина Великого вірних скликали в храм ударами молотка в било-кляпало..., дещо пізніше

⁹¹ Финдейзен Н. *Очерки по истории музыки...*, с. 19.

⁹² Холл Дж. *Словарь сюжетов и символов в искусстве*. Москва 1997, с. 302. Нині доказано, що, окрім звуку, який чується, клепала, дзвони, дзвіночки тощо видають ультразвук. Саме він пригнічує збудників хвороб. Це у свій час допомагало боротися з епідеміями (Карпов В. Звон металла. *Техника молодежи*. Москва 1984, № 3, с. 43-46).

⁹³ *Книги Старого Заповіту*, 2 М: 28, 33-34.

– звуками труб. Латинська назва дзвона – *самрапа* – появляється не раніше IV ст.⁹⁴

Можливо тому частими археологічними знахідками на території Подністров'я є дзвоники невеликих розмірів. Їх використовували в храмах і монастирях, а також як підвіски до патериць, свічників та інших ритуальних приладів⁹⁵.

Підтвердженням сказаному можуть бути оригінальні дзвіночки й бубонці, які виявились на бронзових прикрасах, знайдених у відомому Олександрійському кургані (Кіровоградська область), відкритому на початку 1850-х років. Цікаво, що ці музичні інструменти були відшукані разом із бронзовими бляхами, брязкальцями, грифонами, бронзовим тризубцем та ін. Останній із них закінчується знизу трубкою, яка, як гадає М. Фіндейзен, служила для насадження тризубця на палицю. На кожному його кінці поміщено грифона. У крайніх двох через дзьоб просунуто кільце, до якого за допомогою ще двох підвішений бронзовий дзвіночок. Висловлюється припущення про відношення названих предметів до атрибутів похоронного культу передхристиянської доби⁹⁶.

Спочатку дзвони та клепала поміщалися на вежах, зокрема церковних чи фортечних мурах, пізніше на спеціальних спорудах, а з часом на дзвіниці – вежі з відкритим ярусом для цих ідіофонів. Вона стояла біля храму або входила до його композиції чи фортечної брами⁹⁷. Дірки для проходження звуку на дзвіниці називаються “голосники”. Зображення дзвонів і споруд для них бачимо на давньоруському графіті церкви Івана Богослова в Луцькому Вишньому замку. На її стінах, окрім фрескових розписів, дослідникам у 1983–86 рр. відкрилися деякі написи, надряпані по цементівочному розчині в кладці стіни нижньої частини храму. За сюжетом віднайдені графіті науковці розділяють на декілька груп, серед яких є цікаві й реалістичні зображення підвішених дзвонів на простих каркасних спорудах для них. Припускають, що виявлених вісім варіантів таких зображень “показують дзвіницю,

⁹⁴ *Христианство: Энциклопедический словарь...*, с. 786.

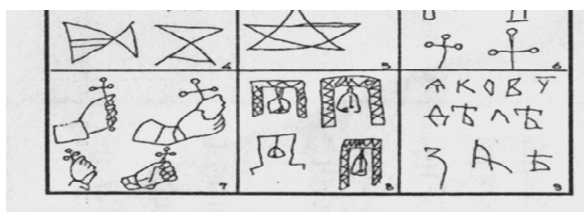
⁹⁵ Фіголь М. *Мистецтво стародавнього Галича...*, с. 198.

⁹⁶ Фіндейзен Н. *Очерки по истории музыки...*, с. 17-18.

⁹⁷ Тарас Я. Споруди для дзвонів українців Карпат (Джерела, першопочатки, розміщення). *ЗНТШ*, т. ССХІ, с. 317-340.

що стояла поблизу храму або будівництво якої передбачалось”⁹⁸. До наших днів збереглися в Україні із пізніших часів тільки мурована дзвіниця костелу Вознесіння Господнього XIV ст. (м. Дрогобич), у с. Дермані на Рівненщині – надбрамна мурована башта-дзвіниця середини XV ст., у Володимирі на Волині будинок із мурованою дзвіницею 1494 р. Тобто є підстави мовити про існування в Галицько-Волинській Русі монументальних плернерних музичних споруд – дзвіниць – зі своїми підборами-ансамблями дзвонів, бил, клепал.

За безпосереднє церковне дзвоніння відповідав паламар. У Волинській редакції Церковного уставу кінця XIII–XIV ст., як і Синодальній, на відміну від Оленінської, серед переліку церковних людей, разом із ігуменом, попом, дияконом, “і хто в кліросі”,

Графіті з луцької церкви Івана Богослова

а також ченцем, черницею, попадею, поповичем та іншими, не названо паламаря⁹⁹. Тобто, відповідно до статті Волинської редакції, в якій йдеться про церковних людей, до переліку осіб, які були тільки у сфері церковної юрисдикції, зокрема перебували на утриманні церкви, не входив паламар. Відповідно це спонукало його більше дбати про ведення господарства, піклуватися

⁹⁸ Хілько М. Давньоруські графіті церкви Івана Богослова в Луцьку. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. 1998 р.* Луцьк 1998, с. 163. В інвентарі Луцького замку і староства від 1576 р. уже йдеться про дзвіницю руської церкви св. Івана, на якій було чотири великих дзвони й один малий (Кравченко В. Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI – початок XVII ст.). *Архіви України.* 1986, № 5, с. 20). Автор висловлює щиру подяку Володимирі Пришляку за привернення уваги до цього джерела.

⁹⁹ Щапов Я. *Княжеские уставы и церковь в Древней Руси.* Москва 1972, с. 31.

про утримання своєї сім'ї тощо. Можливо, це мало певний вплив на мистецтво дзвоніння, його фольклоризацію.

Про поширення дзвонів у середньовічній Україні, зокрема Галицьких землях, свідчить мотив дзвіниці на гуцульських кахлях, зображення там дзвонів¹⁰⁰. Назва села Колоколин (перша згадка про нього – 1394 р.¹⁰¹) у Галицькому районі Івано-Франківської області передає очевидний факт – в основі назви слово “колокол”, тобто “дзвін” (у старослов'янській мові). В усній народній творчості часто згадуються дзвони та дзвоніння як мотив всезагальної радості чи смутку. Звичайно, не всякі згадки про дзвони та дзвоніння слід розуміти буквально, адже для фольклору характерне органічне поєднання реалістичної конкретності із символічно-метафоричною образністю, широка й містка типізація. Але це тільки засвідчує велику поширеність цих церковних приналежностей, які стали поважним атрибутом повсякденного життя. Так, характерний образ Києва княжої доби, де “у дзвони дзвонять, молебні правлять”, дійшов до нас із казки “Кирило Кожум'яка”¹⁰². Ще з княжого часу поцінювали звучання добрих дзвонів. Тому існував звичай, що майстри, коли виливали новий дзвін, то пускали поміж людей якусь дивовижну побрехеньку, неймовірну чутку¹⁰³. Це робилося для того, щоб дзвін був голоснішим і чувся так далеко, як подібна вістка: “Деся дзвін великий ллють, що пустили таку поголоску”; “Деся, певно, дзвін ллють, що таку байку пустили”. Вислови: “Уже той реве, що воли й корови бере”; “Уже той реве, що по волю бере”¹⁰⁴ – говорять про існування терміну складання князеві данини в натурі. Цей реченець звався “поволівщиною”. Він, можливо, оповіщався вічовим дзвоном. Було й таке, що хто в неділю не приходив до церкви, то мусив давати вівцю, телицю або вола¹⁰⁵. Почувши в неділю голос церковного дзвона, люди говорили ці приповідки. Підтвердженням значного розповсюдження дзвонів і дзвоніння,

¹⁰⁰ Колупаєва А. Гуцульські кахлі: композиції на релігійну тему. *Історія гуцульщини*. Львів 2001, т. VI, с. 453-454.

¹⁰¹ *Грамоти XIV ст.* Київ 1974, с. 125.

¹⁰² *Українські народні казки, легенди, анекдоти.* Київ 1989, с. 176.

¹⁰³ *Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми.* Київ 1991, с. 420.

¹⁰⁴ *Там само*, с. 309-310.

¹⁰⁵ *Там само*, с. 420.

які після незначної перерви, спричиненої Першою та Другою світовими війнами й комуністичним режимом, продовжують розвиватися¹⁰⁶, є не тільки усна народна творчість¹⁰⁷, а й твори майстрів художнього слова¹⁰⁸ та композиторів.

Отже, значення княжого Києва та його спадщини в історії дзвонів і дзвонінь як невід'ємної складової церковної музики в тому, що прийнявши християнство, Київська Русь запозичила звичай заклику до богослуження за допомогою дерев'яних бил і залізних клепал, відзначення найурочистіших його місць тощо. Завдяки звуковим можливостям цих ще язичницьких ідіофонів, вони вважаються не тільки повноцінними музичними інструментами, а й підґрунтям розвою дзвонарського музикування. Переїнявши ж дзвони із Заходу, Старокиївська держава з часом пристосувала їх до церковного й громадського життя, а налагодження тутешнього лиття дзвонів сприяло розвою їхньої музики, що мало певний вплив на розвиток багатоголосого церковного співу, народної інструментальної музики. Важко переоцінити значення в цьому безперервному процесі Галицько-Волинського князівства та його правителів, зокрема короля Данила, а широке побутування бил, клепал і дзвонів як важливих церковних атрибутів свідчить про тогочасний розвій матеріального й духовного аспектів життя українського народу.

¹⁰⁶Зборовський П. Дзвонарі і дзвони Турківщини (Поновлення традиції). *Сакральне мистецтво Бойківщини*. Дрогобич 1998, с. 208-214. (Автор висловлює щирю подяку Левку Скопу за привернення уваги до цього джерела.); Кіндратюк Б. Церковні дзвони Станіславова – Івано-Франківська. *Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство*. Івано-Франківськ 2001, вип. III, с. 170-180.

¹⁰⁷Кіндратюк Б. Усна народна творчість про церковні дзвони й дзвоніння. *Вісник Прикарпатського університету. Мистецтвознавство*. 2002, вип. IV, с. 104-114.

¹⁰⁸Кіндратюк Б. Церковне дзвоніння в прозових творах письменників Буковини та Галичини кінця XIX – початку XX ст. *Історія релігій в Україні*. Львів 2001, кн. II, с. 279-285.

ПОЛІТИКА ДАНИЛА СУПРОТИ ПОЛЬЩІ 1205–1264 рр.*

У взаємовідносинах між галицько-волинськими князівствами і Польщею у XII–XIII ст. можемо розрізнити дві фази. Одна, це зріст впливів польських князів на галицько-волинських, що тривало менш-більш від другої половини XII ст. до першого десятиріччя XIII ст., друга фаза це, навпаки, зріст впливу галицько-волинських володарів на польські князівства, що тривало майже впродовж XIII ст.

З польських князів найбільше втручався до галицько-волинських суперечок Казимир Справедливий, підпомагаючи одних князів проти других, слабших узалежнюючи від себе. З галицько-волинських князів найбільше під його вплив підпав, бо навіть в певну залежність дістався дорогичинський князь Василько Ярославич. З інших такі, як його свояк Роман Мстиславич володимирсько-берестейський, котрого підтримав при одержанні цих земель по смерті пануючих тут князів, чи Володимир Ярославич, котрому допоміг відзискати на уграх Галицьку землю, менше піддавались його впливам, хоч вживали його поміч, як цього вимагала потреба. Роман навіть старався всякими способами вибитись на чільного князя в Руській землі, об'єднуючи в своїх руках галицько-волинські та київські землі і узалежнюючи від себе слабших руських князів, ба навіть Казимир Справедливий, а відтак його сини вживали його помочі проти своїх противників М'єшка III Старого чи Володислава Старого Лісконогого. А що був добрим войовником, став пострахом для сусідуючих з його державою кочовиків, котрих собі підкорив, та для внутрішніх ворогів, коромольних галицьких бояр, котрі за його попередників Володимирка, Ярослава

* Доповідь науковця Степана Білецького (1904–1989) була написана для виступу на сесії Відділу суспільних наук Академії Наук УРСР, що відбулася 3–7.VI.1941 р. у Львові, але з невідомих причин не була виголошена. Її текст зберігся в архіві Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Оп. VI-Ф, № Г-5, арк. 125-141) звідкіля тут передруковується. Максимально збережено стиль та орфографію.

Осмомисла і Володимира Ярославича, на добре собі розібрали, мішаючись не тільки до державних, але навіть до особистих справ князів. Но енергійний Роман знищив непокірних, а свого тестя, котрий стояв йому на перешкоді в його великодержавній політиці, замкнув в монастирі та постановив зайнятися дещо сусідськими справами, щоби щось для себе скористати.

Будучи, як каже літописець, самодержцем усьої Руси, себто Галичини, Волині, Київщини та Пониззя, задумав Роман розтягнути свій вплив над молодими Казимировичами, котрі запанували в південній і східній Польщі, по кількалітній опіці над ними М'єшка III Старого (1198–1202). Думав може навіть зайняти для себе Люблинщину, де було мішане українсько-польське населення й тому попірав проти них як претендента до краківського трону їх стрієчного брата Володислава, сина М'єшка, найстаршого віком з П'ястовичів, котрий опирав свої претенсії на праві Болеслава Кривоустого про наслідство краківського трону по старшині.

Одначе по занятті Люблинщини при переправі з малим відділом через Вислу під Завихвостом 1205 р. наткнувся на переважаючі сили Казимиричів і в сутичці з ними наложив головою, лишаючи молоду вдову з малолітніми синами Данилом і Васильком.

З його смертю наступив розбір його великої держави, що сягала від Карпат і Чорного моря на півдні, по Нарву, Ясолду та Прип'ять на півночі, від Вислока, Вепра та Нурця на заході по Дніпро на сході.

На весну 1206 р. Казимиричі як союзники Ольговичів рушили на Володимир, куди з Галича втекла вдова Романова з синами. Визваному на поміч угорському королеві Андрієві II вдалося наклонити польських князів до здержання воєнних кроків проти Романовичів, над котрими він обняв протекторат, приймаючи титул короля Галичини і Володимирщини.

Але ще цього року Романовичі під напором Ігоревичів, котрі опанували і вже були Галичину, змушені покинути Володимир, утекли до свого дотеперішнього неприятеля Лешка Білого, шукаючи в нього підмоги. Но він не міг її уділити і відіслав Данила до угорського короля. Цей двократно на короткий час осаджував Данила в Галичі та навпослід перестав його попіра-

ти, коли побачив, що коромольні галицькі бояри не раді йому, а взяв Галичину під свою безпосередню владу.

Тим часом белзький князь Олександр, стричний брат Романовичів, використовуючи непорозуміння між Ігоревичами, спровадив на Святослава Ігоревича поляків і відняв у нього Володимирщину. Але в коротці щось поспувалось між ним а Лешком і краківський князь увійшов у блищі взаємини зі стриєм Данила та Олександра, Інгваром луцьким, котрому відступив Володимирщину й оженився з його дочкою Гремиславою. Но Інгвар теж не втримався в Володимирі. Його місце за згодою Лешка заняв вдруге Олександр, котрий на інтервенцію краківського князя відступив Романовичам Берестейщину.

Однак це тривало коротко, бо Лешек змінив знову свій план. Він постановив тепер щось безпосередньо скористати через ослаблення становища Олександра, котрому сказав відступити Романовичам зі своєї території Белзьку землю, а сам заняв для себе північне і західне Побужжя з Угровеском, Верещином, Стоп'єм і Комовом та Берестейщиною, який то стан тривав кілька років.

Романовчі стали підмовляти Лешка, аби він виступив проти угорського намісника галицького боярина Володислава “кормильчича”, і щоби хоч би з певним зиском для себе допоміг їм відзискати Галич. Лешек виправився проти нього, але не маючи достаточних сил, щоби усунути його з Галича, поплінив тільки Галицьку землю (1213).

У відповідь на це угорський король Андрій II відправився на Краківську землю, однак Лешек через свого воєводу Пакослава предложив йому на з'їзді в Спіші 1214 р. відступити йому Перемищину й Любачівщину, а як гарантію заручити 5-ть літнього сина угорського короля Коломана Андрієвича з такою ж дочкою своєю Саломією і посадили їх в Галичині під спільним протекторатом. Король на це погодився, але застерігся, аби Лешек не попірав претенсій Романовичів до Володимирщини.

Но Лешкові здавалося, що все ж таки Романовичі як малолітні будуть йому вигідніші, ніж Олександр, котрого усунув з Володимира та посадив там Романовичів, повертаючи його до Белзчини.

Це було не на руку угорському королеві, тому він ще й за це, що Лешек не обороняв після умови Галича перед акцією руських князів, відобрав йому Перемищину й Любачівщину. Лешек, обурений цим поступованням Андрія, намовив до походу на Галичину свого кривняка, новгородського князя Мстислава Удалого, котрий вже у 1215 р. пробував зайняти для себе Галич. Мстислав охотно використав нагоду і коли Андрій вибрався в хрестоносний похід до Палестини, заняв Галич (1217). Данило цьому не противився, хоч галицькі бояри запрошували його до Галича. Волів не зражувати собі Лешка, щоби не дати йому змоги осадити в Володимирщині Олександра чи якого іншого князя під своїм протекторатом, а навпаки увійшов в порозуміння з Мстиславом, з котрого дочкою оженився, зміцнюючи своє становище. З весною 1218 р. віднісся до свого тестя за допомогою, щоби відібрати Побужжя від Лешка, але Мстислав відмовився з огляду на недавнє прихильне становище Лешка до нього при опанованні Галича.

Супроти цього Данило постановив діяти на власну руку; він заняв Побужжя з Берестям, Угровеском, Верещином, Комовом і окраїнами, а вислане проти себе польське військо розбив. З цим часом починається збирання Данилом батьківських земель, спершу волинських, а відтак галицьких, за те польські загарбницькі тенденції кінчаються.

Лешек, думаючи, що похід Данила відбувся за намовою Мстислава, відновив приязнь з угорським королем і вислав спільно з ним свої війська на Галичину, котру мимо спротиву Мстислава і Данила вдалось їм опанувати. Але Данило нічого не втратив зі своїх надбань.

Тим часом так Данило, як Мстислав приготовлялися до усунення польсько-угорської небезпеки. Данило увійшов в порозуміння з литовськими князями, котрих насилав на польські землі, а Мстислав з руськими князями й половцями, щоби врешті по першій невдалій спробі 1219 р. в рік потім розбити угорсько-польське військо й опанувати Галичем, при чому дістався їм в полон король Галичини Коломан з Саломеєю і визначними уграми, котрих Данило тримав у себе на Волині.

Лешек, котрий шахував Данила над Вепром коло Щекарова (нинішнього Красностава), щоби цей особисто не брав

участі в відсічі Мстиславові, не міг відважитися на бій з ним, бо Конрад мазовецький відмовився йому помагати проти Романовичів. Досить було для нього цієї нерозважної політики Лешка в галицько-волинських справах, з чого він (Конрад) не мав ніяких користей, коли тимчасом прусько-литовські загони свobodно рік-річно плінили його куявсько-мазовецькі землі. Конрадові, котрий часто уділяв підмоги Лешкові, ходило тепер про відтягнення його від галицько-волинських справ, з котрих тільки угорський король і українські князі користали, а вжити його помочі проти пруських племен. Та до замирення Лешка з Данилом йому не вдалося допровадити мимо цього, що Данило склонювався до згоди. Доперва, бачучи програму справу угорського короля в Галичині, не без впливу Конрада погодився з Данилом, відступаючи від союзу з Олександром белзьким та зрікаючися Побужжя (1221).

Від тепер відносини між польськими князями та Романовичами залишалися добрими. Лешек навіть допомагав Данилові, коли цей попав в оружний конфлікт з тестем (Мстиславом), котрого підбунтовував антагоніст Олександр белзький (1224–1225).

Коли Мстислав попав у війну зі своїм сватом угорським королем, по котрого стороні станув Лешек, Данило на прохання тестя заступив йому дорогу над Бугом і недопустив до з'єднання з угорськими військами. До сутички між Романовичами і Лешком не дійшло і це не причинилося до зміни взаємовідносин, котрі залишилися добрими до смерті Лешка, до кінця 1227 р. Період від 1217 р. – 1227 р. це час радше закріплення Романовичів на відзисканій частині батьківщини.

Зі смерті Лешка (1227) розпочинається в Польщі довголітня боротьба за опіку над малолітнім його сином Болеславом Сидливим і Краківсько-Судомирською землею. В тій боротьбі визначну ролу відіграв Данило як союзник Конрада мазовецько-куявського. У 1228 р., прибуваючи до Малополющі у власному інтересі, щоби одержати підмогу від Гремислави, вдови по Лешку проти Руриковичів кийвсько-пинських, котру дійсно осягнув, Данило старається при тім на прохання Конрада наклонити її до прийняття його опіки, але надаремне, бо вона вже перед тим під впливом можновладців, не приязних мазо-

вещькому князеві, доручила опіку і владу великопольському князеві Володиславу Старому Ліскононому. Цей, однак, побоюючись свого братанка Володислава Одоніча, котрого держав у в'язниці, аби з поміччю своїх сторонників не втік і не загорнув йому Великопольщі, переказав її шлесському князеві Генрикові Бородатому. Супроти цього Конрад рішив оружно змусити своїх противників до резигнації з правління в Кракові. Тому разом з Данилом в літі 1228 р. вирушив під город Володислава Старого, Каліш і пограбував шлеське пограниччя, власність Генрика, но поза деякими здобутками матеріальними ніяких вислідів не добився. Дперва в наступному році Конрадові вдалося підступом схопити Генрика на зїзді краківських панів і змусити його зректись Краківщини.

Тим часом 1230 р. Данилові вдалося захопити Галичину, но в осені загрозив йому знову угорський віцекороль Беля, котрий прибув туди в обороні прогнаного свого брата Андрія Андрієвича. Данило подався сейчас до Судомирської землі, де в імені батька, володів Болеслав Кондратович, виеднав у нього поворот з Руси до краю опозиціоністів Судомирських, вигнаних Конрадом, і з його підмовою примусив Белю залишити галицьку територію.

У 1231 р. Лісконогий, котрого братанок Одоніч позбавив Великопольщі (1229), умовився з Генриком шлеським, що на випадок своєї тепер допоміг йому тепер її відзискати, що чуючи Одоніч, з'єднався з Конрадом, котрий з своєї сторони запросив до участі в коаліції Данила й Василька. Завдяки їм Одоніч задержав Великопольщу, а Конрад здобув Краків, але Данило поніс втрату, бо угорський король під час його неприсутності в краю загорнув Галицьку землю (на весну 1231 р.).

Від цього часу через 4 роки Данило не втручується до польських справ, занятий українськими справами. І так, ще двократно опановував і тратив Галич (1231, 1234) та два рази брав участь в кампаніях київського князя Володимира Рюриковича проти чернігівського князя Михайла Всеволодича (1233, 1235). Невдала кінцева фаза другої київської компанії причинилася до підйому на дусі коромольних галицьких бояр, котрі підступно усунули його з Галича та покликали Михайла чернігівського.

* Пропущено рядок

Данило їздив на Угорщину за підмогою до нового угорського короля Белі IV (1235), але нічого не зискав; натомість Михайлови вдалось перетягнути на свою сторону свого вуй Конрада мазовецького, котрий, втративши Краківську землю в користь Генрика, бажаючи нових набутків, охоче прийняв пропозицію свого сестрінка, однак в оружній сутичці оба дізнали неповодження (кінець 1236).

Та все ж таки під неприсутність Романовичів в краю, котрі в січні 1237 р. брали участь в кампанії угорського короля проти Фридриха II австрійського, Конрадові вдалося зайняти Дорогичинщину. Конрад надав її хрестоносним лицарям Добринським, як базу для оборони Мазовша перед ятв'язькими й литовськими нападами. Але Данило в наступному році відобрав її. Коли ж по переході Михайла до Києва, з котрого він вигнав Володимира Рюриковича, Данило під неприсутність його сина Ростислава заняв Галич і увійшов у блищі взаємини з Болеславом Стидливим (1239) і Белею IV та насилав на Мазовше литовців. Конрад змінив свою політику супроти Романовичів і вже до кінця свого життя (1247) жив з ними в згоді.

З цією хвилиною взаємовідносини Романовичів з мазовецькими князями щораз більше затісняються. В часі татарського наїзду на Галицько-Володимирську державу й на Малополющу (1240/41) разом з родиною Данило знаходить у них пристановище, відтак, як союзник Конрада три рази наїздить землі Болеслава Стидливого, Люблинщину і східну частину Судомирщини (1242–1243).

Болеслав Конрадович жениться з братанкою Данила, дочкою Олександра белзького, а Василько, брат Данила, заключає подружжя з дочкою Конрада Дубрівкою і zarazом посередничить в переговорах між Конрадом а Болеславом Стидливим (зимою 1245/46).

По смерті Конрада (1247) Данило жиє в згоді як з мазовецькими князями Болеславом і Земовітом Конрадовичами, так теж з Болеславом Стидливим. Але вплив його на мазовецьких князів зростає. Болеслав Конрадович, будучи важко хворий, запрошує Данила до себе (1248) й за його радою надає мазовецькі землі своєму братові і поручає Земовіта його опіці.

В перших роках панування Земовіта, ожененого з якоюсь Переяславою русинкою неznаного походження, Данило як його протектор радить йому у всіх важніших справах і втягає його до спільної акції проти спільних ворогів, ятв'ягів (1249, 1253 і 1255/56) і спільно з ним в 1254 р. заключає з німецьким орденем в Прусах договір поділу Ятв'язької землі та врешті 1259 р. підпомагає Земовіта проти його брата Казимира куявського.

Незаколючані взаємо-відносини між Мазовшем і Галицько-Волинською державою залишаються до смерті Данила (1264). Є один епізод, описаний Великопольською хронікою і за нею Длугошом, з котрого виходило б, що ці взаємо-відносини зістали нарушені; а саме, при описі литовського наїзду на Мазовше і вбивстві Земовіта 1262 р. згадані джерела подають, що участь в нім брали русини під проводом Шварна, сестрінка Данила, короля Русі і що цей Шварно особисто вбив Земовіта. Тим часом по розгляненні цієї квестії доходимо до слідуєчих висновків: не знаємо з достовірних джерел ніякого сестрінка Данила, Шварна, але знаємо натомість сина Данила, Шварна. Волинський літописець, описуючи цю саму дію, не згадує про участь Шварна в цій наїзді, зате згадує Остафія Константиновича з Рязаня. Сусідські взаємини між Романовичами й Земовітом мазовецьким були добрі, під час коли між Галицько-Володимирською державою і Литвою були зірвані, від 4-років (ц.зн. від участі Василька Романовича в поході татарів на Литву в 1258 р.) і тривали так аж до смерті Мендовга 1263 р., а навіть дещо й по його смерті. Напад литовців на Мазовше був виконаний на приказ Мендовга і на приказ його в літі цього року відбувся набіг на волинські землі Романовичів у відплату за наїзд Василька з татарами на Литву (1258). Як бачимо, коли б Шварно, братанок Василька, зять Мендовга перебував на Литві не допустився до литовського нападу на землі свого стрія тим більше за життя свого батька Данила; навпаки після свідоства волинської літописі він перебував в Галицько-Волинській державі і в осіні ц.р. (1262) бере участь в зїзді Романовичів з Болеславом Сидливим в Тернаві. Не міг теж Шварно бути ленником Мендовга й як такий нападати на Польщу, бо правдоподібно по усуненні Романа Даниловича, ожененого з Мендовговою з Новгородка (1258), правління обняв Войшелк Мендовгович і правив тут аж до смерті свого батька, коли то мусив утікати перед Тройнатом до Пинська.

Ці русини, котрі брали участь в литовським наїзді на Мазовше, були не інші як піддані Мендовга з Білорусі, під проводом Остафія Константиновича, котрого знать наочні свідки взяли за Шварна, чи може великопольський хроніст, знаючи, що якісь русини брали участь в литовським нападі на Мазовше й у вбивстві Земовіта, виснував з пізніших років, по смерті Мендовга, коли то Войшелк запросив собі Шварна до співучасті в правлінні на Литві й він дійсно по смерті свого батька Данила як литовський володар підпринимав похід на Малопольщу, але не на Мазовше, думав що й тепер Шварно брав участь в нападі й вбивстві Земовіта. Тому треба радше вірити волинській літописи, що цим співтоваришем литовського нападу на Мазовше був Остафій Константинович, котрому літописець не щадив епітетів “окаянний, проклятий, беззаконний”. Був він звичайним князем-авантюристом, котрий прибув з Рязаня, мабуть син Константина Рязанського, будучого 1242 р. на службі у Ростислава Михайловича і виступав по його стороні проти Данила. Остафій Константинович, мабуть, був цим темним типом, що вбив Земовіта й належав до заговорників на життя Мендовга та може навіть особисто вбив цього короля, а по смерті Тройната був страчений на приказ Войшелка Мендовговича.

Тепер пригляньмося взаємовідносинам Данила з краківсько-судомирським князем Болеславом Сидливим. Данило, дійшовши до згоди з мазовецьким князем Конрадом 1240 р. безпосередньо перед татарським нападом став попирати його в претенсіях до Кракова, через що попав в конфлікт з Болеславом Сидливим, котрий по татарським нападі вернув до Малопольщі з Дальматії, куди утік з родиною угорського короля (перед татарами) й з поміччю прихильних собі боярів усунув Конрадових воєводів Кракова і Судомира (1242). Данило на прохання Конрада уладив з черги три походи на землі Болеслава Сидливого. Перший чотирма дорогами направив на околиці Люблина, Білої на південний схід від Красника, на долішне Посяння, і на Підгір'я, себто околиці на захід від Ряшева, а покінчився набранням людей в неволю і інвентаря (1242). Другий мав бути поведений в глибину Судомирщини за Вислу, але тому що вода виступила з берегів й неможливо було переправитись, вони поприспали на пограбленні Люблинщини. Третій похід Романовичів у від-

повідь на набіг люблинців на околиці Андрєєва був звернений проти самого Люблина, котрий Данило постановив остаточно здобути (1243).

Задержимося трохи на тім поході, бо він сам собою важний для усталення, чи Данило опанував Люблин. Деякі джерела, як річник святохрестський і Длугош, подають, що руські князі заняли Люблин, але по кількох роках його втратили. Інші, як Сарніцкий, Стрийковський і Єрмолевський кодекс волинського літопису пишуть, що Люблин перебував під пануванням Руси протягом 57 років, себто від 1243–1302 р., коли краківсько-судомирські війська його відбили.

Але ані одна, ані друга вістка неправдиві. Зараз у 1244 р., може в рік по облозі Люблина Данилом, послідував напад прусів на Люблинщину, записаний польськими хроністами. Коли б Люблин належав до Галицько-Волинської держави, то цей напад був би занотований в першій мірі волинським літописцем, а не численними польськими річниками. Від 1246 або 1247 р. можна вже прийняти добрі взаємини між Болеславом Сидливим та Романовичами аж до смерти Данила, що рівно ж противилося би перебуванню Люблинської землі під владою галицько-волинського князя. Волинський літописець, котрий найобширніше трактує зносини Данила з Польщею й досить докладно переповідає люблинську кампанію (1243), зовсім не згадує про його опанування Романовичами, лише каже, що коли люблинська залога запропонувала Данилові угоду, він вимагав від неї не помагати своєму князеві, почім вернув до своєї держави. Якщо б Данило дійсно здобув Люблин, то волинський літописець не поминув би цієї так важної події мовчанкою.

Тим більше не міг Люблин оставати в руках Романовичів протягом 57 років, противляться цьому відомості річників і хронік польських та руських літописців, заслугуючи на віру, котрі згадують про Люблин під пануванням з малими перервами до 1288 р., себто до смерти Лешка Чорного, відтак не згадують аж до 1301 згл. до 1302 р. Крім того, люблинські каштеляни виступають свідками на грамотах краківсько-судомирських князів від 1252–1286 рр.

Дати опанування Люблинщини руським князем ніяке джерело не подає, але, що Люблинщина якийсь час була під

пануванням руського князя, це факт; однак сталося це не за Данила, а десь в пізніших роках XIII ст., бо достовірні джерела подають, що поляки відобрали її 1302 р., отже мусіла бути колись занята русинами.

Попри подані вище дані можна певно правдоподібною устійнити дату опанування Люблина русинами. Наїзд Данила на Люблинщину наступив 1243 р. (MCCXLIII). Подібним числом в писменнім джерелі XIII ст. є 1293 р. (MCCXCIII). В цім році наступив татарський наїзд на Люблинщину й Судомирщину, одже була відповідна нагода до загорнення Люблина руським князем. До того в Польщі від кількох літ велась війна за Краків між чеським королем Вацлавом свояком шлезьких князів і Володиславом Локитком, кн. куявсько-серадазким. Отже цей рік міг бути найвідповіднішим до опанування Люблинщини.

В праджерелах безсумнівно оба наїзди на Люблинську землю (попри невдалу спробу Юрія Львовича 1288 р.), були занотовані осібно, кожний на своїм місці, один 1243 р. за Данила, другий 1293 р. за Юрія Львовича. Тому що польські річники не називають імені князя, котрий напав Люблинщину, але загально подають, що русини наїхали її, одже це, як теж подібність цифр обох років, могли впровадити в блуд пракопіста, котрий облогу і здобуття Люблина з під 1293 р. переніс під 1243 р. і получив таким чином з подібним наїздом Люблина за Данила, з чого повсталала літописна легенда, немов то Данило здобув Люблин і прилучив до своєї держави.

З аналогічними випадками помішання двох подібних квестій, що відносяться до двох ріжних років, або поміщення якоїсь події під невідповідним роком, стрічасмось в польських джерел досить часто. От приміром: битва Романа під Завихвостом 1205 р. в день Протазія і Первазія Шварна, внука Романа 1266 р. в цей же сам день приписувана Романові через деякі річники і поміщені під 1265 р. Інший примір: Длугош, повідаючи про втечу Болеслава Сидливого з жінкою Кінгою перед татарами 1241 р., зазначає, що він сховався з нею до замку в П'єнінах коло Сонча. У 1287 р. під час татарського нападу на Малопольщу Кінга, тоді вже вдова, схоронилась дійсно до замку П'єніни. Видно Длугош, не маючи собі пояснити майже півторарічної неприсутності Болеслава в державі під час першого татарського наїзду на Малопольщу

(1241), прийняв, що він схоронився до П'єніна, як це вчинила його жінка 1287 р. Подібних примірів є більше.

Вертаючи до люблинської справи, можемо ствердити, що на підставі обговореного Люблина Данило не зайняв, а опанував його щойно десь 1293 р. Юрій Львович, котрого уділ холмсько-берестейський сусідував з Люблинщиною.

За наїзди Романовичів на Люблинщину Болеслав Стидливий рішився підпомагати свого шурина Ростислава Михайловича (оба оженені на доньках Белі IV) проти Данила. Але Ростиславові не допомгла ні його допомога, ні угорського короля і його сторонників серед галицьких бояр, бо Данило розгромив їх в битві під Ярославом 17 серпня 1244 р.

Щодо хронології Ярославської битви, то в літературі панує розбіжність з поглядами на цю квестію. Одні приймали дату Іпатієвського кодексу волинського літопису, а саме 1249 р. Зубрицький, Шараневич, Солов'єв. Катона прийняв першу половину 1246 р. на підставі документу угорського короля Белі IV для Лаврентія, котрий брав участь у тій битві і що Данила титулує королем Руси. Та цей документ не має дати 1246 р., котру мильно подав Катона, але 1264 р., і Данило коронувався на короля при кінці 1253 р., бо в цьому році спроби папи римського наклонити Данила приступити до унії з римською церквою й прийняти королівську корону не повелося. Натомість виправданим є, коли король Беля IV титулує Данила 1264 р. королем, бо він вже тоді був ним. З новіших Дашкевич, Андріяшов, Грушевський і інші прийняли Ярославську битву на 1245 р., спираючись на оповіданні про подорож Данила Орди, котру він відбув в останній четвертині 1245 р.

Маючи поданий літописцем день битви 17 серпня, постараємось усталити річну дату. Точкою опертя перед Ярославською битвою будуть для нас наїзди Романовичів на Люблинщину, котрі відбулися при кінці 1242 і з початком 1243 р., а по Ярославській битві подорож Данила до хана Батія, котру він розпочав 26 жовтня 1245 р. на протязі того часу відбувся наїзд Ростислава на Перемиську землю, напад литовців на Пересопницю і Ярославська битва.

Літа 1246, а тим більше 1249 р. запізні з огляду на подорож Данила до Орди. Котра тривала від 26 жовтня 1245 до кінця

березня 1246 р. Рік 1245 був би добрий для Ярославської битви, якщо б не інша подробиця, котра робить його сумнівним. Іменно волинський літописець, оповідаючи про битву під Ярославом, пише що “старійший ихъ (себто Поляків) Творянь” дістався до неволі Романовичів. Цей “старійший”, або полководець польського війська, міг бути лише судомирський воєвода Флоріян, котрого стрічаємо на документах Болеслава Стидливого ще 30 червня 1244 р., а відтак щезає з документів, а на сім місці судомирським воєводою стає Сонд, котрий разом з ним на цім же документі виступає висліцким каштеляном. Іншого Флоріяна в цьому часі на малопольських документах не стрічаємо. Сонд як судомирський воєвода виступає в документах вперше 16 травня 1245 р., а вже між 30 червня 1244 а 16 травня 1245 р. треба би помістити полонення Флоріяна в Ярославській битві, а що Ярославська битва відбулася 17 серпня, отже ж мусіла відбутися 1244 р. бо 1245 р. був би запізний з огляду на Сонда, котрий займав вже пост судомирського воєводи. Так одже 30 червня 1244 р. він названий ще й в документах Болеслава як свідок, а 17 серпня він достався в полон, так що його місце треба було заступити іншою людиною, бо треба знати, що в давніх часах в неприятельській неволі могли пересиджувати навіть по кілька років, доки воюючі сторони зі собою не погодилися.

Ярославська битва була одже рішена 17 серпня 1244 р., але конфлікт Данила з Малопольщею тривав даліше. Вправді від люблинців одержав приречення, що не будуть нападати його землі по приказу краківсько-судомирського князя Болеслава Стидливого, однак з ним не погодився. Зате Ярославська битва закінчила майже сорокалітню боротьбу українських князів і угорських королів за панування в Галичині, а закінчилася повною перемогою Романовичів. Крім того, Ярославська битва завдала остаточний удар коромольним галицьким боярам, котрі від тепер перестають відігравати важнішу роль за панування Данила, а нововиховане молоде покоління боярства стає по його стороні, тим паче, що Данило переніс адміністративний пункт Галицької землі з Галича до Львова і тим самим підтяв значіння надворних галичан, а для ліпшої контролю віддав Галичину в заряд найстаршому своєму синові, енергійному князеві Льву.

По походах Данила на Люблинську землю у 1242–1243 рр. і участі військ Болеслава в Ярославській битві по стороні Рос-

тислава Михайловича, зносини Данила з Болеславом Сtidливим через кілька років залишились ворожими. Нав'язання їх наступило менш-більш около 1247 р., коли угорський король наляканий тим, що Данило щасливо вернув з Орди і, побоюючись, аби не спроводив на Угорщину татарів, закинув думку піддержувати свого зятя Ростислава Михайловича в боротьбі за Галич, а погодився з ним і видав свою доньку за його сина Льва. Супроти цього Болеслав Сtidливий, зять того ж короля, теж рішив погодитися, що було на руку Данилові, котрий мав намір організувати протитатарську коаліцію за посередництвом римського папи.

У 1249 р. Болеслав Сtidливий у власному інтересі уділяв Данилові своєї підмоги проти ятв'ягів, щоби раз вкоротити їх набіги на Люблинсько-Судомирську землю. В чотири роки пізніше (1253), хоч не охоче підсилює Данила проти чеського короля Оттокара II для допомоги Романові Даниловичу вдержатись при владі в Австрії, а в 1255/56 р. знову підпомагає проти ятв'ягів. Вправді у 1252/53 р. ятв'яги піддались під зверхність Болеслава Сtidливого й Казимира куявського, котрих території не сусідували з ятв'язькими землями, що для них було дуже вигідно, бо могли задержати більшу самостійність і в цей спосіб думали порізнити Болеслава з Данилом, но це не вплинуло від'ємно на взаємини між обома володарями. Болеслав і Земовіт обіцяли навіть Данилові помагати в боротьбі проти татарів, що, одначе, залишилось обіцянкою. Взаємини не змінились навіть тоді, коли у 1259 р. Василько Романович з братанками Львом і Романом Даниловичами брали участь в наїзді татарів на Малопольщу 1259/60 р., бо польські князі безсумнівно знали, що Василько з братанками не йшли добровільно грабити землі свого сусіда, але робили це з боязни, аби не втратити життя й майна. Про цього рода примусову участь Василька в поході Бурундая на Литву рік перед тим знали, а тепер, коли Данило сам утік до Польщі, а відтіля на Угорщину, аби не попасти в руки татарів, котрих собі зразив, міг польських князів про це поінформувати.

Від кінця 1259 до половини 1262 р. не знаємо як укладалися взаємини між Данилом і Болеславом, бо в волинським літописі є прогалина, а польські джерела теж нічого не подають про ті взаємини. Але в осені 1262 р. в Тернаві (над Пором, на за-

хід від Туробина) відбувся зїзд Данила з Болеславом, в котрім брали участь Лев і Шварно, Данило та Василько зі сином Володимиром. Не знати котра сторона пропонувала зїзд, одначе досить правдоподібно, що Болеслав Сидливий, бо він в цьому році виїмково відбув ряд зїздів з сусідуючими князями інших дільниць Польщі.

Яка ж була ціль цього зїзду? Волинський літописець зазначає “и положиша рядь межи собою о землю Рускую и Лядску...” Отже йшло їм про поладання справ сусідської натури, про спільні квестії щодо границь між Галицько-Волинською й Краківсько-Судомирською землями.

Приязні взаємини перетривали до кінця життя Данила, до 1264 р.

Закінчуючи цей огляд політики Данила супроти Польщі, можна в ній завважити, що визнавав засаду чужого не хочу, але свого не дозволю присвоїти собі, зовсім ріжну від політики польських князів, Казимира Справедливого й Лешка Білого, від свого батька Романа та своїх наступників Льва й Юрія. Ці, коли вмішувались до справ посварених князів, старалися витягнути для себе, як найбільше користи, чи то через накинєння своєї зверхності князям, потребуєчим їх помочі, чи знову загортаючи якусь часть їх земель.

У 1249–1256 рр. Данило використовує приязнь відносин з польськими князями для своїх воєнних підпринять проти ятв’ягів, котрих остаточно зимою 1255/56 р. змусив признати свою владу, зате не вдається йому втягувати польських князів до коаліції проти зростаючої потуги литовського князя Мендовга, а пізніше проти татарів, мимо того що проти цих останніх Болеслав Сидливий і Земовіт обіцяли йому помагати.

В польській суспільності виробив собі опінію чоловіка зичливого, привітного, як свідчать слова великопольського хроніста, котрий, подаючи вістку про його смерть, пише, що помер Данило, король Руси, батько Льва й Романа, відзначаючийся гуманною вдачею.

Характеристику польського літописця доповнює подібна волинського літописця: “сей король Данило, князь добрий, хоробрий и мудрий ... відзначучийся братолюб’єм з братом своїм Васильком”.

Рецензії та огляди

Роман Голик

ЛІТОПИС ЯК ХУДОЖНІЙ ТВІР: ПОГЛЯД ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦЯ

Федорак Н. Поетика Галицько-Волинського літопису. Львів, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2005, 252 с.

За останній час в Україні з'явилося не так уже й багато книг, присвячених окремим пам'яткам давньоукраїнської літератури княжої доби. Тому відносно недавня поява праці молодого львівського літературознавця, доцента кафедри української літератури ім. М. Возняка ЛНУ Назара Федорака, присвяченої Галицько-Волинському літопису, є для медієвістів втішною подією.

Треба відзначити, що Галицько-Волинський літопис не раз ставав об'єктом дослідження українських науковців – і як історичне джерело, і як літературний текст. Проте ті аспекти, які вибрав для аналізу Н. Федорак, переважно проходили повз увагу вчених. Автор монографії акцентує на тому, що розглядає літопис саме як художній твір. Це визначає і методологію, і категоріальний апарат, і саму структуру його книги, у якій виділено дві великі частини.

Першу, основну, складає власне монографічний текст, який має ту ж назву, що й праця в цілому і розвиває ідеї кандидатської дисертації автора. У другій вміщені чотири статті, які доповнюють окремі сюжети, пунктирно окреслені у першій частині: “Українська літописна традиція та північноєвропей-

ський контекст”, “Княжа мораль і княжий літописець: думки крізь табу”, “Пошук і розвиток літописної історії”, “Особливості стилю Галицько-Волинського літопису” тощо. Монографічна складова книги також чітко структурована. Монографія поділена на “класичні” для літературознавчої праці загальні розділи: “Передмова” “Час і простір”, “Людина та рух”, “Риторика та стилістика” і “Висновки”. Далі кожен з розділів конкретизовано у вигляді ряду підрозділів.

У першому з них розглянуто специфіку зображення часу у Галицько-Волинському літописі. На думку автора, він суттєво відрізняється від історичної хронології подій і наділений дискретністю, статичністю та героїко-міфічним характером; крім того, в літописну розповідь про історичні події часто вплітається мотив чуда. Крім того, дослідник ділить літописний час на “засвоєний” і “незасвоєний” (фактично – “свій” і “чужий”). До першого різновиду він зараховує минулий час, що, згідно з концепцією монографії, є для літописця основним і найбільш реальним. До другого – теперішній і майбутній, які є, радше, віртуальними.

У першому розділі книги йдеться про характерний для Галицько-Волинського літопису образ простору. На нього дослідник дивиться крізь призму теорії “хронотопу” – об’єднаного художнього часопростору, яку запропонував ще М. Бахтін. Літописний простір, який, за образною авторською метафорою, “створює враження натягнутої струни між Галичем і Волиню” (с. 50), необхідний саме для того, щоб зобразити історичні події, тобто є не нейтральним, а “історизованим”. До того ж, підкреслює науковець, центром просторової організації у тексті Галицько-Волинського літопису виступає місто, іншими словами, на його сторінках йдеться не про будь-який, а саме про урбанізований простір.

У другому розділі монографії проаналізовано способи зображення літописних персонажів. Тут, як і раніше, дослідник опирається на схему бінарних протиставлень. На його думку, в основі текстуальної логіки Галицько-Волинського літопису лежить поділ дійових осіб на героїв і не-героїв, воїнів і не-воїнів, князів і не-князів, а також на “мандрівників” та “вотчичів”. Серед представників останньої пари автор бачить, відповідно,

представників ідеології “меча” (на зразок Данила Романовича) і “хреста” (на кшталт Володимира Васильовича). Крім того, до розділу “Людина і рух” входить також аналіз прозового ритму Галицько-Волинського літопису на тлі сюжетного розвитку літописної історії.

Тема літописних сюжету й фабули та їх стосунку до історії продовжена і в третьому розділі дослідження. Тут автор окремо зупиняється на походженні включеної до тексту хроніки “Легенди про євшан-зілля”, її зв’язку з сірійським апокрифом – “Пісню про перлину”. На неї, як на першоджерело для укладачів літопису, вказував ще Іван Франко.

Окремо науковець зупиняється на характерних для літопису риторичних фігурах, зокрема на антитезі та паралелізмі. Водночас він акцентує на діалогічній будові літопису, а також на контрасті як методах характеристики персонажів і подій. Далі дослідник зупиняється на способах відображення історії у літописному тексті, серед яких виділяє три: опис, розповідь і роздум. Домінуючою для Галицько-Волинського літопису вчений вважає саме розповідь, натомість описи подій і героїв та авторські роздуми відносять до допоміжних методів конструювання літописного тексту. Зрештою, монографічна частина книги завершується загальними висновками. Тут автор наголошує на зовнішній цілісності і внутрішній структурованості “образу історії” у Галицько-Волинському літописі та ще раз підкреслює літературний характер хроніки як художнього твору.

У статтях, долучених до монографії, порушується широке коло тем, зокрема проблема впливу текстів давньоскандинавської літератури на літописання княжої доби і художніх паралелей між руськими літописами та ірландськими сагами й скелами. В іншій статті автор порушує проблему моральної оцінки окремих персонажів Галицько-Волинського літопису з боку його укладачів. Поруч вміщено ще одну авторську роботу, присвячену поглядам Івана Франка на проблеми персонального та імперсонального, художнього і документального, поетичного та прозаїчного елементів у давньоруському літописанні. Остання зі статей книги (чи, по суті, збірки праць) Назара Федорака присвячена уже порушуваному в монографії питанню про стилістичні параметри Галицько-Волинського літопису.

При детальному розгляді змісту монографії, насамперед, добре помітно, що книга відображає саме літературознавчу і навіть більше художньо-літературну точку зору на Галицько-Волинський літопис. Помітно, що Н. Федорак намагається не просто вивчити його, а зрозуміти як художнє ціле, відчутти його ритм, а й водночас виявити наративну логіку і виділити смислові елементи, з яких сконструйовано текст. Іншими словами, вчений прагне поєднати герменевтичний і структурно-семантичний підходи до пам'ятки. Саме тому на сторінках монографії з'являються цікаві образні оцінки – результати не лише науково-аналітичного, але й “поетичного” прочитання літопису.

Невипадково одним з лейтмотивів праці стають музичні асоціації, зокрема розгортання літописної розповіді порівнюється з грою на струнному інструменті (с.50-51). У “житії” Володимира Васильовича дослідник помічає “тему” та її “варіації”, асонанси і дисонанси, які “звучать”, “супроводжуючи зміну умовно виокремлених реєстрів”, підіймаючи розповідь на вищий щабель (с.150-151) тощо. Загалом же цей фрагмент Галицько-Волинського літопису нагадує автору “багатоголосий поминальний хор”, у якому спостерігаються витончені настроєві перегуки (с. 148). Водночас автор книги дивиться на літописний текст як на драму: у ньому виділено “акти”, він має інтродукцію та апосіопезу, його простір нагадує сцену, на якій періодично з'являються сховані за “кулісами” герої, щоб зіграти головну чи епізодичну роль тощо. Саме у такому ключі розглядає дослідник літописну розповідь про Батієве нашестя та оповідь про поїздку Данила Романовича у Золоту Орду (с.134-144). Натомість літописні міста автор дослідження порівнює з “монетами”, які здобувають або обмінюють між собою головні літописні персонажі – середньовічні володарі (с.58-59), а здобуття кожного міста – зі “своєрідним актом пізнання” середньовічного простору (с.55). Тому місцями Назар Федорак прочитує літопис у досить незвичному ракурсі – крізь призму самого художнього мислення: “Здається, що стрімка ріка історичної розповіді спинала свій біг, і крізь піну, яка перетворилася на хвилі, враз стало видно усю глибину потоку аж до спокійного чистого дна” – коментує він літописне “слово” єпископа Митрофана під час взяття татарами Володимира (С.135). У цьому ж руслі автор

розглядає українську літописну традицію в цілому. Він бачить у ній і “ясне та рівне “семантичне світло”, підтримуване передусім смолоскипами риторики”, і “проповідницьку спрямованість давньої літератури”, і “невідступну спокусу промовляння, що переслідувала авторів” (с. 108). Зрозуміло, ця естетично приваблива інтерпретація – наслідок не стільки тлумачення, як переживання тексту.

Такий історіософсько-метафоричний підхід, однак, може дещо дезорієнтувати і навіть налякати професійного історика, звичного до строгих формулювань та чіткого текстологічного обґрунтування тих чи інших тверджень. Зрештою, тут криється ширша проблема. Здається, сьогодні між українськими науковцями різних дисциплін, які займаються дослідженням княжої доби, все ще є багато непорозумінь. Історики не дуже враховують думки філологів, а ті, в свою чергу, вважають історичні праці “чужими” для себе. У свою чергу, лінгвісти теж не дуже охоче використовують здобутки літературознавців, і навпаки. Як наслідок, на одні й ті ж теми усі вони дивляться з різних, часто несумісних, точок зору. Звичайно, так не повинно бути: досить згадати праці зламу ХІХ – ХХ ст., коли науковці абсолютно спокійно синтезували усі три дисципліни. Проте для цього необхідний діалог, бажання вислухати і зрозуміти іншого. Отож, спробуємо подивитися на рецензовану працю з цієї точки зору.

Першим суттєвим моментом, який викликає дискусії між літературознавцями, мовознавцями та істориками, є відповідь на питання про те, чим власне є Галицько-Волинський літопис: художнім твором чи різновидом документа. Цей момент пов’язаний з іншою проблемою: чи є ця пам’ятка відносно цілісною чи, навпаки, дуже неоднорідною. В обох випадках автор нашої монографії поділяє саме першу точку зору, і має на це повне право. Однак, мабуть, і тоді слід врахувати думки тих, хто приймає протилежну точку зору, оскільки це багато чого змінює. Адже, як підкреслював ще Антін Генсьорський, перед нами – різножанрова пам’ятка. У її створенні було задіяно багато редакторів, кожен з яких мав свої погляди на те, як і про що слід писати. Якщо це так, то слід подумати, що ж таке композиція й сюжет літопису: втілення художнього таланту його

авторів чи наслідок механічного поєднання різних за часом і місцем творення частин пам'ятки? Можливо, саме у текстології й слід шукати феномен Галицько-Волинського літопису, який, за словами Назара Федорака, “наздоганяє історію”, а не фіксує її. Якщо ж подивитися на літопис як на вмістилище не лише різношерстих оповідей (від військових хронік до житій), але й документів (одна з недавніх спроб – виокремлення з цього тексту актових матеріалів, яке провів Олег Купчинський), тобто не лише оригінальних, а й запозичених сегментів, то потрібна ще більша обережність. Адже коли окремі частини тексту будуть визнані різними за походженням, то це може зруйнувати звичне уявлення про загальну композицію, стилістику і риторику тексту та його окремих фрагментів, змінить його прочитання загалом. Тому ширшого й глибшого висвітлення у книзі, на нашу думку, вимагає концепція персональності, імперсональності та “напів-усвідомлюваного авторства” Галицько-Волинського літопису. Про них дослідник говорить, аналізуючи концепції Івана Франка (с. 235-236). Однак у цьому плані можна ставити питання й ширше: хто такий автор у давньоукраїнському літописанні – творець, стилізатор чи творчий компілятор?

Проблема авторства різних літописних фрагментів може вирішити й інше питання, яке задає дослідник на сторінках рецензованої книги. Розглядаючи постать Лева Даниловича (с.226-230), науковець зауважує, що на сторінках літопису цей князь зображений, переважно, в невідомому світлі. Вчений робить висновок, що тут через канони літопису пробивається бажання його автора викрити аморальність “злого” володаря. Заради цього книжник ламає стереотипи, і в текст пам'ятки проникають його “думки крізь табу”. Лише в кінці розповіді про Лева Даниловича літописець, на думку Назара Федорака, намагається “виправитися”, наділяючи князя позитивними рисами. Проте мова тут може йти і про щось прагматичніше, а саме про різну політичну орієнтацію укладачів літопису. Один з них, можливо, був прихильником Лева і подавав його дії нейтрально. Інший – а це вже яскраво видно – захоплювався Володимиром Васильковичем, а Лева Даниловича вважав негідником, яким його і зобразив.

Інший момент пов'язаний із “скандинавськими мотивами” монографії. Про норманські елементи у культурі Київської Русі дискутовано уже багато. Автор монографії підтримує давню дослідницьку традицію і простежує їх сліди на сторінках “Повісті временних літ” (с.41-48, 195-225). Це логічно й закономірно. Питання в тому, чи і в яких формах варязькі впливи (або їх релікти) існували в давньоукраїнському культурному просторі XIII ст., і чи були вони близькими творцям Галицько-Волинського літопису? Ствердна відповідь на це запитання проковує іншу проблему порівняльно-історичного вивчення давньої літератури. Географічно Галицько-Волинська держава була близька, насамперед, до польських князівств. Чому ж, незважаючи на цю близькість, українська літописна традиція (та й література загалом) надалі опиралася на візантійські та скандинавські, а не на центральноевропейські зразки? Чи головною перешкодою тут був мовно-релігійний бар'єр? Якщо так, то якого походження образи та ідеали світського українського письменства княжої доби: західного, східного чи північного? Ці питання усе ще потребують глибших досліджень.

Ще одним болючим питанням, що розділяє істориків і літературознавців, є проблема методу. Загалом методологічне підґрунтя книги Назара Федорака вибране вдало. Зокрема важливою у евристичному плані є подана в монографії (с.27-28) схема взаємозв'язків між різними площинами літописного тексту: історичними подіями, первинними і вторинними історичними фактами, авторською історією та власне-історією, сюжетом, мотивом та історичними образами літопису, між його суб'єктивними та об'єктивними складовими, текстуальними і паратекстуальними чинниками тощо. Здається тільки, що між теоретичними засадами сучасного літературознавства (концепціями Е. Мелетинського, М. Бахтіна, К. Леві-Строса, Л. Цилевич), його категоріями (навіть такими, як “ритм”, сюжет, мотив чи композиція) та практикою середньовічного галицько-волинського літописання пролягає дуже вже значна часова та інтелектуальна відстань. Тому шкода, що серед праць, на які покликається автор, не так багато власне медієвістичних робіт – і не лише історичного, а й філологічного плану. Можливо, краще було б залучити до аналізу саме такі концепції, бо, наприклад, наведені у книзі думки С. Малларме

(с. 142) передають швидше досвід модерного поета-символіста, аніж поетику літописання XIII ст. З іншого боку, історикам-медієвістам (та й лінгвістам також) вартувало б “прислухатися” до текстів Назара Федорака так само, як він “прислуховується” до літописного дискурсу. Це дало б їм можливість побачити літопис з іншого, нестандартного, боку, і, можливо, допомогло б у їхніх власних студіях над пам’яткою.

В цілому ж, з нашого погляду, ідеалом студій над Галицько-Волинським літописом мала б стати синтетична праця, котра б поєднувала історичний, лінгвістичний та літературний виміри пам’ятки, розкрила його текстологію, джерела, ідеологію, систему образів та інвентар риторичних й мовностилістичних засобів. Проте така робота – справа майбутнього. Натомість аналізована монографія Назара Федорака є одним з тих цікавих та оригінальних шляхів, які, можливо, колись приведуть нас до здійснення цієї мети.

Александр Майоров

НОВЫЕ ИЗДАНИЯ ИСТОЧНИКОВ ПО ИСТОРИИ ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОЙ РУСИ (библиографический обзор)

В 2002–2004 гг. Институтом российской истории и Институтом всеобщей истории Российской академии наук были опубликованы два новых сборника средневековых документов, содержащие материалы по истории Галицко-Волынской Руси XII–XIII вв. Оба издания вышли в известной серии “Древнейшие источники по истории Восточной Европы”, основанной В. Т. Пашуто в 1977 г.:

Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г.: Тексты, перевод, комментарии. Москва, Издательство “Индрик”, 2002. 448 с. Тир. 1000 экз.;

Щавелева Н. И. Древняя Русь в “Польской истории” Яна Длугоша (книги I–VI): Текст, перевод, комментарии / Под редакцией и с дополнениями А. В. Назаренко. Москва, Издательство “Памятники исторической мысли”, 2004. 495 с. Тир. 800 экз.

Книга “Крестоносцы и Русь” подготовлена известными специалистами по источниковедению и истории внешней политики Древней Руси, взаимоотношений с Тевтонским орденом, народами Прибалтики и западноевропейскими государствами. Авторам этой книги принадлежат многие исследования и публикации средневековых источников. В частности, В. И. Матузова подготовила получивший широкую известность том “Английские средневековые источники IX–XIII вв.”, изданный в 1979 г. в той же серии.

В издание 2002 г. включены как западноевропейские, так и русские источники конца XII–XIII вв., содержащие сведения о восточной политике римско-католической церкви и европейских государств, прежде всего, об их попытках путем крестовых походов установить свою власть в Восточной Европе. С другой стороны, эти материалы свидетельствуют о противодействии экспансии Запада правителей древнерусских земель, об отстаивании политических и экономических интересов Руси в Прибалтийском регионе.

Публикации документов сопровождаются источниковедческими и историографическими очерками, а также научно-справочными материалами, дающими более полное представление об исторических процессах, на фоне которых разворачивались отразившиеся в источниках события, необходимые сведения биографического, историко-географического и этнографического характера.

Сборник “Крестоносцы и Русь” состоит из двух разных по объему и содержанию частей – “Крестоносцы на Востоке Балтики” (с. 25-344) и “Крестоносцы и Галицко-Волынская Русь” (с. 345-385), общего историографического введения “Крестоносцы в Восточной Европе: Крестовые походы в Прибалтику как проблема современной историографии (по материалам зарубежных исследований)” (с. 14-24), библиографии (с. 386-413) и указателей (с. 414-447).

Составителем второй части сборника – “Крестоносцы и Галицко-Волынская Русь” – является В. И. Матузова. Сравнительно небольшой объем этого раздела объясняется исследованными историческими причинами. Галицкая и Волынская земли практически не испытывали прямого столкновения

с крестоносцами, поскольку их основной путь в Восточную Европу проходил через земли Прибалтики. Тем не менее, Тевтонский орден в Пруссии был близким соседом Юго-Западной Руси, и история их взаимоотношений отразилась в нескольких сохранившихся документах. Круг этих источников невелик, все они давно введены в научный оборот и хорошо изучены отечественными и зарубежными историками.

Основную задачу своей работы В. И. Матузова видела в том, чтобы собрать и систематизировать накопленный за многие десятилетия в российской, украинской, немецкой и польской историографии материал и заново опубликовать тексты источников на языке оригинала и в русском переводе (с. 347).

Раздел включает в себя публикации семи актов документов второй половины 30-х – начала 60-х годов XIII в. Среди них – Жалованная грамота князя Конрада Мазовецкого рыцарям Добжиньского ордена (1237), три Послания папы Иннокентия IV князю Даниилу Романовичу (1247 и 1248 гг.), а также магистру и братьям Тевтонского ордена (1248), Послание папы Иннокентия IV христианам Восточной Европы с призывом крестового похода против татаро-монголов (1253), Договор вице-магистра Тевтонского ордена в Пруссии Бурхарда фон Хорнхаузена с Даниилом Романовичем и Земовитом Мазовецким (1254), Послание папы Александра IV магистру и братьям Тевтонского ордена (1260). Публикация каждого документа снабжена небольшим историческим и археографическим введением и комментариями.

В раздел, который посвященный Галицко-Волынской Руси, в качестве приложения включено несколько отрывков из Ипатьевской летописи под заглавием “Галицко-Волынская Русь и Тевтонский орден на страницах “Летописца Даниила Галицкого”” (с. 372-385). Здесь приведены известия об отвоевании Дрогичина Даниилом Романовичем в 1237 г., о взаимоотношениях Руси, Литвы и Ливонского ордена, а также о пяти походах на ятвягов, предпринятых в конце 1240-х – середине 1250-х годов.

Собранные В. И. Матузовой материалы демонстрируют растущую политическую роль Галицко-Волынской Руси в международных делах, особенно в 40–50-е годы XIII в. В это

время завязываются сложные переплетения проблем в области русско-польских, русско-венгерских и русско-литовских отношений, а также отношений с Римским престолом. Положение еще более осложняется татаро-монгольским нашествием с востока и немецкой экспансией с запада.

Главной силой крестоносцев, противостоящей династии Романовичей, был Тевтонский орден в Пруссии, оказывавший значительное влияние на развитие русско-польских отношений, о чем свидетельствует содержание договора вице-магистра ордена с галицким и мазовецким князьями 1254 г. Известно, что Тевтонский орден был активным проводником папских интересов на Руси, способствуя распространению католичества. Особенно настойчивыми становятся усилия папы по объединению действий Ордена и Галицко-Волынской Руси чтобы отразить татаро-монгольскую агрессию в 1240–1250-е годы, о чем также свидетельствуют собранные в сборнике материалы.

Книга Н. И. Щавелевой является первым изданием “русских известий” Яна Длугоша, переведенных на русский язык. Необходимость в таком издании возникла уже давно, однако реализовать подобный проект удалось только в наши дни.

“Польская история” Яна Длугоша представляет собой своеобразный итог развития польской средневековой историографии, является в то же время одной из самых значительных по объему охваченного материала сводных хроник средневековой Европы. Созданный во второй половине XV в. этот монументальный труд вобрал в себя значительное количество разнообразных сведений, непосредственно касающихся Руси и польско-русских отношений, заимствованных из различных источников, многие из которых являются уникальными.

Автор русского издания Длугоша Н. И. Щавелева (1946–2001) принадлежит к числу крупных российских полонистов конца XX в. С ее участием осуществлены научные издания ряда важнейших памятников средневековой польской историографии – хроник Галла Анонима, Винцентия Кадлубка, Великопольской хроники и др. Ей принадлежат многочисленные исследования по источниковедению и истории Польши, истории русско-польских политических и культурных связей. В 1990 г. Н. И. Щавелевой в уже упоминавшейся нами источник-

ведческой серии опубликован том “Польские латиноязычные средневековые источники”, ставший незаменимым пособием для историков.

Преждевременная смерть помешала автору завершить работу над изданием “русских известий” Длугоша. Труд по редактированию и дополнению текста, написанного Н. И. Щавелевой, а также подготовке к печати всего издания взял на себя А. В. Назаренко. Его участие выразилось в расширении числа отобранных фрагментов, подведении к оригинальному тексту памятника текстологического аппарата, проверке русского перевода и написании недостающих комментариев.

Обширная вступительная статья, включающая разделы “Ян Длугош (1415–1480): жизнь и творчество”, “Польские источники I–VI книг *Анналов Яна Длугоша*”, “Кодикологическое исследование автографа Яна Длугоша”, “Русские источники I–VI книг *Анналов Яна Длугоша*”, “Русь и русские в *Анналах Яна Длугоша*”, “Издания *Анналов Яна Длугоша*” (с. 11–64), написана Н. И. Щавелевой совместно с Б. Н. Клоссом.

В основу русского издания текста Яна Длугоша положено польское издание, начатое в 1964 г. (*Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae. Varsaviae, 1964. [Т. I:] Libb. I-II. Ed. I. Dąbrowski; Varsaviae, 1970. [Т. II:] Libb. III-IV. Ed. D. Turkowska, M. Kowalczyk; Varsaviae, 1973. [Т. III:] Libb. V-VI. Ed. D. Turkowska, M. Kowalczyk*). Латинский текст помещен отдельно в начале книги (с. 65–210), далее следует русский перевод (с. 211–364) и комментарий (с. 365–452). В книгу включены также библиография (с. 453–461) и указатели (с. 463–494).

Как установлено исследователями, в распоряжении Длугоша было не менее двенадцати древних русских летописей, сведениями которых он воспользовался при составлении своей “Истории”. Крайне тенденциозен в описании польско-русских отношений, историк объективно и беспристрастно передавал известия, относящиеся к внутривосточной истории русских земель.

Среди источников польского хрониста имелись и некоторые южнорусские летописи, уделявшие повышенное внимание событиям в Галицкой и Волынской землях. Наибольший интерес представляют оригинальные известия, не встречающиеся парал-

лелей в других источниках и являющиеся уникальными. Это, в частности, цикл местных известий о судьбе перемышльского князя Володаря Ростиславича и его сыновей, читающихся в анналах Длугоша под 1122 и 1124–1127 гг. (с. 301-302, 304-306), происхождение которых связывается с остатками древнего перемышльского летописания.

Число известий, которые непосредственно относятся к Галицко-Волынской Руси, увеличивается в конце XII – первой трети XIII в. В VI книге “Истории”, занимающей по объему одно из самых значительных мест в книге Н. И. Щавелевой (с. 327-365), эти известия становятся абсолютно преобладающими в общем массиве “русских известий”. Сведения о Галиче, Галицкой земле, галицких князьях и галичанах пронизывают повествование непрерывным потоком (с. 328-335, 337, 339, 341-345, 349, 350, 352-362, 364), оставшиеся страницы заполняют известия о Владимире-Волынском, Волынской земле и волыньских князьях (с. 331, 336-342, 345, 346, 348-350, 352).

Как отмечается авторами вводной статьи, к середине XII в. главным источником русских известий Длугоша была южно-русская летопись, сходная с Ипатьевской. В дальнейшем состав его русских источников расширился. Основной объем галицко-волыньских известий взят и изучен историком из предполагаемого Южнорусского свода, частично отразившегося в составе Московского великокняжеского свода 1479 г. Южнорусский свод основывался на Киевской летописи 1198 г. и дополнял ее новыми известиями примерно к первой трети XIII в. (с. 47).

Более того, Длугош пользовался сведениями польских нарративных источников, в особенности Хроники Винцентия Кадлубка и Великопольской хроники. На основании этих известий, историк подает отсутствующие в русских летописях сведения об обстоятельствах прихода к власти в Галиче с помощью польских войск волыньского князя Романа Мстиславича и о последовавших затем жестоких расправах с галичанами (с. 341-343).

В ряде случаев Длугош не ограничивается только пересказом известий, заимствованных у своих предшественников. В распоряжении польского хрониста XV в., как устанавливают современные исследователи, были и такие польские источники, которые не сохранились к нашему времени. Вероятно, к ним

восходят уникальные известия о том, что Роман Мстиславич, узнав о потере Лешком Белым Кракова, прекратил выплачивать ему дань и признавать свою зависимость от него как вассала, совершив, к тому же, несколько грабительских набегов на владения польского князя (с. 345). Такое же, наверное, происхождение уникальных сведений о размерах выкупа тела князя Романа, убитого в битве с поляками у Завихоста и ряда подробностей этой битвы (с. 345-349).

Длугош приводит и такую информацию, происхождение которой остается неясной. Таково, например, сообщение о бегстве в Галицкую землю из захваченного крестоносцами Константинополя свергнутого византийского императора Алексея III Ангела (?), названного Длугошем “Аскарием” (с. 343). Противоречивы и известия о деятельности Доминиканского ордена в Киеве и основании доминиканского монастыря в Галиче (с. 363-364).

Наличие в книге Н. И. Щавелевой подробного научного комментария дает возможность получить необходимые сведения о состоянии изученности, прежде всего в источниковедческом отношении, оригинальных известий Длугоша, их возможной связи с русскими и польскими источниками, достоверности содержащихся сведений, а также необходимые уточнения особенно в части хронологии и имен некоторых русских князей.

Появление русского издания текстов “Польской истории” Яна Длугоша, содержащих сведения о Древней Руси, безусловно, будет способствовать прогрессу в дальнейшем изучении международного положения Киевской и Галицко-Волынской Руси, истории внешней политики ведущих государств Центральной и Восточной Европы в период раннего средневековья.

(с. 142) передають швидше досвід модерного поета-символіста, аніж поетику літописання XIII ст. З іншого боку, історикам-медієвістам (та й лінгвістам також) вартувало б “прислухатися” до текстів Назара Федорака так само, як він “прислуховується” до літописного дискурсу. Це дало б їм можливість побачити літопис з іншого, нестандартного, боку, і, можливо, допомогло б у їхніх власних студіях над пам’яткою.

В цілому ж, з нашого погляду, ідеалом студій над Галицько-Волинським літописом мала б стати синтетична праця, котра б поєднувала історичний, лінгвістичний та літературний виміри пам’ятки, розкрила його текстологію, джерела, ідеологію, систему образів та інвентар риторичних й мовностилістичних засобів. Проте така робота – справа майбутнього. Натомість аналізована монографія Назара Федорака є одним з тих цікавих та оригінальних шляхів, які, можливо, колись приведуть нас до здійснення цієї мети.

Александр Майоров

НОВЫЕ ИЗДАНИЯ ИСТОЧНИКОВ ПО ИСТОРИИ ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОЙ РУСИ (библиографический обзор)

В 2002–2004 гг. Институтом российской истории и Институтом всеобщей истории Российской академии наук были опубликованы два новых сборника средневековых документов, содержащие материалы по истории Галицко-Волынской Руси XII–XIII вв. Оба издания вышли в известной серии “Древнейшие источники по истории Восточной Европы”, основанной В. Т. Пашуто в 1977 г.:

Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г.: Тексты, перевод, комментарии. Москва, Издательство “Индрик”, 2002. 448 с. Тир. 1000 экз.;

Щавелева Н. И. Древняя Русь в “Польской истории” Яна Длугоша (книги I–VI): Текст, перевод, комментарии / Под редакцией и с дополнениями А. В. Назаренко. Москва, Издательство “Памятники исторической мысли”, 2004. 495 с. Тир. 800 экз.

Книга “Крестоносцы и Русь” подготовлена известными специалистами по источниковедению и истории внешней политики Древней Руси, взаимоотношений с Тевтонским орденом, народами Прибалтики и западноевропейскими государствами. Авторам этой книги принадлежат многие исследования и публикации средневековых источников. В частности, В. И. Матузова подготовила получивший широкую известность том “Английские средневековые источники IX–XIII вв.”, изданный в 1979 г. в той же серии.

В издание 2002 г. включены как западноевропейские, так и русские источники конца XII–XIII вв., содержащие сведения о восточной политике римско-католической церкви и европейских государств, прежде всего, об их попытках путем крестовых походов установить свою власть в Восточной Европе. С другой стороны, эти материалы свидетельствуют о противодействии экспансии Запада правителей древнерусских земель, об отстаивании политических и экономических интересов Руси в Прибалтийском регионе.

Публикации документов сопровождаются источниковедческими и историографическими очерками, а также научно-справочными материалами, дающими более полное представление об исторических процессах, на фоне которых разворачивались отразившиеся в источниках события, необходимые сведения биографического, историко-географического и этнографического характера.

Сборник “Крестоносцы и Русь” состоит из двух разных по объему и содержанию частей – “Крестоносцы на Востоке Балтики” (с. 25-344) и “Крестоносцы и Галицко-Волынская Русь” (с. 345-385), общего историографического введения “Крестоносцы в Восточной Европе: Крестовые походы в Прибалтику как проблема современной историографии (по материалам зарубежных исследований)” (с. 14-24), библиографии (с. 386-413) и указателей (с. 414-447).

Составителем второй части сборника – “Крестоносцы и Галицко-Волынская Русь” – является В. И. Матузова. Сравнительно небольшой объем этого раздела объясняется исследованными историческими причинами. Галицкая и Волынская земли практически не испытывали прямого столкновения

с крестоносцами, поскольку их основной путь в Восточную Европу проходил через земли Прибалтики. Тем не менее, Тевтонский орден в Пруссии был близким соседом Юго-Западной Руси, и история их взаимоотношений отразилась в нескольких сохранившихся документах. Круг этих источников невелик, все они давно введены в научный оборот и хорошо изучены отечественными и зарубежными историками.

Основную задачу своей работы В. И. Матузова видела в том, чтобы собрать и систематизировать накопленный за многие десятилетия в российской, украинской, немецкой и польской историографии материал и заново опубликовать тексты источников на языке оригинала и в русском переводе (с. 347).

Раздел включает в себя публикации семи актов документов второй половины 30-х – начала 60-х годов XIII в. Среди них – Жалованная грамота князя Конрада Мазовецкого рыцарям Добжиньского ордена (1237), три Послания папы Иннокентия IV князю Даниилу Романовичу (1247 и 1248 гг.), а также магистру и братьям Тевтонского ордена (1248), Послание папы Иннокентия IV христианам Восточной Европы с призывом крестового похода против татаро-монголов (1253), Договор вице-магистра Тевтонского ордена в Пруссии Бурхарда фон Хорнхаузена с Даниилом Романовичем и Земовитом Мазовецким (1254), Послание папы Александра IV магистру и братьям Тевтонского ордена (1260). Публикация каждого документа снабжена небольшим историческим и археографическим введением и комментариями.

В раздел, который посвященный Галицко-Волынской Руси, в качестве приложения включено несколько отрывков из Ипатьевской летописи под заглавием “Галицко-Волынская Русь и Тевтонский орден на страницах “Летописца Даниила Галицкого”” (с. 372-385). Здесь приведены известия об отвоевании Дрогичина Даниилом Романовичем в 1237 г., о взаимоотношениях Руси, Литвы и Ливонского ордена, а также о пяти походах на ятвягов, предпринятых в конце 1240-х – середине 1250-х годов.

Собранные В. И. Матузовой материалы демонстрируют растущую политическую роль Галицко-Волынской Руси в международных делах, особенно в 40–50-е годы XIII в. В это

время завязываются сложные переплетения проблем в области русско-польских, русско-венгерских и русско-литовских отношений, а также отношений с Римским престолом. Положение еще более осложняется татаро-монгольским нашествием с востока и немецкой экспансией с запада.

Главной силой крестоносцев, противостоящей династии Романовичей, был Тевтонский орден в Пруссии, оказывавший значительное влияние на развитие русско-польских отношений, о чем свидетельствует содержание договора вице-магистра ордена с галицким и мазовецким князьями 1254 г. Известно, что Тевтонский орден был активным проводником папских интересов на Руси, способствуя распространению католичества. Особенно настойчивыми становятся усилия папы по объединению действий Ордена и Галицко-Волынской Руси чтобы отразить татаро-монгольскую агрессию в 1240–1250-е годы, о чем также свидетельствуют собранные в сборнике материалы.

Книга Н. И. Щавелевой является первым изданием “русских известий” Яна Длугоша, переведенных на русский язык. Необходимость в таком издании возникла уже давно, однако реализовать подобный проект удалось только в наши дни.

“Польская история” Яна Длугоша представляет собой своеобразный итог развития польской средневековой историографии, является в то же время одной из самых значительных по объему охваченного материала сводных хроник средневековой Европы. Созданный во второй половине XV в. этот монументальный труд вобрал в себя значительное количество разнообразных сведений, непосредственно касающихся Руси и польско-русских отношений, заимствованных из различных источников, многие из которых являются уникальными.

Автор русского издания Длугоша Н. И. Щавелева (1946–2001) принадлежит к числу крупных российских полонистов конца XX в. С ее участием осуществлены научные издания ряда важнейших памятников средневековой польской историографии – хроник Галла Анонима, Винцентия Кадлубка, Великопольской хроники и др. Ей принадлежат многочисленные исследования по источниковедению и истории Польши, истории русско-польских политических и культурных связей. В 1990 г. Н. И. Щавелевой в уже упоминавшейся нами источник-

ведческой серии опубликован том “Польские латиноязычные средневековые источники”, ставший незаменимым пособием для историков.

Преждевременная смерть помешала автору завершить работу над изданием “русских известий” Длугоша. Труд по редактированию и дополнению текста, написанного Н. И. Щавелевой, а также подготовке к печати всего издания взял на себя А. В. Назаренко. Его участие выразилось в расширении числа отобранных фрагментов, подведении к оригинальному тексту памятника текстологического аппарата, проверке русского перевода и написании недостающих комментариев.

Обширная вступительная статья, включающая разделы “Ян Длугош (1415–1480): жизнь и творчество”, “Польские источники I–VI книг *Анналов Яна Длугоша*”, “Кодикологическое исследование автографа Яна Длугоша”, “Русские источники I–VI книг *Анналов Яна Длугоша*”, “Русь и русские в *Анналах Яна Длугоша*”, “Издания *Анналов Яна Длугоша*” (с. 11–64), написана Н. И. Щавелевой совместно с Б. Н. Клоссом.

В основу русского издания текста Яна Длугоша положено польское издание, начатое в 1964 г. (*Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae. Varsaviae, 1964. [Т. I:] Libb. I-II. Ed. I. Dąbrowski; Varsaviae, 1970. [Т. II:] Libb. III-IV. Ed. D. Turkowska, M. Kowalczyk; Varsaviae, 1973. [Т. III:] Libb. V-VI. Ed. D. Turkowska, M. Kowalczyk*). Латинский текст помещен отдельно в начале книги (с. 65–210), далее следует русский перевод (с. 211–364) и комментарий (с. 365–452). В книгу включены также библиография (с. 453–461) и указатели (с. 463–494).

Как установлено исследователями, в распоряжении Длугоша было не менее двенадцати древних русских летописей, сведениями которых он воспользовался при составлении своей “Истории”. Крайне тенденциозен в описании польско-русских отношений, историк объективно и беспристрастно передавал известия, относящиеся к внутривосточной истории русских земель.

Среди источников польского хрониста имелись и некоторые южнорусские летописи, уделявшие повышенное внимание событиям в Галицкой и Волынской землях. Наибольший интерес представляют оригинальные известия, не встречающиеся парал-

лелей в других источниках и являющиеся уникальными. Это, в частности, цикл местных известий о судьбе перемышльского князя Володаря Ростиславича и его сыновей, читающихся в анналах Длугоша под 1122 и 1124–1127 гг. (с. 301-302, 304-306), происхождение которых связывается с остатками древнего перемышльского летописания.

Число известий, которые непосредственно относятся к Галицко-Волынской Руси, увеличивается в конце XII – первой трети XIII в. В VI книге “Истории”, занимающей по объему одно из самых значительных мест в книге Н. И. Щавелевой (с. 327-365), эти известия становятся абсолютно преобладающими в общем массиве “русских известий”. Сведения о Галиче, Галицкой земле, галицких князьях и галичанах пронизывают повествование непрерывным потоком (с. 328-335, 337, 339, 341-345, 349, 350, 352-362, 364), оставшиеся страницы заполняют известия о Владимире-Волынском, Волынской земле и волыньских князьях (с. 331, 336-342, 345, 346, 348-350, 352).

Как отмечается авторами вводной статьи, к середине XII в. главным источником русских известий Длугоша была южно-русская летопись, сходная с Ипатьевской. В дальнейшем состав его русских источников расширился. Основной объем галицко-волыньских известий взят и изучен историком из предполагаемого Южнорусского свода, частично отразившегося в составе Московского великокняжеского свода 1479 г. Южнорусский свод основывался на Киевской летописи 1198 г. и дополнял ее новыми известиями примерно к первой трети XIII в. (с. 47).

Более того, Длугош пользовался сведениями польских нарративных источников, в особенности Хроники Винцентия Кадлубка и Великопольской хроники. На основании этих известий, историк подает отсутствующие в русских летописях сведения об обстоятельствах прихода к власти в Галиче с помощью польских войск волыньского князя Романа Мстиславича и о последовавших затем жестоких расправах с галичанами (с. 341-343).

В ряде случаев Длугош не ограничивается только пересказом известий, заимствованных у своих предшественников. В распоряжении польского хрониста XV в., как устанавливают современные исследователи, были и такие польские источники, которые не сохранились к нашему времени. Вероятно, к ним

восходят уникальные известия о том, что Роман Мстиславич, узнав о потере Лешком Белым Кракова, прекратил выплачивать ему дань и признавать свою зависимость от него как вассала, совершив, к тому же, несколько грабительских набегов на владения польского князя (с. 345). Такое же, наверное, происхождение уникальных сведений о размерах выкупа тела князя Романа, убитого в битве с поляками у Завихоста и ряда подробностей этой битвы (с. 345-349).

Длугош приводит и такую информацию, происхождение которой остается неясной. Таково, например, сообщение о бегстве в Галицкую землю из захваченного крестоносцами Константинополя свергнутого византийского императора Алексея III Ангела (?), названного Длугошем “Аскарием” (с. 343). Противоречивы и известия о деятельности Доминиканского ордена в Киеве и основании доминиканского монастыря в Галиче (с. 363-364).

Наличие в книге Н. И. Щавелевой подробного научного комментария дает возможность получить необходимые сведения о состоянии изученности, прежде всего в источниковедческом отношении, оригинальных известий Длугоша, их возможной связи с русскими и польскими источниками, достоверности содержащихся сведений, а также необходимые уточнения особенно в части хронологии и имен некоторых русских князей.

Появление русского издания текстов “Польской истории” Яна Длугоша, содержащих сведения о Древней Руси, безусловно, будет способствовать прогрессу в дальнейшем изучении международного положения Киевской и Галицко-Волынской Руси, истории внешней политики ведущих государств Центральной и Восточной Европы в период раннего средневековья.